

Тоді
Сокіп
—

Тамна Журба

Г А Л И Н А Ж У Р Б А

Т О Д І Р С О К І Р

НА ТЛІ ІСТОРИЇ

Р О М А Н

I

Mr. & Mrs. Wm. Babchuk
Monterey, IN

«Н А Ш А Б А Т Ь К І В Щ И Н А»
Нью-Йорк

1 9 6 7

diasporiana.org.ua

Правопис і зовнішнє оформлення авторки.

Тираж 1100 примірників

Всі права застережені

Можливо, що Тодір Сокір був справді. Та чому не мав-би бути — він, такий сильно український, як сама земля, що його породила, як гомін відлинулих віків нашої прекрасної і страшної історії.

Був один із мільйонів тих безіменних героїв, що перейшли нашою землею, омріявши її жагою величі і волі. Злилися її своєю кров'ю, самі злилися з нею у вічному пориві до волі і слави. Безіменні герої, омріяні та оспівані безіменними бардами степів.

Тодір Сокір не був героєм, вінчаним славою, нагороджуваним орденами, як і ті мільйони, мільйони безіменних. Був такий, як його земля.

Героїчність, це не чеснота, це вдача людини, як буйність чорнозему, як співочий голос, як почуття правди.

Життя дано людині для здійснення її приречености. Для змагань і перемагань.

Життя, як смолоскип, що запалює і згоряє само жертвним полум'ям на жертвнику Батьківщини і Волі.

Життя і смерть Тодора Сокура не були-б відомі нікому, як невідомі залишились мільйони йому подібних, як невідома, загублена серед мільйонів, його могила, — якби не оспівано його в цій книзі.

Але колись, у вільній Україні, коли Вільний Нарід святкуватиме Велику Перемогу й складатиме вінки на могилах своїх незнаних героїв, — можливо, — і на могилу Тодора Сокура, хтось покладе вінок з безсмертників та дубового листа.

* * *

ЧАСТИНА I
Єринка

Повість про Тодора Сокура починається в тойсамий день, коли Єринка прала в ставку двірські рушники.

Травнева спека причахала поволі. Від велетенських сивих осокорів простяглася тінь на луг та порослий осокою берег.

Єринка стояла на краєчку кладки, по обох боках оброслої мохом, вибивала праником позолене шмаття, що купою лежало на кладці. У великій пообідній тиші стільки й гомону було, що плюскіт води й гупання праником об кладку. По воді розбігалися миготливі жмури, а на потемнілім плесі сколихувалося сонно латаття, — великі біложовті водяні лілеї. Високо у синяві гойдався ледь видний шуліка.

Чим довш Єринка прала, тим млявійші ставали її руки. Лице обволікала нето нудь, нето втома.

— Ой, мамочко! — зойкнула випростовуючись та взялася рукою за попереk. Стояла задивлена на той берег ставка, де з гори скочувалась жовта пасмуга пахкої свиріпи, а далі доцвітав лан білоіржавої гречки. Ще далі паслися на толоці двірські корови. За ними шкандибав з ціпком у руці дядько Антип у солом'янім брилі, в білих холошнях, сорочці, закинувши через плече свиту.

— А-геєй!.. яке все видається маленьке, — подумала Єринка, дивлячись через приплющені вії на той берег. — Маленьке, як на молюнку. Так наче десь далеско, далеко.

Губи складались в усмішку, а виходило щось болюче, ніби на плач збиралось. І якось знов сіпнуло її в попереці, хапали перелоги, скручувало жужмом підживіття.

— Ой, мамочко! Що-ж це робиться? — зойкнула вдруге перелякана. Ніби хтось розсік її усю пополовині. Млість ударила в голову, в груди. Присіла на кладці та в цю-ж мить прошиб її несусвітній біль і враз стало

легко. Вхопила руками щось тепле, ворухке та вогке, що лежало на кладці, між її колінням.

— Дитина, — промовила здивовано, вдвляючись у те „щось”. Он, як воно все!..

Дивилася, мов заворожена на той рожевий клубочок, з малесенькими ручками, ніжками, що ворушилися в її долонях, видаючи із себе невиразні звуки. Дивилася широко розплющеними очима.

— Дитина, — повторила та розглянулася. Довкола ні душі живої. Тільки бабки-лелиці метушилися над квіттям материнки, над водою; з трави визирав ховрах і десь у високостях гойдався шуліка. Навіть дядько Антип загнав корови за горб і його не було вже видно. Тільки взяти, згорнути все це до купи, розгойднутися добре й жбурнути з розмаху у вікнину, межі очерети й ні сліду...

Нахилилася знов, побачила личко зібгане, маленьке, з розплющеними, синіми очима, що дивились на ню. Схилилась ще нижче, очима до самих цих очей. Дивилася, дивилася, як на якесь чудо. — Керельо, — прошепотіла. — Це-ж його і моя дитина.

Щось раптом щавило їй горло, рванулося в грудях і Єринка заплакала, заридала. Власне, не знала чого плаче, але плакала усім своїм еством, схлипуючи, мов ображена, скривджена дитина. Плакала від цього, що ось щойно сталося із нею, з цього чуда-дива, з почуття якоїсь насили, що зазнала раптом. Плакала з невідхильної якоїсь потреби, з глибокого зворушення якогось, незнаного їй досі, з радості якоїсь, що її відчувають, мабуть, усі матері землі, привівши на світ дитину. Плакала з цього невисказаного, що тільки плачем можна висловити.

Сльози потоком бігли по її лиці, а вона ридала і сміялася, прилавши лицем, устами до цього клубочка. І дивне-диво, — малесеньке, зібгане личко, з каламутно-синіми очима, нето позіхнуло, нето посміхнулось. Тоді Єринку пройняло несамовите щастя. Тойсамий інстинкт, що наказує коровам і сукам, — підказав і їй, що має робити. Нагітою в затоні, мов літепло, водою ополо-скала немовля, загорнула в хустину. Сама викупалася,

допрала двірське шмаття і сіла спочити. Дивилася на став, не думаючи нічого. Тямила тільки, що сталося з нею щось, що вже повік відстатись не може, і що з тим треба буде жити до самої смерти.

Була сиротою, мала вісімнадцять років, гарне смугляве личко, очі мов дві стиглі вишні та чорняві коси. І мала невгамовану радість життя. Це все. Тепер відчувала втому. Сиділа зморяна; хотілося спати. Лягти на траві в холодку й заснути. І чомусь злякалася цього. Ще готова тутки усю ніч переспати. Підвелася, зібрала в рядно напране шмаття, нажала ще сніпок лепехи бабці Мокрині, поклала в підіткану спідницю немовля; серп заткнула збоку за пояс і ледь двигнула тумак із землі на плечі.

Саме дядько Антип пригнав корови до пою, коли Єринка надійшла зі своєю ношею.

— Добровечір, дядечку! — посміхнулася, як усе до старого.

— Здорова, доню! — відгукнув Антип, у той час, коли корови жадібно кинулися в став. — Щось ти ледь волічеш ноги, — зажартував. — Заморилася, мабуть. Га? Такий лантух напрала.

— Не було кому завдати, — неначе виправдалася Єринка. — Підпхніть, дядечку, трошки. — попросила.

Поклав сіпок, засунув обі руки під Єринчин лантух та завдав їй, — трохи не упала. Тоді щось закриліло у неї в запасці.

— А це що? — здивувався Антип.

— Дитина, — посміхнулася радісно й засоромилася.

— Чия?

Та моя.

Брешеш? Але, але, твоя?

—Йй-йй, — моя! Подивіться, — хлопчикок.

Антип зазирнув у запаску й від нестями вдарився руками об холошні. — Тьху, на твою голову! Де-ж ти його взяла?

Єринка понурила очі у землю й затулила рукою посмішку.

— Дівко, дівко! Що-ж ти тепер робитимеш з ним?

— А що! Те, що й люди: пеленатиму, годуватиму, а підроссте, — буде бігати за мною.

— Ой, дурна-ж ти, дурна! Бідна твоя головка. І з ким-же це ти відбігала його? Признайся!

Та Єринка не думала признаватись, мовчала. Антип і не питав більше.

— Ну, як вже є, так і буде, — сказав лагідно. — Їєт дає. — Його воля. Най здоров росте. Дай-но той лантух, покладу на Лису, вона донесе, а ти вже тримай свого пущівринка. — І лице старого Антипа сяло, чисто як у св. Миколи Чудотворця, в пекарні на старій іконі.

Поклав на стару, руду голяндерку мокрий тумак білизни; — з одного боку він рукою, з другого Єринка підтримували. Так і прийшли до самої брами. Антип зняв лантух з жорнови, завдав його Єринці на плечі та погнав товар до обори.

В пекарні саме зійшлася челядь на вечерю. Єринка увійшла, звалила на тапчан лантух і сіла. Ноги легенько тремтіла під нею; на устах блукала розгублена усмішка.

— Де це ти дівко засиділась досі? — присікалась до неї клюшниця Шиманська. — Пів дня поралася з трьома рушниками.

Пів дня? З трьома рушниками? — повторила здивовано Єринка та зареготала, зиркнувши косо на купу напраного шмаття. Пекарнею прощелестів сміх. Шиманська крутнулась на п'яті.

— А ти-но не роздзявляй писка! — гримнула на Єринку. — Десь залізла в холодильник та спала, аж запухла.

Єринка знов зареготала, — за нею вся пекарня. Шиманська люто кинулась до дівки, вхопила за плечі, — це що тримаєш? — штовхнула віддугу спереду запаску. В ній щось закрехтіло.

— Що це? — здивувалася клюшниця й безцеремонно заглянула Єринці у поділ. — Дитина! — звернула на цілу пекарню. — Дивіться, що Єринка у ставку спіймала. А я не казала, що вона „така“ ходить? Ге-ге-ге! — реготала злорадо. Бігала по пекарні, захлистуючись сенсацією. Тикала усім до очей дитину. — Дивіться, ди-

висься! Яку собі вистругала цяцьку. Га-га-га! — сяла тріумфом, наче великодна паска.

Усі збіглися, обступили Шиманську. Посипалися до тепи, жарти, натяки. Всі очі звернулись на Єринку.

— Дайте їй краще їсти, — почувся з печі старечий жіночий голос. Бабка Мокрина спустила на лежанку ноги. — Дівчина відраня нічого не їла, а вони, мов ті круки, кинулись до неї. Чого причепились? Акиш!

Стояла згорблена, біловолоса, з піднятою, сухою як гияка, рукою. Всі зразу притихли. Палажка поставила біля Єринки миску молошної каші.

Стара Мокрина поволі зсунулася з лежанки на землю. підійшла до Єринки.

— Де-ж це твоє горобенятко? Покажи-ж мені.

— Ось нате, тіштися! — сунула їй дитину Шиманська. — А ви-ж казали, що ваша Єринка свята та божа, мов свічечка ходить. А вона он яка свічечка, — мов діжа від хліба. Недурно раз-у-раз надягала старий докторів халат. Не бійся, — святенька

— Бо-ж таки не було по ній знати, — оступився кухар Зінько. — Дівка була алюрна, як усе. Я думав, --- просто, поправились та їй годі.

— А я давно знала, — торохкотіла збуджено ключишниця. — Давно здогадувалась з ким вона... Ге-ге-ге!..

— Тихо, тихо! — покивав пальцем кухар. — Знали, не знали, — тримайте при собі.

— Це її діло, — кинув сторож Данило.

— Або-ж я що кажу?.. — не вгавала Шиманська. — Авжеж її, та ще чиесь. Хи-хи-хи!

Підійшла до Мокрини, відкрила хустку, придивлялась пильно до дитини.

— Викапаний доктор, — прошепотіла так, що всі почули.

— Чие-б не було, а тобі нема діла — гостро скартала її Мокрина та полізла з дитиною на ніч.

Пекарня аж гула від гамору та сміху. Єринка сиділа на тапчані, мовчки уминала кашу з молоком, ніби все це зовсім їй не торкалось. Таксамо спокійно спав у Мокрини на руках головний спричинник цілої сенсації.

Увечері зайшов до пекарні доктор. — Ну, що там?

Чув, — челяді прибуло, — зажартував від порога. Підійшов до Єринки, взяв її за підборіддя, подивився в лице, покивав головою й почухав свою коштурбату брову. Єринка зашарілася, опустила очі, губи її затремтіли, немов до плачу.

— Нічого, молодець, — муркнув доктор та поклепав її по плечі. — Справилася добре. Тільки не бігай, не скачи, полежи декілька днів. Я дам тобі лікарство, по десять крапель на воду, тричі вдень. А де-ж пацан?

Єринка показала очима на піч. — У бабки.

Доктор підійшов до печі. — Няню, — гукнув, — маєте внука?!

— Еге, еге, Бенедю! — залебеділа радісно стара, киваючи головою. — О, подивися! Хлопець як дукач. А спокійне, а тихе! Спить як бобачок. Колиски йому треба. От, якби колисочка!.. Почепила-б отутки й колисала-б.

— Колиску купимо, — муркнув доктор. — Або Антип виплете з лози. А ви, няню, глядіть вже малого. Най росте здоров. І Єринку глядіть, — воно-ж дурне ще, — сказав та звернувся до жлюшниці. — Не давати їй ніякої важкої роботи. Нехай собі полежить. — Ну, тримайся, Єринко! — І пійшов.

У пекарні всі переглянулися мовчки. Дехто посміхнувся нишком. Шиманська ще зацокотіла щось навздогін за доктором, мовляв: вона їй ніколи не дає важкої роботи. І всі якось значливо замовкли.

Через тиждень охрестили хлопця. Назвали Тодором, а прізвище йому записали по хресному батькові, Антипові Сокорі.

* * *

Заки все це сталося, Єринка пережила цілу романтичну історію.

Був душний серпневий вечір. До доктора Сологуба приїхав пан з Красносілки. Сиділи обидва в кабінеті; гість оповідав щось, а доктор реготав своїм грудним, розкотистим сміхом. На підвір'ї, під берестами, оподалік ганку, стояла бричка; пара карих коней гребли нетерпляче землю. На козлі нудився возій, чекаючи

на свого пана. — Тпрру, Вороний! Не казися! — покрикував інколи сердито.

Панські возії, чи то так звані „хурмани”, мусять мати терпець християнських первомучеників, вичікуючи годинами на дощах, сніговіях, морозах та спеках перед ганками, поки пани безжурно гуторять у теплім комфорта, при чарці та картах. Доля возія цілком їх не обходить. Возій, як і коні, створені для того, — однаково як і бричка, — безчуттеві речі. Холод, голод, дощ, навіть біль зуба, — колька, можуть їм дошкуляти доскоchu. Їх діло чекати, терпляче, слухняно, доки пан врешті не зволить вийти, прогулявши декілька годин, або й цілу ніч.

Тож красносельські коні тратили терпець, стоячи годин зодві під берестами. Тупцювали, б'ючи копитами землю, рвалися бігти. Возій смакав сердито віжки, кляв та позіхав напереміну. З нудьги не міг собі знайти місця.

Вікна двору були відчинені, у кімнатах горіли лямли; було накурено. Возієві з козла було видно. Сміх раз-у-раз вихоплювався звідти.

Накінець Шиманська здогадалася відрізати партигу хліба, покласти на нього кусень сала; налила стопку горілки й казала Єринці винести возієві.

Обережно, щоб не розхлюпати, дівчина підійшла до брички, подала на козел горілку, потім хліб. Це сразу змінило настрої возія.

— За твоє здоров'я! — проказав весело та одним духом вихилив чарку й обтер рукавом губи. Беручи хліб, нахилився близько, зазирнув дівчині в обличчя. — Ну й горілка.. Зроду не пив такої. Чи то, може, з твоїх рук така міцна та солодка? — пожартував зальотно.

Єринці чомусь ті слова прозвучали музикою. І коли він ще нижче нахилився до неї, — вона також з цікавістю підвела на нього свої віясті очі.

Був зовсім молодий. Тонкий, темний вусик ледь засіявсь над його губою. Коли посміхався — дві ямочки вигинались на щоках; над ними весело сяли великі сині очі.

— Ти тут за наймичку? — спитав.

— Еге.

— Є-рин-кооо! — різко різонуло з некарні.

— Ключниця кличе, — кинулася бігти.

Вхопив її за руку. — Стривай! Вийди пізніш знову. Чуеш? Спитай, чого вона там хоче та виходь. Прий-деш?

— Не знаю, побачу.

— Пожди, Єринко! Ще щось скажу. Заглянь, чи там ще довго вечеряти будуть? Мій Чикотень (це прс свого пана) любить гостювати довго.

— Добре, подивлюся.

— Прийди-ж та скажи, — я буду чекати.

Пустив її руку. Пурхнула, зникаючи в ясній плямі дверей. Він витягнувся, закинувши за голову руки, посміхнувся. Тепер уже не було йому скучно, — навпаки, чекання було веселе й приємне. Рад бувби, щоб пани якнайдовше забавлялись. А коні далі нудилися, не хотіли стояти; мусів їх раз-у-раз уговтувати. Поглядав на двері. — Хоч-би старий Чикотень не поспішав хутко. — Сів-би ти і не встав! — побажав доброзичливо своєму панові. — Може діждусь дівчини, якщо не обдурить. Та, мабуть, обдурить.

Але Єринка не обдурила, прибігла задихана з пос-піху. Трохи не вдарив її кінь.

— Стій, навіжений! — сіпнув віжками, аж кінь став дуба. — Гляди, Єринко, ато може вбити. Молоді змі-юки, не хочять стояти. Ну, що, — довідалася?

— Еге, сіли грати в карти. Я бігала по антикаря.

— Ого! — засміявся, — то вже до півночі буде. Сідай, провезу. Треба трохи переганяти коней, бо за-нудилися. Сядь тут, біля мене.

Зіп'ялась на колесо й опинилася поруч нього на козлі. Обхопив її одною рукою за стан, у другій три-мав віжки. Коні рванули з місця й понесли, мов буря, дорогою в поле. Єринці здалося, що вона летить на своїх власних крилах, а світ як церква, співа довкруг неї. Ніколи ще не їхала так, такими кіньми. Не знала навіть, що можна так їхати.

Летіли в невідому, сріблясту блакить ночі. Саме зійшов місяць і в його мерехтливім сяйві світ видався Єринці нетакий як досі, — новий, чудовий. Сильна, га-

ряча рука обхопила її стан і тримала. Від цього при-торку було дивно радісно, до млости. Несвідомо пригорнулася до нього, уся в полоні тієї хвилини, шаленого цього лету, цього раювання.

— Добре тобі? — почувла гарячий віддих на щоці.

Мовчки пригорнулася дужче, обхопила обома руками його плече, щоб не вилетіти.

Летіли, летіли. Об'їхали село, цвинтар у полі; вилетіли на битий шлях та опинилися знов на горі, перед докторовим двором і зупинилися під берестами. Єринка сповзнула на землю, трохи не впала. Була зовсім п'яна.

— Не йди ще, — просив. — Постій ще трохи.

— Подивлюся чи клюшниця не кличе. Скажу, що йду панові стелити ліжко.

Побігла. Він відкинувсь на опліччя, приплющив мрійно вії й заспівав тихенько про себе:

«Ой, зійди, зійди, місяцю ясний, як млинове коло!

Ой, вийди, вийди, дівчино серце, на розмову зі мною.»

Не стямився, коли почув її тихий голос: — Грають. Вже прийшов аптикар. Я подала їм чай. Пан розпечатали нову пляшку рому. Клюшниця пійшла вже на гору спати.

— От добре! — зрадів. — Будуть грати дораня. А ти де спиш?

— З бабкою в коморі, а зимою бабка на печі в пекарні, а я на лежанці.

— То ти маєш тут бабу?

— Ні, це панова няня, як вони малі були. Бабка Мокрина виняньчили їх, а тепер при панові доживають віку.

— А де-ж твої батько та мати?

— Нема. Мати померла із сухіт, як мені було сім років. Служили тут кухаркою, ще за старого пана.

— А батько?

— Не було. — промовила тихо.

— Он, як! Ти, значить, сирота. Ну, сідай, повезу іще. Хочеш?

— Хочу.

І знов летіли, і він знов тримав її за стан, з лицем

біля її лица. Бачила його усміхнені губи, ямки на щоках, сиві, лагідні, веселі очі.

Коли її пригортав до себе, — не суперечила. Це-ж уперше хтось голубив її, відколи вмерла мати. З того залишився їй майже підсвідомий спогад. Бабка Мокрина мила їй тільки голову, чесала, як була малою; шила сорочки, спіднички. Часом погладила по голові, по плечах. А Єринці інколи так дуже хотілося пригорнутись до когось, відчути на щоці чийсь теплі уста, якесь дуже ласкаве слово.

І оце хтось такий несподівано звідкись з'явився.

Хто-ж він? Може святий? А може нечистий? Хоч перехрестився, попоївши?

Він враз сповільнив їзду; бричка котилася тихо.

— І де ти така взялася? — почула майже у саме вухо. — Що я ще такої не здибав досі. Відколи їзду із Чикотнем, де вже не бував, — не бачив такої.

Вперше чула, що вона „якась”, не така собі дурна Єринка, а така, що він ще такої не бачив.

— Я теж не бачила такого, як ти, — призналася щиро.

Він засміявся й зазирнув їй в очі. — Який-же я, га?!

Мовчала. Пригорнув її дужче.

— Ну, скажи, — який?

— Ой, не знаю! Такий, що другого такого нема на світі, — пролеbedіла враз і з сорому заплющила очі. — Гарний як сокіл. Мов орел, — прошепотіла, хоч не бачила зроду ні сокола, ні горла.

— Та невже?! То це ти певне не бачила гарних. А може недобре придивилась до мене при місяці?

— Ні, таки гарний.

— Диви! А я думав, що то ти мені тільки гарна.

— Я тобі, а ти мені, — відповіла резолютно і обое засміялися.

Їхали спроквола. Він дивився на коні, на дорогу, щось думав. Мовчав. Тоді спитав:

— Тебе ще ніхто не сватав?

— Ні. Я-ж сирота.

— Ну, то що?

— Не маю ні приданого, ні землі.

— Тобі приданого не треба. То лиш поганим.

Знов засміявся. Він все тримав її за стан лівою рукою, ніби боявся, щоб не втекла.

— То кажеш, що ніхто не сватав? Ну, а коли-б я сватав, пішла-б за мене?

Їй забило дух у грудях. Насилу прошептала:

— А я знаю?.. Пішла-б.

Підігнав батогом коні та зупинив їх аж під берегами.

— Слухай, Єринко, — заговорив повагом. — Мені ще треба ставати до призвів цієї осені. Як не приймуть, то на Дмитра, або на Михайла посватаю. Добре?

— Добре, — проковтнула якусь давучу, величезну радість і враз-же за нею грудочку льоду. — А... як... приймуть?

— Ну, то доведеться служити, — зідхнув. — Не знати, який жеребок попадеться. Як зелений — то скачки шість неділь, а як червоний — три роки.

— Три роки — жахнулась Єринка. — Ой, якби зелений!..

— Це вже, як суджено, — засміявся та обняв її. — А ти чекала-б три роки?

— Атож, чекала-б.

— Справді, чекала-б?

— Присяйбогу!

— Ну, то добре. Це так, якби заручились, — засміявся тихо. — Тільки-ж гляди, Єринко, не скрути. Коли приймуть — відслужу три роки, а тоді поберемось, покладемо хату та й будемо жити.

Спокійний, життєвий, селянський реалізм, простий і ясний, промовляв його устами.

— Ну, то як по-твоєму? — перепитав для певности.

— Добре.

— Не надокучить чекати три роки?

— Я й десять чекатиму.

Його пройняла раптом невимовна чулисть. Пригорнув її до себе, почав цілувати. Осяяна несподіваним, раптовим щастям, Єринка закинула йому на шию руки, припала вся до його грудей. Берест ласкаво закрив їх довгим листястим гиллям. Коні, ніби збагнули в чім справа,

пробігавшись, стояли спокійно, наче прислухались до того, що діється на козлі. А там творилося чудо. Містер'я першого цілунку, першого захоплення, першого кохання. Єринка заплющила очі, ледь хапаючи віддих, і їй здавалось, що далі ще несуть її вихром шалені, крилаті зміюки. Не знала навіть, як він зветься, яке його ім'я. Знала тільки, що він її, а вона його по віки вічні. І вічність вдячна зупинилась над ними, усміхнено вдихаючи юність і радість тієї хвилини.

— Керельо, давай коні! — різнуло раптом тишу.

Одна коротенька мить. Бричка підкотилась під гаюк. Проспер Улашин, високий, стрункий, жвавий як справжній чикотень, вскочив у бричку, уместився на сидженні. Коні рушили, промчали по-під берестами, проскочили в браму. Тільки гомін коліс пролунав серед ночі, все далі, далі...

Тоді від могутнього, розкидистого береста віддімляся тінь і довго, безрухо дивилася в слід брички...

— Керельо, — прошепотіла, — Керельо!..

* * *

Доктор Бенедикт Сологуб, колись молодий, надійний лікар, син відомого одеського хірурга, Ореста Сологуба, успадкував по батькові чималий маєток недалеко Тульчина на Поділлі, — десятин триста доброї землі, невеликий фільварок з новими будинками, а на горі двір з городом та садом. Місцевість звалася Орестів, від імені її першого власника.

Хоч доктор Бенедикт блискуче закінчив медицину в Одесі, — батькового замилування до неї не мав. Практикою займався тільки декілька років, хоч встиг зробити собі олінью вдумливого, чутливого лікаря. По смерті батька виїхав з Одеси, де починав блискучу лікарську кар'єру, відійшов зовсім від товариського життя, замкнувшись в Орестові, де родився й ріс. Лікарську практику занехав майже зовсім. Медицина цікавила його радше теоретично, як наука, — у практиці не любив її. Мати вічно діло з хворими, умираючими, слухати їх стогону, дивитися у гаснучі очі, що благають рятунку і бути безсилим свідком людської розпуки, — було для

нього надто важко. Кружляла чутка, що пережив, маючи років тридцять, суто лікарську, а може й особистого характеру трагедію. Відтоді кинув лікувати. Однак інколи, у виняткових випадках, їхав до тяжко хворого й не відступав від його ліжка, аж до розв'язки, найчастіше цілком безкорисно; а смерть пацієнта сам відхорював. Колеги-лікарі кликали його також інколи на консилиуми в якихось серйозних, складних випадках, як людину глибокого знання і того особливого чуття чи інтуїції, якою рідко бувають обдаровані лікарі. Був тоді нерадий, що виривають його із самоти, що мусить голитися, одягатися, а в дійсності переживати знов оте „щось” йому лиш відоме. Вислухував хворого довго й уважно, дивлячись глибоким поглядом в його обличчя. Потім сидів мовчки, задуманий, почухуючи свою костру-бату брову, заки брався писати рецепту, або коротко, ляконічно виповідав колегам свою опінью та хутко втік. Взагалі, мав опінью чудасія, ерудита і мізантропа. Був нежонатий, чи вдівець, цього ніхто з певністю не знав, і це в'язалося, здається, з тією якоюсь пережитою його трагедією.

Жив доктор Сологуб сам у великому домі, повному челяді, як залишив йому батько. Не любив життєвих змін; всяка переміна, новина неприємно його вражала. Тож увесь дім, обстановка зберігали тесаме обличчя, що двадцять-тридцять років тому, — тип панських культурних затишних дворів ХІХ століття в Україні. З високими стелями, вікнами й дверима, прикрашеними мосяжними клямками, боазер'ями, з довгими, вигідними канапами, фотелями, кріслами з високим оплеччям. Важкі дубові столи, „креденси”, комоди та „бюрка” із штудерними схованками, з замками, що дзвонять; книжниці та одєжниці — достойно виповняли просторі, спокійні кімнати. У великому кабінеті, над його робітним столом, висіли портрети Сологубів — батьків і дідів, поруч набутих ними у різні часи, картин. Із темної тапети стін виділялися, у важких позолочених рамах, темні образи майстрів доби відродження та ясні, насичені барвами, образи сучасних західніх малярів, а також польських та московських, серед яких тулилися скромно:

Іжакевич, Крамський, Пимоненко. Сам доктор Бенедикт не придбав ні одного образу, крім прегарних штихів Юльюша Коссака, але також і не визбувся-б ніякого за найбільшу ціну у найбільшій скруті, хоч ріжні музеї, всякі приватні збирачі образів, офіровували йому великі суми за оригінали Гольбайнів, пейзажі Рюїсдаля. Все, що застав у цьому домі по батькові, із чим зрісся і старівся, творило невід'ємне його оточення, непорушний клімат цілого його життя. Під цим оглядом був непереблаганий консерватор.

Не мав також великого нахилу до господарки. Фільварком управляв економ, Мартин Водзінський, середніх років чоловік, якому доктор довіряв безмежно, як усім взагалі, часто не маючи для цього найменших підстав. Любив сидіти у своєму кабінеті, в хатньому халаті, капцях, читати, курячи безперерійно добрий, міцний турецький тютюн. Мав гарну книгозбірню, передплачував часописи краєві та закордонні, наукові журнали, сам писав якусь наукову працю.

Крім припалу до книжок, мав друге успадковане по батькові замилювання — коні. Тримав декілька кляч-маток чистої арабської крові та англоарабського жеребця. Дон Жуана; розвів невелику стаднину високорасових коней, які продавав, за великі гроші, рідко й неохоче. Ставився до них як до своєї близької родини.

І ще мав доктор Сологуб одну нещасливу пристрасть: вряди-годи запивав і кожен раз відхорював це досить важко. Це траплялося разів три-чотири в рік, коли з приводу іменин, чи якоїсь іншої оказії, збиралося у нього виключно чоловіче товариство старих приятелів, ще з часів гімназійних, студентських. Це були такі-самі самітники, як і він, життєві невдахи, трохи філософи, трохи сибарити, яких об'єднували спільні замилювання до книжок і коней — „Братство бібліоманів”, або „Лицарі зеленого поля”, як вони себе звали.

Тоді зрівноважена, епікурейська докторова вдача виступала нагло з берегів. В ньому обзивалися раптом давні студентські замашки, юнацька очайдушність. Пляшки з коньяком, горілками, шампаном стріляли, мов дитячі коркові пістолі. Зінько, кухар, також напідпитку,

варив, пік, смажив. Єринка бігала у чорній запасочці, з червоним поясом, у мереженій, вишитій чорною низзю сорочці, в червоних коралях, із заложеними кругом голови косами, з лентами ззаду. Доктор любив, щоб челядь ходила у народній українській ноші, не терпів усяких „кохт”, „хвартушків”, а також англійської лібер’ї. Єринка вносила й виносила полумиски, вази, саятирки. Шиманська рудо-білява, із дурновато-злими синіми очима, накрашена, вичепурена, метушилася по цілому домі, верещала на челядь, намагаючись своєю запопадливістю звернути на себе увагу доктора та гостей.

Гостина затягалася інколи на декілька днів. Потім ставало пригнобливо тихо. Доктор лежав хворий, з компресом на голові та серці, челядь ходила нишком навшипиньках, не грюкала дверима. Бабка Мокрина стурбовано ходила біля нього, вуркотіла, уболюючи тужно:

— І треба тобі було, Бенедю, тієї біди? І якої то нетрі напиватися того шампаня? Хіба ти не знаєш своєї натури?

Доктор підводив на ню напівтямуші, винуваті очі, мовчав і вертав. Або, коли проходив гострий „кацен’яммер”, починав до неї робити всякі глумливо-кокетливі міни, як тоді, коли йому було три-чотири роки. Мокрина починала сміятися до сліз, кивала головою й махала руками.

— Ой, і не сором тобі, Бенедю? Чисто як маленький, ха-ха-ха!

Мокрина належала також до ненарушного стилю цілого дому, як невід’ємна його окремиця, як вічно тліючий десь у куточку необхідний каганчик.

Так бувало після бенкету. А проте, доктор Бенедикт був мила, дотепна в товаристві людина, широкоосвічена й гуманна. Мав щедру, широку вдачу, звичайно неговіркий, трохи набурмошений, — коли починав гуляти, бажав, щоб усі вдома гуляли.

Тож коли по трьох тижнях знов зайхала під ганок кросносільська дорожка з парою карих коней, і жвавий біловусий Проспер Улашин вискочив з неї з легкістю юнака, — його красень возій, Керельо, насмілився

наздогад спитати (возії, звичайно, найкращі психольоги своїх панів):

— Прошу пана, чи можна випрягти коні?

— Випрягай, випрягай! — відповів за гостя господар, що саме вийшов йому назустріч.

Та Улашин підняв стримуюче руку, мовляв: пожди, — і звернувся до доктора:

— Чи не було-б краще, пане Бенедикте, поїхати нам зразу оглянути стаднину? А це ось, — вказав немолодого бравого панка, що приїхав з ним разом, — це пан Дебогорій-Мокрієвич, про якого ми говорили останнім разом. Він також гарячий коняр.

Стискаючи руку гостя, доктор взяв її в свої пухкі долоні й хвилину мовчки дивився в його обличчя.

— Дуже радий привітати вас у себе, — промовив сердечно, — давно хотів познайомитись з вами.

— Тоді бажання було обопільне, — посміхнувся Мокрієвич. — Я знав вашого батька, славної пам'яті доктора Ореста Сологуба. Ми з ним часто зустрічалися у Комарова.

— У нотаря Комара в Одесі, — притакнув доктор, — у Михайла Гуманця. Авжеж, вони приятелювали. А я про вас наслухався від пана Проспера. Який же це щасливий випадок закинув вас у наші сторони?

Мокрієвич знов засміявся.

— Дійсно випадок і дійсно закинув, — відповів ухильно. — Речі, що діються понад нами.

Улашина, видно, брала нетерплячка.

— То як же, панове? Ідемо зараз до коней, чи ні?

Доктор розвів руками:

— Якщо панове не втомлені дорогою...

— Ідемо, ідемо! — підхопив Мокрієвич.

— Тоді сідаймо до моєї брички, щоб не гайнувати лишнього часу на запрягання коней. Командор напевно приїде щойно по третій годині. Отже встигнемо вернутися в пору.

Поїхали.

Фільварок Сологуба лежав нецілу версту від дому. Мурована стайня розділена на дві половини. В одній стояли у клітках клячі-матері, жеребні і з лошатами. З окре-

мої клітки гордо виглядав прекрасний огир. Доктор відсунув клітку та ввійшов у середину. Високий англоараб з білосріблястою шерстю на чорній, як гебан, шкірі висунув до нього сап'яновий писок із роздутими ніздрями та заіржав тихо.

— На, на, ласуне! — всунув йому в зуби грудку цукру й поклепав пестливо.

— Мій Дон Жуан, — сказав не без гордошів.

— Чудовий, — похвалив Мокрієвич. — Шия, око, ніздрі, обсада хвоста. А голова, а ніжки! Клясично арабське все, тільки зріст англійця.

Доктор повів гостей далі.

— Це мої робочі коні, — показав на другу половину стайні.

Вийшли на розлогу загорожу в полі, де пасся молодняк. Плекані расові коники по рокові й по два, збіглися до них, витягаючи до доктора ласі мордочки. Він обділяв їх грудками цукру.

— Але-ж-бо вони плекані у вас, — любувався Мокрієвич.

З докторового лица не сходила мрійлива усмішка. Улашин в якимсь скупченім зворушенні мовчав.

Високий, смуглявий, з горбатим, сухим носом, з білим вусом, бровами, з білим, розвіяним чубом, мав, мабуть, біля шістдесятки. Але вірлині очі горіли молодечим, степовим якимсь блеском. Задивлений у табун мав дещо розхилений рот. Був чудовий. Дебогорій-Мокрієвич глянув на нього боком і штовхнув непомітно доктора в лікоть, вказуючи на нього очима.

— У вас тут нетільки расові коні, — сказав посміхаючись. Той з усмішкою притакнув головою.

Всі три творили цікавий образ, стоячи серед табунцю молоденьких коней. Доволі дебелий, військової виправи, з енергійним, мов відлитим з металю, обличчям, гострими очима, Дебогорій-Мокрієвич нагадував кречета, і Сологуб монументально спокійний, трохи вайлуватий, з обресклим обличчям, розумними, глибокими очима, під кущами костурбатих, сивіючих брів. Стояли. Всі три розмилувані, надхненні конярі. Оглядали, оці-

нювали кожного коника зокрема, до найменших подробиць.

— Маєте чудовий расовий підбір, — сказав Мокрієвич. — Я радо, дуже радо набув-би у вас он цю рожеву шпачку. Гляньте, що за шийка, голівка, ніжки... Справжня Афродита. Або он та друга; яка у неї небувала масть.

— Ніби у склянку молока копнуто краплю крові, а вона дивно якось розпливлася, мішаючись з молоком, — завважив Улашин.

— Ага, ага, — підхопив Мокрієвич. — Велику краплю густої крові до склянки молока. Чудове порівняння! Улашин засміявся:

— Бачу, ви нетільки конесор, ви ще й мистець.

— Порівняння ваше, я тільки дель-ледь піддав кинновару, — відповів Дебогорій і звернувся до Сологуба: — Як же буде, дорогий докторе, з Афродитою? Маю велику охоту купити її.

Доктор, подумавши, зідхнув.

— Дозвольте відкласти цю справу до завтра, — муркнув похнюплено. — Мусимо вертатись; уже пів третьої; може над'їхати командр.

— Йому коня продати, — всеодно що поховати дитину, — тихо засміявся Улашин та обняв рукою плечі Дебогорія.

* * *

Поголившись та помившись, всі три сиділи в кабінеті Сологуба, коли над'їхав Амос Меленевський, так званий командор. Чвіркою чалих коней, каретою з гербами, з возієм та льокаєм у лібер'ї. Приїхав саме, як передбачив Улашин, о третій годині. Доктор шанобливо взяв його під руку й повів до його кімнати та наказав зразу подавати обід.

Меленевський був один із багатших дідичів Поділля. Мешкав у своїй чудовій Наравці, успадкованій якимсь чином по Стадницьких, колишній резиденції славнозвісного бешкетника-гуляки Миколи Стадницького. Аристократ, учений дослідник старовинних фольклів, учився переважно в Римі, бував у Царгороді, Ате-

нах, Мадриді. Центральна Європа його не приманювала; знав її, був пересичений, розчарований нею; пророчив близький захід європейської культури. І, що найдивніше, будши кавалером якогось католицького ордену, в ступні командора, довголітній дослідник-прихильник Аверроеса, аверроїстів та їх філософії, на старість цілком звернувся симпатіями до близького південно-мусульманського сходу.

До Орестова приїздив раз у рік, на декілька днів. З доктором Сологубом в'язала його якась романтично-містична нерозривна приязнь з молодечих літ, ще з гуманської гімназії, де вони обидва вчилися. Якийсь глибокий сантимент, спільність деяких уподоб, поглядів, хоч Сологуб уважав себе демократом, лібералом, колись навіть революційонером. Меленевський, як і доктор, любувався в конях, хоч до коня, мабуть, не приторкнувся зроду без рукавички. Був середньо високий, трохи похилий, з невеличкою, підстриженою бородою. Все одягнутий на чорно, вишукано елегантно, і завжди в турецькому фезі. Привозив із собою якісь рідкісні вина, гаванські цигара, люльку і наргіллю, — химерний пан-дивак висококультурного стилю. Загально був знаний як „командор” і так його всі звали.

З Улашином також були здавна знайомі. Пан Проспер, хоч віком між усіма найстарший, не визначався ніякими особливими чудернацтвами; добре звичена, освічена і світська людина, рівної, веселої вдачі, з чарівним усміхом, до всіх однаково привітний і прихильний, зберіг якусь молодечу бравість рухів і лица, з вічно молодю, ясною душею.

Власне, в цім сьогоднішнім товаристві тільки Дебогорій-Мокрієвич був ніби homo novus. Улашин пізнав його зимою в Києві підчас контрактів. Захоплений його цікавою індивідуальністю, запросив до себе в Красносілку, оповів про нього Сологубові, а той обох запросив до себе. Постать Мокрієвича зацікавила і командора, адже про нього прогула Україною нещодавно неабияка слава. Сиділи тепер один проти одного, приглядаючись один одному з цікавістю: командор дискретно, з-поза хмарки тютюнового диму, — Дебогорій-Мокріє-

вич бистро та одверто, дивлячись співрозмовцеві в очі. Мав біля п'ятдесятки, темпераментний в рухах та мові, робив вражіння людини запальної, ідейно-активної вдачі, романтично-ідеалістичного покрою. Така й ішла про нього слава — революційонера народника, з неспокійним, навіть авантюриницьким минулим. Усім було відомо, що років тому двадцять поривався підняти повстання в Україні. Арештований, втік у дорозі на каторгу, закордон. Тепер, по двадцятьох роках об'явився знову нелегально, покладаючись на закон часу, що затер слід по ньому, та його самого змінив чимало.

Приявні тут знали, що він шукає якихось зв'язків з поляками, тобто з революційними польськими колами в Україні і ненароком наткнувся на Улашина. Рад був тій зустрічі сьогодні як із Сологубом, так і з Меленевським.

— Здається, ви були прихильником Бакуніна, з його революційним анархізмом? — запитав обережно командор, коли перейшли з їдальні до вітальні, де їм подали чорну каву з лікерами.

— Так, — відповів той живо. — Мене захопила власне активність того руху. Проте, в Женеві я змінив свій погляд. Нам, українцям, ніяк не подорозі навіть із найрадикальнішими російськими революційонерами. Вони дивляться на нас тільки як на стріливо в здобуванні позицій для себе. Скажім простіше, — до опановання влади в Росії. Але шляхи наші хутко розійдуться; на другий день після революції, тобто нашої спільної з ними перемоги, вони захотять використати її тільки для себе. Бо-ж саме поняття революції в нас і в них цілком неоднакові. Вони розуміють тільки соціальну, класову революцію, скинення самодержав'я, але ніколи не зречуться своєї „могучої” імперії, отого державного зліпку з чужих земель і народів, отої ненаситної, кривавої потвори, що зветься Росія. Вона для них мусить залишитись така, якою її царі здобули, — одна і неподільна, недоторкана цілість. Коли хто гадає, що ті російські революційонери, ті соціялісти, анархісти думають інакше, той помиляється стократно. Вони гарно співають про широку волю „руссаво народа”, але не народів, підкорених ними. А якщо вдають інших, то тільки доти, доки

самі не захоплять влади. В цьому я певен. Я зрозумів це зразу, зіткнувшись із ними ближче в Цюріху, в Женеві. Такої думки, власне, про них і Драгоманів.

У нас клясова революція не до подумання без національної. Нема соціального визволу в національній неволі.

— Що-ж ви думаєте супроти цього, якщо вільно спитати? — підвів на нього важкий, допитливий погляд Амос Меленевський.

Дискусія, власне, почалася ще підчас обіду, тепер продовжувалась.

— Думаю, що нам, українцям, спільної мови не з москалями шукати, бо це надаремне, а з поневоленими нашими братами, чи пак товаришами недолі й неволі, — з білорусами, литвинами, поляками, прибалтійцями, з народами Кавказу.

— Маєте нас трьох за собою, — муркнув нето жартом, нето поважно господар. Мокрієвич зразу відбив цей неповажний тон, мов тенісовий м'яч.

— На трьох кольонах годі спирати велику будівлю, — кинув саркастично, — хоч-би ті кольони були із самої криці. Я говорю про спільну велику революційну акцію.

— Я поділяю думку пана Дебогорія, — обізвався Улашин. — Поскільки я добре його зрозумів, він прийшов шукати серед нас, поляків, одностудців у спільній боротьбі, проти спільного ворога, за нашу і за вашу волю. Чи так, пане Мокрієвич?

— Так. Я приходжу до вас із закликом до спільної акції.

Він встав і схвильовано заходив по кімнаті.

— Власне, нам українцям з поляками завжди було-б подорозі, якби вони зуміли раз колись це збагнути, визбутися своєї історичної манї „од можа до можа“.

Говорив неначе до широкої невидної аудиторії, дивлячись у стелю.

— Якби ви навчилися хоч трохи думати реально. Реально і чесно, щодо своїх найближчих сусідів, цих товаришів долі й неволі. Вже сама дійсність примушує

до цього. Сама реальна дійсність. Адже-ж добивається цього, що й ми. А бити спільного ворога спільними силами буде і нам, і вам легше.

— Цілком логічне і слухне міркування, — притакнув Меленевський. — Але-ж цього мало.

— Мало, — підхопив Мокрієвич, — бо треба обопільно щиро думати й хотіти. Хотіти й діяти. Якби-ж ви, поляки, могли це збагнути! Знайти в себе для цього добру і розумну волю. Простіть мою щирість. Я тому й прийшов до вас, щоб щиро з вами говорити. Тільки об'єднані сили всіх під'яремних народів зможуть подолати цю хижу потвору, цього удава, що зветься — Росія. Для цього є два шляхи: або внутрішньо її перебудувати, тобто повести її шляхом еволюції, як каже Драгоманів, мовляв, революція тільки там доцільна, де робітничі й селянські маси, разом із проводом інтелігенції, досерли до цього; або просто її розвалити одним могутнім внутрішнім зривом, розсадити, як порохвий погреб.

— Драгоманів інколи крутиться в блудному колі, — обізвався Улашин. — Щоб перевиховати робітничо-селянські маси та бюрократичну російську інтелігенцію, треба мати в державі відповідні умови, бодай у рамках якогось мінімального лібералізму, і довшого часу. А ті умови сам Драгоманів рекомендує здобувати шляхом поступу, еволюції. Виходить, отже, якесь блудне коло.

Мокрієвич знов пройшовся по кімнаті.

— Не беруся Драгоманову заперечувати, але я органічний прихильник революції. Це не значить, що я вірю в російську революцію. в саму революційність російського народу. Зате я вірю в нашу революцію, тобто нашу (ткнув себе пальцем у груди) і вашу, — показав на всіх. — Коли в Росії вибухне колись революція, а це така ж неухильність, як від пережертя гострий шлунковий розстрій, — то зроблять її не росіяни, а всі під'яремні народи. Всі москалі в масі стануть проти цієї революції, в цьому я певен. Їм тільки треба скинути царя і посадити на його місце другого сатрапа, що буде зватися якомсь більш демократично, — наприклад, — диктатор. — розреготався.

Всі засміялися. Навіть командор заяснів на мить рефлексом загального настрою та беззвучно заплескав у расові, пещені долоні.

Нараз звідкись з просторів залунала пісня. Мокрієвич підійшов до вікна та підняв насторожено палець, прислухався. Молодий, соковитий чоловічий голос линув лунко хвилями, вливався м'яко в кімнату. Виразно виляскували рвучкі, очайдушні слова любовного призначення.

«Ой, лихо мені! Цить серденько, цить, мовчи!

Полюбив я карі очі, а тепер хоч гвалт кричи.

І не їв, і не спав, все на думці — ох та й ох!

Зовсім козак дурнем став, а в серденьку тьох та й тьох!»

— Багатючий ліричний тенор, — захоплювався Дебогорій.

— Це десь неначе в кінці мого саду, — муркнув доктор.

— Чудово! — розкинув захоплено руки Мокрієвич. — Слухайте!..

«Ой, ви очі, очі карі! Не моргайте так на всіх!

Через вас пійду на мари, а вам буде тяжкий гріх...» —

жалівся десь нещасний Адоніс і тужний його зойк виляскував дзвінко у безгомінній тиші подільської, духмяної ночі.

— Та це мій Керель-неборака так витьохкує-упадає соловейком, — засміявся Улашин. — Чи не до вашої Єринки, пане Бенедикте? Має, шельма, прекрасний, хоч сировий, тенор.

— Багатючий ліричний тенор, — захоплювався Дебогорій. — Дайте йому школу...

— Ще й до того... красень, — завважив Улашин. — Скільки то пропає в народі таких самородних талантів.

— Але вертаймось, панове, до нашої розмови, — обізвався командор. — Ви сказали... — звернувся до Мокрієвича.

— Так, так... Росію треба розвалити, — продовжував з палом той. — Розбити загальним зривом усіх під'яремних народів, одноцілим стихійним вибухом. Саме ви, поляки, здібні зробити революцію, таксамо як і

ми українці. Ви без нас, як і ми без вас, не вдіємо нічого. не доконаємо головного діла, не досягнемо головної мети. До цього ще треба притягнути всі інші народи, створити один революційний фронт, одну всеохопну пожежу. Істор'я й життя нас навчили, що всі наші та ваші льокальні повстання Москва зразу заливала кривлею та гасила, жививаючи навіть одних проти других.

Ходив і говорив. Був пориваючий у своєму піднесенні, у своїй полум'яній вірі, в широких вимагах рук. Кожен м'яз в його лиці та руках був налитий енерг'єю, кипиргою якоюсь. Щось жартіло, кипіло в ньому.

— Тому приходжу до вас із закликом до спільної акції, до внутрішньої підготовки своїх країв та людей. Ідею спільного зриву треба поширювати серед проводів кожного народу, а в маси кидати скрізь іскри майбутньої страшної пожежі, що мусить охопити цілу цю імпер'ю. З тієї пожежі має народитися Воля. Акція мусить бути розчислена на блискавичний, всеобіймаючий зрив. Короткий, але загальний, від Висли по Урал, Волгу; від Чорного моря, Каспії по Балтійське та Біле море. Треба діяти енергійно, хутко; притягнути до акції всі активні, динамічні сили, найкращих, найживіших, найжертвовніших людей. Все живе, запальне, молодече.

Це говорив вроджений мрійник-революційонер, пориваючий народній трибун, фанатично упевнений в своїй правді. Його слухали захоплено, але й неменш скептично три бібліомани, лицарі зеленого поля, скептики і сибарити, думаючи поблажливо, що Дебогорій перебрав, мабуть, децю у випитій кількості коньяку та шампана. Ні, власне не три, а два з половиною. Бо друга половина Проспера Улашина молитовно корилася блискучій постаті промовця.

— А чому тільки все молодече? — здивовано і простодушнo запитав він.

Всі відрухово засміялися.

— Молодече -- я розумію -- живе, сильне, здорове, здібне відчувати, вірити, хотіти... -- відповів Мокрієвич. — Здібне до пориву, до чину, оте молодече в людях. що ніколи не старіється, таке як ви, пане Проспере

І сміх ще гучніше пролунав у кімнаті. Меленевський

трохи чутніші поплескав у долоні. Може, сумнівався, чи Мокрієвич, дійсно, перехопив трохи алкоголю. Його недавнє революційнє минулє, мабуть, живо пригадалось усім. Проте, дивився на нього не без приємности, скептично приплющуючи вії, — сибарит і скептик, дослідник Аверроеса, філософ у червоному фезі.

— Панове! — почав Дебогорій тоном нижче, мабуть, відчувши повів цього скептицизму. В його голосі забрєніло тепер щось ліричне. — Панове, я до вас приходжу не лише як до поляків. Я міг безпосередньо звернутись до поляків у Кракові, Варшаві. Шукати там, у польському масиві, відгуку на мої ідеї. Можливо навіть, я знайшов-би їх зразу, бо вони живуть там, як невисихаюче джерело підземне. Вони могли-б мені повірити й не повірити, бо я їм чужий, як вони мені. До вас я говорю, як до людей моєї крові, української крові, що пливе в ваших жилах, дарма, що під покровом чужої віри, чужої культури. Ваша польськість — це тільки тонесенько виправлена українська шкіра у польській гарбарні, але кров під нею б'є чиста, українська, червона і дух землі цієї що вас породила. Невже ви не відчуваєте голосу її? Той землі й крові? Дивіться, як ця кров і дух виявляють себе на кожному кроці, — показав рукою на штихи Юльюша Коссака, розвішані по стінах. — Хіба майстер не тієї крові зміг-би так передати дух степу і коней? Ваша місья тут в Україні — впливати на той „масив” польський там, у Краковах, Варшавах, зайняти щодо України розумну і чесну позицію. Годі дивитися на український нарід і на його землю, як на польську клуно з пшеницею та буряками, а на нарід український — як на робочу силу для всяких галапасів, якими ви тут досі живете. Хочете мати незалежну Польщу, — мусите хотіти вільної України, без якої ви — як билина в полі. Перший-ліпший вітер із заходу, чи сходу змете вас як порох. Без вільної України не буде вільної Польщі, — запам'ятайте це. І то вільної без клаптика нашої землі. Бо тільки така Польща може існувати, поруч вільної соборної України. Не той ваш каракатий фантом „від можа до можа”, як за Ягайлонів. Ягайлони не повернуться. Ваша місья, панове, виробити собі цей реаль-

ний погляд, як підставу політики поляків супроти України, Білоруси, Литви. Виробити й вселити всім землякам вашим всяким набундюченим сучасним Заглобам із галицького сойму, це реальне думання і з цими кличками стати пліч-о-пліч з нами проти спільного ворога — Росії. Бо коли будете йти з москалями проти України, як в Андрусіві, — ми підемо з німцями і з самим чортом проти вас. Іншого виходу нема... — розвів руками.

Запала тиша. Скрипнув паркет. Шиманська увішла засвітити лампу. Ніхто не відповів на її вкрадливий привіт. Всі були в трансі кинutih щойно думок і слів.

Амос Меленевський, заплющивши очі, сидів, відкинувши голову на опліччя фотеля. Сологуб похнюплено мовчав, почухуючи вряди-годи брову. Улашин міцно сціпив пальцями руки, не зводячи вп'ялених у промовця очей. По його щоці тихо спливала заблукана звідкись велика сльоза та по вусові скочувалась долі. Він встав, підійшов до Мокрієвича та обняв його.

— Нехай боги ведуть вас та охороняють, — промовив зворушено. — Ах, як нам таких треба! Багато, багато!

Мокрієвич тепло стиснув йому руку. Потім декілька разів пройшовся по кімнаті, носмикуючи вус і раптом заспівав:

«Запрягайте, хлопці, коні, коні воронії!..»

Сильний, але оксамитний, чистий баритон прозвучав несподівано серед нічної тиші, ніби перегукувався з тим співом з простору.

— О, то ви і це вмієте?! — сплеснув руками Улашин. — Яка несподіванка! Таж ви маєте також чудовий голос.

— Еее! Той кращий, — мохнув рукою у вікно Мокрієвич. — Молодий...

У столовій годинник продзвонив десяту.

— Як думаєте, панове, не заграти-б нам вінта, отак для відпруження? — немов прокидаючись зі сну, промовив Меленевський.

Господар підвівся, став метушливо розкладати кар-

товий столик. Гра протяглася далеко за північ, при вінтовій гутірці.

Через відімкнені вікна вливалася в кімнату тепла вереснева ніч.

* * *

А під яблунею, на кінці саду, творилася тиха містер'я кохання.

Він почув лзенькіт намиста і ледь чутний шелест трави. Схопився та протягнув руки. Єринка просто впа-ла йому на пруди, зацімліла від бігу.

— Думав уже, — не вийдеш... Переждав, перетужив цілісенький день і вже втратив надію...

— Таж гості, — шепнула. — За день не присіла й разу. Шиманська не дала дихнути.

— А я виглядав, а я ходив, зазираю у всі двері, думав, може хоч звіддаля побачу. Возії грають біля стайні в карти, а я як дурень блужаю, нудьгую. Занудився геть...

— Я бачила з вікон.

— І хоч би раз вискочила, на одну хвилину. Хоч би подивився, яка ти удень, чи така гарна як уночі? А ти, мабуть, геть забула про мене...

— Ой, Керелю! Керелю!

— Скажи правду: маєш тут якогось хлопця, дуриш тільки мене?

— Ой. Керелю! Керелю!

— Чом-же не йшла так довго?

— Таж не було як. Я-ж тобі гукнула з кренцового віконця: „Під яблунею!”. Не чув?

— Чув. Але коли? Думав хутко. Оце-ж витоптав стежку через увесь сад, від яблуні аж до перелазу, від брами до стайні. Усю траву викачав, витовк під яблунею. Так і пропав день.

— Пропав... — зідхнула сумно, пригортаючись.

— І спав, і співав, і свистів, — засміявся тихо. — Цілісенький день.

— Ну, тепер уже ніхто не покличе. Вже все поробила.

— То хоч ніч буде наша. Може вже не втечеш від мене?

— Ні, — шепнула, — і затулила йому поцілунком губи.

Сіли на траві. Він міцно тримав її руку у своїх долонях.

— То кажеш, не забула?

Вона тільки дужче пригорнулась до нього.

Взяв її личко в обидні долоні, дивився у вічі.

— Гей, Єринко, Єринко! Чи не дала ти мені якогось дання отоді, як винесла чарку, га?

Засміялись обое.

— А як ти поїхав, — проказала тихенько, — я так і полинула вся за тобою. Тільки й думок що про тебе.

— Що-ж воно таке, скажи?

— А я знаю? Може, ти мені завдав якихось чарів?..

Знов засміялися. І тоді долинув до них з двору могутній, бравий спів:

«Запрягайте, хлопці, коні, коні воронії!..»

— Хто це? — стрепенулась Єринка.

— Мабуть, той, що приїхав з моїм паном. Здорово співає... От, якби я так умів...

Спів прозвучав, обірвався й завмер. І вони чомусь разом зідхнули, може підсвідомим якимсь передчуттям, що власне, все проминає, обривається і завмирає. Та це не були думки ні її, ні його. Їх думки були ясні та спокійні.

Вона поклала йому на коліна зав'язаний у хустину вузлик.

— Що це? — здивувався.

— Тобі вечерея.

Засміявся, розгортаючи хустину. Була буханка свіжого хліба, кусень печеного м'яса, пиріг.

— І це ти думала про мене?

— Та-ж ти голоден, — я знаю.

— Мене кликали, а я не пійшов... Та й ти, мабуть, не дуже мала час попоїсти.

Витягнув колодачу, порізав хліб, печеню й стали вечеряти. Вона дивилася на нього щаслива, мовчазна.

— То як, Єринко? Пійдеш за мене? Не роздумалася?

— Пійду, — відповіла зважно.

— І будеш чекати, аж із москалів вернусь?

- Буду.
- Три роки?
- Доки не вернешся.

Обхопив палко її невелику струнку постать у свої сильні, пружкі обійми. Цілу її обтулив собою. Єринка тільки заплющила очі і їй здалося, що це знов несуть їх коні. Ті вороні зміюки, диким вихром, у якусь ясну й прозору безодню. Не знала, не тямил, що діється з нею. Чи багато більше тямив Керельо?..

Невидна, щедра й могутня рука простягла до них чашу п'яного, солодкого вина: пийте!..

І вони пили.

* * *

На другий день була неділя і Перша Пречиста — уродини доктора Сологуба. Чекали ще якихось гостей. Кухар Зінько в піднесенім настрої рихтував особливий обід, склавши меню ще звечора з доктором, який лежав уже в ліжку. Мали бути, крім перекусок всяких до горілок, — раки, карасі в сметані, паштет з куріпок та перепелиць, бульйон з пиріжками, начинений труфлями індик та пльомбір. Зінько ходив, як індійський маг, у всьому білому, підхмелений та надхнений. Це він подав до загального відома, що чув від самого доктора, ніби має бути на обіді якийсь великий „казьонний” пан та обидва пани Єловицькі з Верхнячки. До столу мав подавати льокай пана Меленевського Савицький, якого вся челядь величала паном Савицьким.

Єринка відпросилася у самого доктора до церкви і до маминого брата, дядька Ригорка. Одягла чисту льняну сорочку по мамі, помережану й вишиту чорною низзю, на подільську моду, чорну нову запаску, з-під якої видно було на пів п'яді мережану підтичку. Підперезалася червоним поясом, взула свої жовті сап'янці, що доктор справив їй на Різдво, начепила коралі, єдину цінну спадщину й пам'ятку по мамі, поїджені вже трохи. Дві чорні довгі косі спустила, перев'язавши голову червоно-зеленою биндою та невеликим віночком з волічки. Взяла в руки перкалеву білясту хустину та подалася до Тульчина до церкви. Під тополею на закруті дороги чекав її Керельо. Стрункий, в темносиній чумарці; сорочка виши-

та з червоною застїтжкою. Він делїкатно взяв її за руку.

— Оце вперше приглянуся до тебе вдень, — сказав, зазираючи їй в обличчя.

Єринка спалахнула рум'янцем та підвела на нього осяяні радістю і щастям закохані очі. Йшли мовчки. Всі слова розмови заступив гарячий стиск його руки на її руці.

З Орестова до Тульчина було несповна три версті, які могли декому стати і за шість. Поки прийшли — служба Божа вже кінчалася. Вони достояли в церкві до кінця, — Керельо праворуч дверей, Єринка лїворуч, і знов разом вийшли. Люди чомусь зглядалися на них, проводили захопленими очима. Вони не помічали нічого. Пійшли у місто. В Тульчині саме був празник. Торг був святочний, набитий крамом, людьми. На рундуках повно всякої всячини: печива, ковбас, м'ясива, бубликів, сластїонів, одержного краму, намїста. Білоусївські лїрники, що вмїють напрочуд співати божї пісні та соромицькі ї лаятися, ладижинські ганчарі, викрикували, хвалячи свїй товар. Єринка, що мало коли бувала на ярмарках, такого пишного, багатого торговища ще не бачила. А може то їй усе сьогодня видавалося краще, пишнїше як завжди. Керельо весь час тримав її за руку, — вони зупинялися тут і там, видивляючись на всякі дива.

— Яку хочеш хустку? — спитав її, підвівши до рундука з хустками.

Вона дивилася, дивилася у захопленні, не знала, котра краща, ткнула пальцем у жовтогарячу у маковий квіт.

— Ця, — сказала несміло.

— Ну, то бери її. Скільки за цю хустку? — звернувся до крамарки.

— Карбованця і два злоті.

Заплатив без торгу. Хустка була гарна, тернова, велика, горїла маковим квітом. Єринка уперше бачила таку, аж боялася брати.

— Бери, бери, Єринко!

Потїм повїв її до краму з намїстом, вибрав чотири низки справжнїсеньких коралїв, червоних із срібними ободочками. Жид запроваив по чотири рублї за разок, а

по торзі віддав усі за десять. Керельо сам почепив їх Єринці на шию.

— Це матимеш, Єринко, пам'ятку від мене, — сказав, стискаючи їй руку, коли пили квас та хвіялку біля рундука, їли бублики, медяники та цукорки. — Щоб не забула мене. Глянеш на коралі й згадаєш Кереля.

Єринка дивилася на нього щаслива, не могла вимовити слова, а проте, десь глибоко у грудях щось її щеміло, ніби малесенька грудочка льоду. Він наче відгадав це і, зідхнувши, промовив:

— За два тижні піду на призви, а там буду жеребки тягнути, — і засміявся ніби весело та налив Єринці знову зимної хвіялки.

Походили, подивились на місто, на величезну палату у два поверхи, під червоною бляхою, збудовану мов величезна гранчаста підкова. Перед нею стояв високий обеліск з чорного граніту.

— Що це? — спитала Єринка.

Керельо знизав тільки плечима. Звідки мав знати, що це пам'ятник вічної ганьби родові Потоцьких, поставлений тут сто років тому царицею Катериною за вірність Росії та зраду Польщі.*)

— А хто його знає, що воно за стовп, — сказав, подумавши.

Купив Єринці соняшникових та гарбузових зернят повнісеньку білу хустину, в'язанку бубликів та плетений, білий, пшеничний калач.

— Оце, коли-б сватав тебе, — прийшов-би з хлібом та сватами. А так, то це ось мій сват та боярин, — засміявся, даючи їй калач. — Ти вчора винесла мені хліб, то це-ж виходить, — ми обмінялися хлібом, ніби заручились, чи то й повінчались з тобою. Це наші заручини, Єринко, і наше вінчання. А вже як вернуся із москалів, то справимо друге весілля, про людей.

Єринчине личко спалахнуло густим рум'янцем. Не

*) Палата — колишня резиденція Селезья Потоцького, а потім Щепного Потоцького, творця Торговицької конфедерації, яка ухвалила другий розбір Польщі. Зате Катерина II поставила цей обеліск у Тульчині, як подяку Потоцьким. — Г. Ж.

сказала нічого, тільки притиснула калача до грудей, ніби самого Кереля, й збагнула усім своїм еством, що це справжнє їх вінчання і що вже їх не може розлучити ніяка сила.

Пійшли назад. Подорозі вступили в ліщиновий гай у ярку. Керелью натрусив горіхів-луцаків, що саме обсинались і якось, ненароком, забрели у таку затишну гущавину, між кущами ліщини, шипшини та глоду, й просиділи-пролежали у траві до заходу сонця.

На шляху, де треба було повертати до Орестова, він перескочив паркан та попростав через сад до стайні, а Єринка стежкою навпрошки пішла до пекарні. Несла го-стинці від маминого брата, дядька Ригорка, на диво та заздрість усіх, хоч коралів не показала нікому, тільки тернову хустку у маковий квіт.

* * *

У докторовій вітальні зібрався весь „кляб біблійо-манів”. Перед полуднем приїхали два брати Єловицькі з Верхнячки, Оскар та Адам, ставні, тонконосі, з тієї старокозацької раси, що добре збереглася серед так званих „кресових” поляків. Обидва вже шпакуваті, переко-нані старі паробки, Єловицькі славилися расовістю та культурою. Господарили собі разом у своїй Верхнячці, часто виїздили закордон, то один, то другий, назміну, щоб не „зацвісти провінційною ряскою”, — казали. То-му були завжди в курсі культурного життя.

Трохи перегодом приїхав також і „казьонний пан” із Гайсина, про якого говорив Зінько. Це був голова „шляхти” („предвадитель дворянства”, або „маршалек шляхти” по-польськи), особа виборна, але носив „ка-зьонний кашкет” чорний, з червоним верхом — приві-лей шляхотський (дворянський). Це був Чайковський Садик Паша, син славнозвісного колись Михайла Чай-ковського Садика Паші і туркені, вихований у Парижі та Петербурзі і, наче на глум своєму батькові, цілком змосковлений.

Покійний старий Михайло Чайковський, що десять років тому наклав на себе руку, маючи сімдесят вісім років, української крові і споляченого роду, як уся укра-

їнська шляхта, з переходом на католицизм через унью, запеклий ворог Росії, все життя мріяв про її загибель. Маючи сорок років, їздив з Парижа до Царгороду, як тайний агент Франції. Одружившись з туркенєю, прийняв тоді іслам разом із князем Йосипом Воронецьким, і, як Садик Паша, організував у Туреччині, під час кримської кампанії (1853-56 рр.), українські козацькі полки проти Росії. Хоч Росія війну тоді програла і цар Микола I не зміг тієї ганьби пережити, — надії на розвал „тюрми народів” та визвол України, Польщі й усіх під’яремних країн, при допомозі Англії та Франції, не здійснилися. Розгромом закінчилося й повстання Дебогорія Мокрієвича двадцять років пізніше, перед самим вибухом другої турецької війни (1877). Та коли цей останній шукав тепер нових шляхів революційних, з іншими молодими однодумцями, — старий Садик Паша-Чайковський, зневірений, розчарований та згірклий, пірнув у письменство. Написав тоді низку історичних повістей, але, видно, і це не дало йому заспокоєння, — покинутий, усіми забутий, у нужді, знайшов його в самогубстві.

Синок, тимчасом, робив у Петербурзі „казьонну” кар’єру. Ніяких батькових ідей не визнавав і не плекав, зросійщений в кадетському корпусі, не знав ні української, ані навіть польської мови, говорив по-московськи, або по-французьки. Мішанина українсько-польсько-турецької крові вилася врешті в московській національності та кар’єрі. А проте, було в ньому щось притягальне, якась вроджена постава джентельмена. На становищі голови шляхти гайсинського повіту виявив себе перед загалом місцевого „дворянства”, тобто польської шляхти, цілком на місці, як джентельмен-європеєць, до того ще політично-ліберальних поглядів. Одночасно став предметом упадливих заходів польського панства привернути його на „лоно польскосьці”. Якимсь надто крикливим, безглузким парадоксом була для них російськість сина Михайла Чайковського, патріота і письменника польського, що ненавидів Росію й усе життя боровсь проти неї.

Найзапопадливійше взялися за це брати Єловицькі, познайомившись із „маршалком” ближче, ввели його в

гурт „біблійоманів”, на що він охоче пристав та ось уперше й опинився в цьому товаристві своєрідних чудаків-оригіналів. Заки приїхав, — доктор Сологуб вишукав у книжниці своїй твори Михайла Чайковського: «Гетьман України», «Вернигора», «Кірджали» і ніби ненароком кинув їх на п'ятрину у вітальні. Також поклав світлину Садика Паші в якимсь доволі чудернацьким однострої, в турецькому фезі із золотим брозументом, місяцем та зорею, обвішаним китицями. Це мала бути ніби ненавмисна пригадка зрадницькому синові про славного й трагічного батька. Чи завважив це „предвдатель дворянства”, чи вдавав, що не завважає, — годі сказати. Сидів на канапі поруч командора Меленевського, попиваючи по обіді чорну каву, з виглядом, що почуваче себе тут цілком “dans son assiette”, як кажуть французи, — („у своєму тарелі”). Розмова велася в легкому сальоновому жанрі, — Чайковський, як запальний мисливець, розповідав про полювання в Сибірі на білих тетерваків-рябчуків. Його увжано слухали, навіть з деяким респектом, вставляючи питання, або завважи, тільки Меленевський не мішався до тієї теми, прислухаючись з посмішкою до всіляких мисливських курйозів.

— Ви не мисливець? — спитав його Дебогорій-Мокрієвич. — Чи вільно спитати, як ви ставитеся до тієї теми?

— Wie ich es sehe? — відповів той загально відомим тоді заголовком найновішої книжки Петра Альтенберга. Балачка якось зразу перескочила на літературу, спрямована зручним маневром Меленевського.

Це-ж, власне, дотлівали останні роки XIX століття. У Парижі саме помер Едмонд Гонкур, один з головних представників нових літературних течій. З появою на Заході таких імен, як: Анатоль Франс, Марсель Прево, Шляф, Гольц, Зудерман, Гауптман, Кнут Гамсун, — зблимували перші проблески імпресійонізму, як райдужні випари над застигаючим півтрупом натуралізму. Оскар Єловицький, що вернувся щойно з-за кордону, оповідав про образи нових французьких малярів, які оглядав на осінній виставі паризьких сальонів мистецтва: Піссарро, Дега, Мане, Ренуара.

— Що за казково розкішний кольорит, яка неймовірна легкість форми, рухів, прозорість повітря. Це мистецтво радості життя, насолоди, живої природи, живих людей, — захоплювався, ходячи по вітальні.

Слухачі сприймали це захоплення досить стримано. Тільки доктор Сологуб, почухуючи зажурено брову, пробурмотів під носом:

— Дайте спокій, панове, з цим імпресьйонізмом. Мені довелося бачити недавно образи Бурлюків. Не знаю, чи вони самі божевільні, чи хочять зробити божевільного з мене? Чому поле обов'язково має бути червоне, а корови на ньому фіолетові або зелені? Поверх усього цього ще нащось жовта або рожева ґрата. Це оте модерне мистецтво.

Всі засміялися, крім Чайковського. Пускаючи поволі дим цигара, ніби за бігом своїх думок, він сказав:

— Я вас розумію, пане докторе, хоч Бурлюків не можна зачислити ні до модерністів, ані взагалі до мистців. Але, звичайно, всякі нові течії в мистецтві та літературі сприймаються неохоче, з недовір'ям. Людина своєю вдачею консервативна, а масова людина поготів. Це якоюсь мірою можна виправдати. Ніде-бо, ні до чого не присмокується стільки шарлятанів, як до мистецтва й літератури. Але кльовнів дуже легко відрізнити від справжніх мистців. Самовияв одних і других відбувається згідно з одвічними законами правди, непідробної мистецької правди.

— Це правда, — погодився доктор. — І тому ніякі шарлятанські новатори не зможуть мені замінити Коссака, чи Гольбайнів, — показав рукою на стіни.

— Що торкається імпресьйонізму, то це зовсім поважна мистецька школа, — завважив Оскар Єловицький. Чайковський поважно притакнув йому головою. — Як у мистецтві, так і в літературі, — сказав. — Старе наше століття вмирає під тріумфний похід імпресьйонізму. До нього треба ставитися уважно, коли не прихильно.

Доктор заклопотано відсапнув та почухав брову.

— Я вже волю залишитись при Коссаках, Їжакевичах та Пимоненках, — муркнув трохи спанталичено.

— Вибачте, — перебив його Садик-Паша. — Бачу

он там в кабінеті образ із сильними акцентами імпресьйонізму. Видно, він не викликає у вас таких заперечень, скоро здобув собі тут місце.

— Який? — жажнувся доктор.

— А он там портрет молодої жінки серед соняшників, у тій розкішній гамі кольорів та світел. Доречі. — прекрасний. Можна знати, чийого це пензля?

— Гум, той? — насупився Сологуб, і на мить повисла розгублена мовчанка. Перебив її Оскар Єловицький вибухом несподіваної веселости.

— Та це-ж власне його, нашого милого доктора, творчість. Я все подивляю цей портрет, як підсвідомий вияв сучасного духа в малярстві. Він сам не знає, що йде за цим духом, не здаючи собі справи, що це-ж отой імпресьйонізм, проти якого він бунтується.

Ця заввага викликала загальну веселість. Доктор проте не здавав позицій.

— Нічого подібного, — боронився, чухаючи брову. — Звичайний портрет. У чім тут виявляється цей ваш імпресьйонізм? Я не розумію.

— Маєте слухність, пане Бенедикте, — підтримав його Улашин. — Це тільки річ погляду, а не суть мистецтва.

— Власне, власне, — підхопив Єловицький. — Тут річ не в розумінні, чи класифікації, а у творчому вияві. Творчість не конче потребує таких, чи інших окреслень. Вона кермується чимось глибшим, ширшим, як напрямки та школи, ба, навіть, як саморозуміння.

Усі замовкли, немов прислухаючись до кинutoї думки. І знов пролунав спокійний голос командора.

— Рекомендую, — сказав, обкинувши уважним поглядом приявних. — познайомитися з критичними етюдами-студьями Леметра. Незвичайно цікаво трактовані проблеми сучасного мистецтва з письменством включно.

— Кажете, — Леметра? — перепитав Адам Єловицький.

— Еге, Жюль Леметр. Його студії "Contemporains" (сучасні). Саме появилвся їх четвертий том.

До Чайковського підійшов Дебогорій Мокрієвич.

Він не приймав участі в дискусії про мистецтво, підсівшись, запитав руба:

— Що ви скажете на те, що Росія моститься вже на Жовтому морі?

— А що ви скажете на те, що Англія лізе у Південну Африку? — тим самим тоном відповів Чайковський.

— Думаю, що вам, як лібералові, інтереси англійського імпер'ялізму таксамо осоружні, як і московського, — відповів Мокрієвич, і обидва розсміялися.

Між ними завязалася жива розмова на тему біжучих міжнародніх подій. Чайковський був добре зор'єнтований у них і не виявляв якої-будь сторонности, натомість Дебогорій виразно акцентував своє антиросійське становище. Він просто й одверто сказав, що єдиним рятунком Європи, як такої, з її культурою, цивілізацією, з її вольностями та гуманістичними ідеалами і з її майбутнім, — це розбиття, розпорошення Росії, як майбутнього Джінгісхана, що загрожує не тільки Європі, але й світові. Це тимчасом ще замкнений у клітці приспаний удав, який ковтає кинені йому на поталу ягнята: Україну, Польщу, кавказькі народи, прибалтійські. Але-ж удав чекає тільки нагоди, коли необачно забудуть замкнути клітку. — Ви розумієте?

— Милій Боже, пане Дебогорій! — перебив його співрозмовець. — Ви так відважно говорите про такі страшні речі. Ми з вами щойно сьогодні познайомилися.

— Так, — спокійно відповів той. — Адже я говорю із сином Михайла Чайковського, Садика Паші.

Це було сказано твердо й голосно, з натиском, і, мабуть, для пана „маршалка шляхти” доволі несподівано. Проте він підвівся і склав Дебогорієві глибокий поклін. Стиснули собі руки. Чайковський був виразно зворушений. Він хвилину скупчено мовчав. Враз оволодівши собою, тихо засміявся:

— Ви сказали, що удав виповзе та наробить лиха, коли необачно забудуть замкнути впору клітку. А як ви думаєте, хто це може зробити?

— Забути замкнути, чи просто відчинити? — перепитав Дебогорій.

— Еге, відчинити...

— Важко сказати, якісь обставини спеціальні, якась force majeure.

Чайковський нахилився ближче і з натиском сказав:

— Революція, а ви її так хочете, пане Дебогорій.

Мовчали.

— Панове, — обізвався доктор, — тут пропозиція: вінт, преферанс, чи загальний „д'ябелок”?

— Давайте на відміну, газард- — погодилися всі.

Засіли до „д'ябелка” (польська газардова гра тих часів).

Пізно після вечері, гості почали роз'їздитися. Перший від'їхав Меленевський; за ним зараз брати Єловицькі до своєї Верхнячки, та Чайковський до Гайсина. Улашин з Мокрієвичем залишилися ночувати. Мали від'їхати ранком.

Було вже далеко за північ, коли у цілому домі погасли світла і все поринуло в сон. Тільки на кінці саду, під яблунею гомоніла ще тиха розмова.

— Оце, Єринко наш шлюб і наше весілля. Щоб ти пам'ятала. Ми вчора обмінялися хлібом, так як повінчалися. Пам'ятай, що ти моя жінка. Вернись із москалів, зробимо друге весілля, про людей. Тоді покладу нову хату. Я-б і тепер сватав тебе та залишати саму із старими батьками, щоб ти на них гарувала, не хочу. Тут тобі краще буде чекати мене. А може приймуть лиш на „скачки” — п'ять тижнів.

Говорив тихо, розважно, тримаючи її за руку. Єринка похилила голову, слухала мовчки. Адже казав по правді. Горнув її до себе і вона вся тремтіла легенько від втоми й неспання та ранкової свіжости. Була щаслива.

— І божусь тобі, — мовив тихо, — не займав-би тебе до весілля, якби не тї призви. А так хоч знатиму, що ти вже моя, що ми повік злюбилися. Що ніхто вже тебе не забере в мене. Тільки-ж гляди. не зрадь. Не пійди за другого, як довго доведеться ждати. Не забудеш мене?

— Ой, Керелю, коли-б ти мене не забув там.

— Не бійся, Єринко. По-вік не забуду. Най мене Господь скара, як забуду.

Тримав її в обіймах. Покривав цілунками її похололе від зима личко, по якому котилися рясні, теплі сльози. Її уста і щоки були гарячі.

— Не плач, мила, бо ще й я заплачу.

— Ой, Керелю! І це я вже тебе не побачу хутко?

— Я ще до тебе разок прискочу. Як не з паном, то сам якось прибіюся. „Повестки” на призви я ще не отримав. Іди, Єринко, спати, бо-ж тобі треба рано вставати, робити. А мені також треба хоч часок проспатись, бо Чикотень рано любить збиратись в дорогу. Оце зараз залізу в сіно, зариюсь, а ти йди також та не журися.

Саме треті півні проспівали, як Єринка розпрощалась з Керельом та пійшла тихенько до своєї комори.

* * *

Все це могло видатися Єринці, як неймовірний сон. Але на горіщі, в невеликій дерев'яній скрині, де ховала свої сорочки, спідниці, запаску та інші дорогоцінності, лежало чотири разки нових важких коралів і жовта хустка у маковий цвіт. Це кричала до неї радісна, жива дійсність. Бігла щодня, бодай на хвилину, на горіще, брала все це в руки, щоб упевнитися в тій дійсності. Дивилася, любовалася, наче живим Керельом. Була щаслива.

Власне, досі не тямил, що таке щастя. Ніколи не почувала себе нещасливою. Сирітства свого не відчувала дуже. Бабка Мокрина заступала їй матір. Рідна мати була мітом, повязаним з декількома теплими фрагментами дитинства. Про батька не мала взагалі уяви. Коли-б хто спитав її, чого їй бракує, не вміла-б, мабуть, відповісти.

Мала веселу, безжурну вдачу, все привітно усміхнена до всіх, слухняна; бігала, співаючи собі стиха, через що доктор прозвав її „цвіргуном”. Всі ставилися до неї прихильно за її ласкавість, крім клюшниці, що чомусь зразу її не злюбила. Автім, клюшниця Шиманська, либонь, не любила нікого, тільки із ехиді декому показувала свою запобігливість. До челяді ставилася згори, і челядь її також не любила, прозивала „руб двадцять”, або „кульга”, „кульша”, тому що налягала на праву но-

гу. — Бог шельму мітить, — буркнув раз під носом Со-
логуб.

Росла й виросла Єринка в дворі, між кімнатами та пекарнею, радіючи самим життям, його малими радощами від святкових гостинців на Різдво та Великдень. Аж ось уперше раптом збагнула суть і силу справжньої радості життя, справжнього щастя. Воно враз осяяло її відглибним блиском, теплим ласкавим подихом, як несподіване соняшне проміння у сірєнький провесняний ранок. Світ і люди видалися їй враз не такі як досі, — кращі, любійші, ніби побачила їх через барвисті скельця. І сама чомусь стала до всіх приязнійша, добрійша. Навіть клюшниця стала їй менш осоружна. Бігаючи по кімнатах, по обійсті, Єринка наче не чула землі під ногами, немов носили її якісь невидні крила. Коли заплющувала очі, здавалося їй, що несуть її усе ще ті шалені красно-сільські коні, „зміюки”, як у ту ніч місячну, гарячу, першої зустрічі з Керельом. Відчувала мужній приторк його рук, його гарячий віддих на устах і щоках, його теплий голос. І все це було справді, не снилось, — ось тут, під берестами, в саду під яблунею, вчора, три дні тому, тиждень; вже місяць, — відчисляла дні, що набігали, як хвилі й відносили „усе це” далі, кудись далі. Її поривала туга летіти також за „цим” як вітер, доганяти, ловити, щоб не втекло зовсім. Сумувала, тужила. І знову зблимувала надія, мов сонце, відганяла тугу. — Ні, ні, щастя, що само прийшло до неї, — значить, суджене їй. — не може десь так-о подітись. Дарма, що воно притьмарене розлукою на деякий час, якщо „його” приймуть в москалі; але ж воно вернеться до неї. Три роки треба протерпіти, — вони пролетять. А, може, ще витягне зелений жеребок, тоді... Господи-Боженьку! Поможі йому витягнути зелений. Свята Пречисто!

Тоді на Дмитра або на Михайла...

Єринка знов заплющує очі, щоб краще бачити „це”. Проти неї стоїть Керельо зі сватами — вона дає рушники. (Це мрія). Ой, Боже! Таж у неї нема рушників! (Це дійсність). Може у бабки знайдуться? А можна ще й купити. Вона-ж тепер багачка. В неї грошей!.. Пани з панових іменин надавали. Той у червоній ярмулці

(у фезі), що з паном Савицьким приїздить (з льокаем), дав золотого дукача. (Ото десь багатий!..). Вона уперше бачила такі гроші.*) Красносільський пан, що з Керельом, завжди дає срібного рубля, а той, що з ним приїздив (що співав), дав два срібні рублі. Пани з Верхнячки також дали їй по рублю, і той жазьонний, з Гайсина, дав два. Ось скільки! Єринка бере коробочку від цигар, що пахне цим паном у червоній „ярмулці”, перечеисляє, мабуть, удесяте: — чотирнадцять з половиною карбованців, саме золото й срібло. А коралі від Кереля, а тернова хустка у маковий цвіт, а цукорки, зернята, а сам Керельо — найбільше її багатство! Ну, не багачка?!

У пана також має вже багато зароблених грошей. Будуть на землю, на хату, як Керельо вернеться й вони поберуться. А чотири рушники таки треба купити; найкращі, які на ярмарку будуть, бо як Керельо за шість тижнів прийде зі сватами...

І Єринка носить своє щастя, заховане в ній самій, як велику, недоторкану святість. Ніхто не має про це знати, ніхто. Може бабці тихесенько скаже вночі, щоб ніхто не чув. І ніхто, мабуть, не здогадується про її роман. Так якось вийшло, що ніхто її не бачив навіть на розмові з Керельом. І вона так приховала все від людей, навіть від вкрадливих, вигребущих очей ключишниці. Чи хтось на ню дуже звертав досі увагу? Була, як усі, — одна з окремиць цілого дому, один із статків, що має своє місце. Виконувала те, що до неї належало, привчена до послуг кімнатних, подавати на стіл, обслуговувати гостей. Справлялася з цим добре, жваво, майже непомітно, тиха й несмілива. А проте... відколи „це” сталося з нею, погляд її став якийсь сміливіший, звучніший голос. Сама вона немов підросла в своїх власних очах, в самопочуттю. Уперше відчула якусь свою вагу, особисту вартість, що вона вже не така собі якась „дурна Єринка”, „цвіргун”, з якої собі любили пожартувати.

*) Сім з половиною рублів золотом так зв. „півімперіял”; цілий імперіял = 15 рублів золотом; але хутко вийшли з обігу, бо імперіял легко мішався з 10-ма рублями золотом, так як півімперіял з 5-ма рублями золотом.

погдумитись для сміху, знаючи її від дитинства. Але що її хтось любить і сватати буде, що вона когось любить і що те кохання таке, аж дух забиває... Як він сказав тоді? — „Оце, Єринко, наш шлюб і наше весілля, — щоб ти знала і пам'ятала. А як прийду з москалів, — зроблю друге, про людей. Покладемо хату та будемо жити”.

Пам'ятала кожне його слово, як молитву. Бо все, що казав, то так і має бути. Треба тільки чекати, доки з москалів не прийде.

! І Єринка чекає. Спершу чекає, що Керельо конче „ще разок” до неї „прискочить”, заки в москалі пійде, „хоч з паном, хоч сам прискочу до тебе” — сказав. А раз сказав... — Дарма що з Красносілки до Орестова тридцять три версти, він їх перескочить одним духом, бож це не хто-будь, а Керельо, він все може. В цьому вона не сумнівається ні хвилини. Для неї тепер немає річей неможливих. Таксамо певна, що Керельо витягне зелений жеребок, бо чому-ж не мав-би витягнути? Мало то в царя москалів крім нього? Крім того Керельо не такий як усі, він наймудрійший, найкращий, мусить витягнути саме такий жеребок, як треба. „Відскаче” цих шість тижнів, а тоді, на Дмитра, або на Михайла, буде їх весілля. Ой, Божечку! Зроби так. Святий кріпкий, святий безсмертний! Слава Отцю і Сину, і Духові святому... — молитесь подумки Єринка разів десять на день, при кожній роботі, бігаючи по кімнатах, а віра її в милостивість Божу непохитна, як і у Кереля.

Вересень тихо відходить під музику комарів, польових коників; під скрип возів зі снопами, під гудіння молотарні, що гуде в золотих просторах, мов величезний овід. Відходить вересень тихенько, босоніж, бо ще тепло. Навіть бриля солом'яного скинував, — сонце-ж не пече вже. Червоною калиною завітчався з веселощів. Навшпінках відходить, неспостережно, щоб не сполохати химерної, розспіваної осінньої тиші. На ньому розхристана біла сорочка, штани заковчені. Босими ногами шугає по стернях. Волосся русяве, як стигла пшениця, очі сині, мов льон. Іде собі стернями й грає на сопілку. Вересень. Прошов...

Доктор Сологуб відхворівши, як усе, останній з'їзд

„біблійоманів”, приходять поволі до себе. Випіс у сад шталюгу, скриньку з фарбами, сам у старому білому „жителі”, в хатніх ходаках. Стоїть серед дерев перед шталюгою, з палітрою та помазком в руках; кладе на полотно грубі мазки охри, киновару, карміну, — осінні барви. Сад з яблунями, з доцвітаючими мальвами, айстрами, з дівчатами, що збирають в коші яблука й грушки, що Карпо з Данилом обривають і трусять; зі старою Мокриною на тлі всього цього. Мокрина сива-біла, в намітці (на всі села вона одна ще у намітці ходить, сама її робить з тонюсенької пряжі), в червоних поликах, стоїть серед саду; накрила долонею очі, дивиться як доктор малює і на устах у неї тиха радість. Давно, давно не бачила його біля шталюги. Це її зворушує й тишить. Добре, що вернувсь до цього. Адже-ж колись вчився малювати, ще студентом. Малював так гарно, особливо коні. Також краєвиди, портрети. Мокрині пригадується раптом, як Венедик приїхав з Одеси додому на літні ферії разом з Ганочкою. Уперше. Молоде подружжя. Закохані, щасливі. Ганочка стояла он там, де тепер дівчата, в якомусь жовто-лілеєвому шовковому кімоно, підперезана жовтогарячою шарфою із газу. На голові чалма з такої-ж газу. Стояла під високим соняшником, що розкинувся над нею пишним своїм листям і квітом. Бенедьо в зеленій студентській „тужурці”, стрункий, русявий юнак, малював її. Образ вийшов чудовий. Навіть старий пан хвалив (доктор Орест). Сміявся, що із сина, мабуть, кращий маляр буде, як лікар. Ганка реготала, а Венедик сердився. Потім танцювали обоє по траві, межі яблунями. Деревя тоді також були ще молоді; не такі як тепер кріслаті. А образ висить у докторі в спальні й підписано під ним «Соняшник».

Мокрина чомусь запліщує очі від сонця, чи від цього образу далеких, відлинух днів і хитає тихо головою. Доктор Солугуб з вихристю, сивою чуприною, вайдуватий, у незугарному, старому „жителі”, кидає й кидає сміливими мазками фарби на полотно, вичаровує насичений барвами і сонцем образ. Уперше „відтоді”. За сімнадцять років. А Мокрині все чомусь увижається стрункий, русявий юнак у студентській зеленій „тужур-

ці” і гнучка, мов соняшник, Ганочка. Голова Мокринина розхитана якимсь ритмічним рухом і вона силкується зупинити її, закинувши через тім'я руку аж на потилицю.

— Няню, що ви там киваєтеся, чи куняете? Таж я вас малюю, — гукає знічев'я доктор.

— Ага, ага! — залебеділа стара, змахуючи рукою. — Здрімнулась, грішним ділом. Малюй, малюй, серце.

«Ой, ненько, ненько, встала раненько...» — співають весільної дівчата, плетучи вінки цибулі. Тужно-прощальна пісня доньки з матір'ю перед вінчанням так добре пасує до цього образу. Дві пекарняні дівки, Палажка та Христя, співають і Єринчин дзвінкий голос брешить між ними. Цеж хутко Христині весілля і це їй співають весільної, а Єринка думає про своє весілля, оте „про людей”. Керельо в чорній чумарці, підперезаний зеленим поясом, з квіткою при шапці.

— От, якби так раптом примчав конем зараз та поклонився їй при всіх. Або щоб так зараз заторохкотіла перед ганком красносільська бричка і „Чикотень” приїхав з Керельом...

«Ой, ненько, ненько...» — співають дівчата і Єринка з ними. Яке щастя, що людині дано надіятись, мріяти!

Все теперішнє Єринчине життя у мріях. Вона ходить, робить, прибирає в кімнатах і мріє. Усе, що мало-б бути дійсним життям, з повнотою щастя удвох, радістю спільного життя, — стало мрією. І в цьому весь зміст її теперішнього життя. Кожна хвилина самоти дає їй насолоду мріяти. Вона всміхається до цих мрій, переживаючи їх ніби дійсність. Тож дзвінок до входних дверей у таку хвилину, — ніби тарган у медівнику. Він нахрапом різко вривається у той її заворожений світ. Хоч-не-хоч, треба відчинити. Може хворий до доктора? І Єринка біжить відчиняти.

Входить Мойса Квач.

— Тьху! Якби знала, — була-б не відчиняла, — думає спересердя, заступаючи йому дорогу, щоб не пхався далі. — Пана нема дома.

Мойса не пантеличиться.

— Добридень, кицяню! — захихикав радісно, протягаючи руки, щоб її обняти. Дівчина вся подалася взад, скинувши на нього здивовано-неприятний погляд.

— А це що? — скрикнула сердито.

— Нічого, кицюню! Не кричи як навіжена.

І Мойса просто спрямувався до докторського кабінету. Вона ще більш схвильована нахмарилася. (Чого він тут лазить?).

— Кажу-ж вам, що пана нема дома.

— Нема? А де-ж доктор?

— Поїхали до хворого.

— Давно?

— Ні, недавно.

На лиці Мойси відбилосся виразне удоволення.

— Нічого, я пожду, — сказав, стаючи поруч Єринки, причім рука його „знехотя” ковзнула по її грудях.

— Геть! — звереснула ще сердитійше й кинулась у двері.

— Пожди! — вхопив її за руку. — Чого ти така полохлива? Не можна з тобою жартувати? Просто зрадив, що побачив тебе саменьку. Давно шукав такої нагоди. — Мойса поставив у кутку парасолю та затер вдоволено руки.

— Нема вам чого радіти. А жартувати ідїть з такою, як самі. — відрубала різко.

— Слухай, Єринко! Чого ти така неприхильна до мене? Я до тебе із щирим серцем, а ти мов оса. Сядь-но осьде біля мене, — поговоримо...

— Мені нема чого сидати й нема про що говорити з вами. Хочете чекати доктора, то сидїть та чекайте.

— А я хочу з тобою, — склав губи у найприємнішу, найсолодшу посмішку, зазираючи їй в очі; потягнув її за руку до крісла поруч себе. — Сядь, послухай, що я тобі скажу.

— Ну?..

— І не нукай до мене, бо я не корова, — жартував, хихикаючи веселенько. Єринка й собі засміялася.

— То, може, бик?.. — кинула глумливо.

— Ах, ти-ж капость така! — скрикнув, стиснувши

міцно за перегин її руки. — Бач, яка ти зубата стала! А я все люблюся, що ти така смиренська, лагідненська, саме, як я люблю. Та не пручайся, слухай, що кажу... Я-ж тебе люблю. Чуєш? І люблю, і сватати буду. Йй-йй, правду кажу!

— Го-го! — зареготала Єринка. — Ще такого не було.

— Але буде, — я-ж забожився.

— Божіться, скільки хочете, а цього не буде.

— І чого ти дурна, смієшся? Я цілком усерйоз кажу. Ну, чого смієшся?

— Бо мені з вас смішно.

— Думаєш, що не посватаю?

— Авжеж, ні.

— Чому?

— Бо я вас не хочу. На якій біди ви мені здалися? Женихайло таке! Сватайтеся до такої, як самі. Ви мені не рівень. Он наша ключниця саме вам під пару.

Мойса видув ображено губи, зробив погану, гидливу гримасу. — А йди, дурна! — гаркнув ніби гнівно. — Я не знав, що ти така зараза. Диви, яка мудра!..

— Раз дурна, раз мудра, — знизала плечима Єринка. Виразно глузувала собі з нього. — Та пустить мене, пане Мойсо, бо мені ніколи теревенити з вами.

— Пожди! Робота не втече, а я можу втекти. Будеш жалувати.

— Ну, то гайда! Втікайте хучій, — засміялась дівчина. — Я вже шкодую.

Її глузливий, дотепний тон дратував Мойсу ще більше; не міг їй дорівняти.

— Слухай, кияню, я не жартую. Скажи мені щиро: любиш мене?

Останні слова забреніли в нього якось жгуче-лірично і разом жалісливо. Приткнув своє обличчя майже до самого її лица. Єринка сіпнула назад, глянувши йому бистро в очі. Їй стало ще більш смішно та бридко.

— Ой! — зойкнула, відсовуючись від нього. — Оце-б я не мала іншої роботи. Ха-ха-ха! — Намагалася встати.

— І чого ти пручаєшся? Га? — щораз більше розпалювався Мойса, не пускаючи її руки. — Хіба ти знаєш, що таке любов? Що то значить любити?..

— А ви знаєте? — кинула йому визиваючий погляд і в цих словах та погляді було стільки гидливого глуму, що Мойса знітився на мить.

— Хто-ж-би мав знати, як не я? — відповів чванливо, надувшись. — Ти ще повинна гордитися, що я, як-не-як пан, інтелігент, поет, письменник, хочу тебе сватати — просту, неграмотну дівку.

— О! А ви чомусь зовсім не скидаєтеся на пана, чи то, як ви кажете, інтелігента, хоч почепили краватку, — порсуна йому сміхом майже в саме лице. — От доктор не чваниться, що він пан, інтелігент, а всі й так знають.

Останні слова вдарили його, спантеличили та здивували. Ніяк не сподівався, що цей дівчур, отой цвіргун, — як її прозивали — зможе йому так відповісти. — Зараза — не дівка! Ти може думаєш, що я... — почав знов похмуро, усе тримаючи її руку.

— Годі! — сіпнуласть Єринка. Лице її стало суворе. брови збіглись, затиснулися губи. — Пустіть мене та відчепіться! — сказала різко.

Мойса*) Квац, сільський коновал-холощій, або валашник, підтоптаний паробок чи вдівець, годі сказати, мав широку опінью бабія-любасника, лазія по чужих жінках. І оце він говорив Єринці, сповненій щирим, свяним коханням, про якусь свою „любов”. Отой „громадський бугай”, як його в селі прозивали. Ще й ліз зі своїми слинявими любощами.

— Чуєте? Ідіть собі геть! — скрикнула ображено.

Раптом почувся гуркіт брички перед ганком. Спантеличений Мойса пустив її руку. До ждальні увійшов доктор Сологуб.

— Здоров, Мойсо! — кивнув проходячи у свій кабінет. — Що скажеш?..

*) Це біблійне ім'я — Мойсей, на Київщині та Волині вживається переважно — Мусій, а на Поділлі — Мойса, як Олекса, Калестра. — Г. Ж.

Мойса попростав за ним.

— Хе-хе! Добридень, пане докторе! Я тее...

Сологуб сів за стіл, почав хутко перегортати якісь папери. На столі лежала велика розгорнута книга, на бювуарі дрібно записані листки.

— Ви все щось пишете, — сказав украдливо Мойса та сів на кріслі проти Сологуба.

— Еге, — муркнув той, — роблю одну наукову працю.

— Наукову працю! — прицмокнув із зацікавлення Мойса. — А про що, пане докторе?

— Про біохемічні методи лікування.

— Ууу, це цікаво! — насторожився Мойса. — Бі... бі... — як ви сказали?

— Біохем'я — наука про хемічний склад речовин, з яких складаються усі живини й які водночас витворюють ті речовини.

— Це дуже цікаво! Бігемія... — і Мойса витягнув з бічної кишені записник.

— Бі-о-хем'я, — поправив його доктор.

— Ой, запишіть мені, пане докторе!

Сологуб записав. Його смішила Мойсова пасья до всяких незрозумілих йому слів. Не тямлячи, він перекручував їх та любив ними „блиснути”, чванливо задаючись ученістю перед простолюддям.

— А я й не знав, що є така наука, — додав здивовано. — От, якби ви мені дали почитати те, що написали...

— Ти-ж не розбереш цього, — відповів лагідно доктор, — це дуже спеціальна річ, лікарська.

... Не хоче, гад, дати, — подумав хмарно Мойса, — боїться, щоб я не перебрав його знання.

Встав та перейшовся бундючно по кімнаті, заглянув у заголовок розгорнутої книги й прочитав уголос: «Гарбель та Гранат». Настольний енциклопедичний словник». Лице його раптом засяло. — От це-ж те, що мені потрібно! — зрадів, сплеснувши руками.

— Позичте мені цю книжку почитати.

— Це-ж не до читання, Мойсо. Це лиш помічна при

читанні або писанні книга-довідник. Вона мусить бути раз-у-раз у мене під рукою.

... От, боїться, сучий син, щоб я не перехопив його розуму, — посміхнувся злобно Мойса за плечима Сологуба. — ... Пожди, я й так її дістану. Куплю, а буду мати.

Доктор ніби вгадав його думки:

— Можеш собі таку енциклопедью виписати, — сказав весело.

— Десь дорого коштує?

— Ні. Вісім томів — п'ятнадцять рублів.

— П'ятнадцять рублів?! Вісім томів?! Дорога, зараза! А якби один том купити?

— Одного ніхто не продає. Це ж цілість.

— Гмм, трохи дорого, — зажурився Мойса. — І нащо мені зразу аж вісім томів?

— Слухай, Мойсо, — промовив поважно Сологуб. — Я вже тобі не раз говорив і радив, — склади іспит з чотирьох клас гімназійних та піди на фельчерсько-ветеринарний курс. Будеш мати фах у руках, тобто добрий кусень хліба й сяку-таку освіту, якої тобі бракує.

Мойса липнув на нього з-під лоба, але не сказав нічого, тільки подумав: — Ще-б ти хотів таку мати. Гадає, що як він різав смердючі трупи та вміє написати рецепту, то вже великий вчений...

— Тоді легше тобі буде підучуватись далі, маючи систематичну основу, — продовжував Сологуб. — Записуванням самих слів великого знання не придбаєш. Попрацюй прохи толком, щоб чогось навчитися. Візьми жидка-корепетитора в Тульчині, — він тебе підготує екстерном. А такий курс...

— Пождіть, пождіть! Як ви сказали? Екстра...

— Екстерном, тобто вільним школярем, що вчиться поза школою, але іспит складає при школі.

Мойса записав і це слово. Сологуб розсміявся. — Жадоба знання, чи просто манья? — подумав і докинув:

— Вір мені, що такий курс дасть тобі багато більше, як оце записування окремих слів. Послухай мене, Мойсо. Колись не пошкодуєш.

— Якби-ж то не вчитись, — позіхнув, витягаючись

Мойса. — Як здумаю, що ото мені наново вчитися з книжок та ще й складати якісь іспити... Хіба я і так не маю шматка хліба? А освіти хватить з мене і цієї, — закінчив духливо.

Сологуб глянув на нього з докором. Не сказав більше нічого; переглядав свої записки. Мойса не рухався також, розглядаючись по кімнаті, по стінах, ніби тут уперше опинився.

— Вчитися мені нема чого, — бовтнув по якійсь хвилині. — Я закінчив „петрашовское двохкласное училище“, — це більш як ваша гімназья, — кинув і встав з крісла; але йти, видно, таки не збирався. Сологуб тратив поволі терплячку.

— Справа твоя, — промовив сухо, глянувши верх окулярів. — Я бажав допомогти тобі стати чимось, стати на якийсь ґрунт. Не хочеш, — твоя справа. Тільки не морочи мені голови; я-ж зайнятий, — бачиш.

Мойса прийшов поговорити з ним про свої наміри щодо Єринки; числив на цілковиту його підтримку, навіть прихильну рішучість. Із самою Єринкою йому не поталанило. Та це пусте! Дурна жоза покомезиться із дівочької примхи, а як доктор їй скаже, — вона мусить його послухати. Ще й з вискоком піjde. Та з доктором вийшла у нього дурна розмова й тепер він не знав, від чого почати знов. Сологуб виразно не виявляв бажання бакалатати далі.

— Скільки-ж то грошей та часу треба на таку науку? — обізвався трохи спантеличений Мойса, завваживши, що доктор сердитий.

— А тобі саме бракує і часу, і грошей, — муркнув той. — Менш витрачатимеш його на бабей. Автім це твоя справа.

Мойса помовчав, походжаючи по кімнаті.

— Та я, власне, хотів вам сказати, — почав непевно і враз зблигнула йому щаслива думка. — Знаєте, пане докторе, — ваш Апіс не хоче нічого їсти. „Те“ чогось не гоїться у нього. Не дає мені підійти до себе.

— Ах! — схопився за голову доктор. — Це зовсім зрозуміло. Я не можу накаятися, що погодився на цей злочин. Йому сталася нечувана кривда. Бідна тварина

тепер терпить фізично й морально. Дурень, дурень з мене, що дозволив тобі це зробити. Ще й той другий дурень, Водзінський, умовив мене з тобою разом, третім дурнем.

Мойса зареготав і сьгнув по цигарки, що стояли в коробці на столі.

— Це треба було зробити, пане докторе, — сказав, закурюючи. — Бугай вже старий для стада, а на м'ясо ще можливий, коли його тепер вичистити. Потім уже був-би нінащо, ніхто не купив-би.

— Ну і нехай-би не купували, — дожив-би собі віку на волі. А так — мучиться бідне створіння. Я був у нього. Ти знаєш, — він глянув на мене і плакав. Просто цюрком покотились йому з очей сльози.

— Ха-ха-ха! — розреготався знов Мойса. — Ще не чув такого, щоб худоба плакала.

— А однак плаче, — сказав Сологуб. — Дарма смієшся. Я не раз це бачив. А тепер стояв і дивився, трохи сам не плакав. Та я Апіса виплекав з теляти. Я взяв його за морду, гладив, а йому цюрком котилися сльози, коли дивився мені в очі.

Мойса зареготав знову.

— Поезью кажете, пане докторе. Яке там терпіння може бути в худоби? Звірі-ж ніякого чуття не мають, не відчують ніякого болю, а ви ще кажете, що він терпить фізично й морально.

— Авжеж, що терпить. Ти-ж його позбавив найбільшої радості життя, якою обдарила його природа. Крім того ще й фізичний біль. Рана розпухла, кривавить. Ти, мабуть, нечисто зробив, перерізав, може, якусь артер'ю? І хто це тобі казав, що звірі не відчують болю?

— Певно, що не відчують, — упевнено повторив Мойса.

— Що ти плетеш, чоловіче?! І то ти, що маєш раз-раз з тваринами до діла? Хіба не чуєш, як вони розпачливо борсаються й кричать, коли їх каструєш? Коли колєш свиню? Навіть коли наступиш собаці на лапу?

— Та то вони кричать з переляку, а болю ніякого не відчують. Ані болю, ані тієї „радості“, як ви кажете. Тварина не відчуває нічого. Я вже до них при-

глядаюся стільки років, а ви мені будете казати!.. — Мойса чванливо пустив угору дим та продовжував: — Нераз дивлюся навмисне, як бугай, чи жеребець сприймає цю „радість”, — ані моргне. Таксамо, корова, чи кляча. Раз навіть годину приглядався в Олисаветгороді, у звіринці, як орангутанг романсував з орангутанихою і, хоч-би тобі раз посміхнувся. Байдужісенько, просто, наче чухається.

— Ха-ха-ха! — з черги зареготав Сологуб, відкинувшись на опліччя крісла. — А ти як?.. Весь час речеш підчас цього?... Моргаєш?.. Ах, Мойсо, Мойсо! Я не знав, що ти такий мудрий. І кажеш, що звірі кричать із страху лиш, не відчують ніякого болю. А що це таке отой страх? Перед чим? Таж саме перед болем. Перед жахом смерти. Таж весь світ тваринний побудований достоту на тихсамих законах, що й людина, має тісамі органи: серце, мозок, нерви. Таксамо відживляється, плодиться, родиться і вмирає. Це знає кожна сільська баба, що бачить, як мучиться її корова, достоту, як і вона, коли родить; кожен неграмотний селянин бачить і знає це, як худобу тне в драковицю муха, а вона казиться. А ти ще й оббираєшся якимсь інтелігентом. Якби ти мене послухав, — підучився трохи, перейшовши ветеринарно-фельчерський курс, — не плів-би таких дурниць.

Ті слова, видно, міцно дошкулили Мойсі.

— Добре мені і без вашого курсу, — відповів ображено, підводячись із крісла. — Що не кажіть, а я своє знаю: худоба худобою, — нема в неї ніякого чуття, ані розуму.

— Це ти правду сказав, — засміявся глузливо доктор. — Худоба худобою. І то ця, двонога, найгірша. Бо справжня худоба — мудрійша й чутливійша; це я переконався навіть сьогодні. Йди з Богом та не морочи мені голови.

Тон доктора був виразно подразнений, обурений поведінкою і тупістю Мойси. Той, отягаючись, для „фасону”, неквапно вийшов. Так і не довелось йому поговорити про діло, з яким прийшов сюди.

— Ах, дурень, дурень! — пробурмотів під носом Со-

логуб. — Елементарних пробісків інтелігенції, якогось думання... У людей примітивних часто заступає інтелігенцію чутливість, дар спостереження. Тут ні цього, ні того. Зате скільки дурної самопевности, ароганції. Фу! — відсапував, чухаючи брову, та закурив люльку. Курив спроквола, стежучи механічно за димом. Зазнав прикрого почуття обманутих своїх намагань, сподівань, щодо людини. — Яка страшна порода невігласи, — думав з досадою. — Цікаво, як він собі уявляє це поняття „інтелігент”? Кожного в піджаку й «краватці»?

Мойса Квач, селянин з-під Гуманя, закінчив народню двокласову школу в селі Петрашівці, де батько його, Алексей (Боже збав — не Олекса), служив гуменним у графа Потоцького. Хоч хлопець малим охочий був до науки й вчився непогано, — батько Алексей Івановіч (не инакше), миколаївський ще солдат (25 років військової служби й цілковите обмосковлення), неграмотний, шипелявий дід, вирішив, що „петрасовское двохкласное училище”, яке закінчив Мойсик, — найвища учальня, нето в Расії, а, взагалі, у світі. Всі інші навчальні, — це лише повторення того, що вчать у Петрашівці.

— „Даже в університете усьо толькі повторітельное” — запевняв усіх і сінка також, та не пустив його вчитися далі.

Природа не вбагатила Мойсика великим розумом, не обдарила здібністю думати, хоч спритний на деякі помисли та штуки, легко й радо давсь переконати, що осягнув тахімум світового знання й не потребує учитися далі. Довершення освіти здобув у війську, в кавалерії, потрапивши до ротного ветеринарного фельчера санітаром. Це високе відзначення так заімпонувало бідному старому Квачеві, що, коли Мойса приїздив на відпустку додому, старий, з поваги до „образованного” сина, звертався до нього через „ви” і „поотчествуй”: — „Майсей Алексеєвіц, садітес, пазалуста”.

У війську Мойса навчився пускати худобі кров, ставити п'явки, клізму, пробивати „трокаром” бік, як худоба здується, а головне, — навчився валашати коней та інші домові тварини. З цим знанням вернувся додому.

Батька не застав уже живого; брати поженились, поділившись тією землею, що залишив старий, — шнур поля на трьох. Власне, середущого, Мойсу, не взяли в рахубу, як людину „освічену”, з професьею. Брати щось там трохи йому сплатили, а насправді, Мойса залишивсь безпричальний, — ні двора, ні кола, ще й дотого недужий. Привіз із собою з війська затяжну азійську пропасницю, так зв. „жовту лихоманку”, яку набув у Туркестані, на болотистих берегах Сир-Дар’ї, де відбував військову службу. Під самий кінець служби пристрів його гострий ревматизм (гостець), що відійняв йому ноги. Виснажений маляр’єю, окалічений Мойса прийшов, чи пак, приволікся до доктора Сологуба за порадою. Мав такий жалюгідний вигляд, що той не надумуючись, поклав його у себе на горі, почав лічити й відгодовувати. Так почалося їх знайомство.

По рокові Мойса поправився зовсім. Літом Сологуб вислав його ще на лиман. Взаємини між ними уклалися щиросердечні. Мойса займався трохи городом Сологуба, щепив овочеві дерева, тощо; став також придворним Ескуляпом усіх орестівських тварин, мав постійну платню, кімнату й утримання. Крім того заробляв своїм фахом. Жвавий при роботі й при чарці, Мойса тишився симпатьею у людей, мав широку практику; міщани, селяни кликали його до хворої худоби, знали, як „легкого на руку” холощія, платили грішми та натурою, ще й ставили могорич. Кликали також на празники, весілля та хрестини. Грошенята йшли до нього; він їх тримав у жмені, не любив пускати. Мав навіть опінью скупаря. Тимто хутко розжився на ділянку землі на передмісті Тульчина, Брехалівці, а через рік поставив хату. Невеличкий домок біля самої торговиці, трохи на відшибі, з городом.

Збудував майже своїми руками, при допомозі добрих людей і доктора Сологуба, а головне, — своїм помислом та смаком. Сходи та ганочок викрасив червоною фарбою, вікна та одвірки обвів синьою, а двері й віконниці нажовто. Дах покрив бляхою та викрасив назелено. Ще й поставив білі штахетики по обох боках ганку та вибілів набіло комин. Чванився, що такої хати ніхто

не має в цілім Тульчині. Справді, таким мистецьким розмахом і смаком ніхто не міг похвалитися, нетільки із брехалівських міщан, але й у всім Тульчині.

Усе це, плюс гроші, давали йому почуття самопевности, вдовolenня собою та життям. Всі молодечі аспірації Мойса топив у поезії. Як син найпоетичнішого народу у світі, від тринадцятьох років життя, почав писати вірші. Поетично-творча наснага йшла у нього впарі з фізичною потенцією паробійка. Впродовж одної години виходило з-під його пера п'ять-шість сяжнистих віршів, без найменшої натуги, на будь-яку тему, а в Тульчині та довкільних селах, мав славу безконкурентційного аманта.

Шугав по селах, хуторах мов кобиць жадний поживи та знаходив її. Чванився, що молодичі самі, одна перед одною, гукають до нього з-за тинів, — мовляв: „Заходь, — старого нема дома”.

Мойса, отже, пливав, як вареник в салі. Чванився й цим, чого зовсім не було, — із гордошів. Не таланило йому тільки в одруженні. Раз-у-раз сватався і все невдало. Усе виявлялися якісь перепони: то він перебирав, що „загладка”, „зависока”, „хропе по ночах”, або „погано сміється” (Мойса був вибагливий естет). Проте, здебільша жінки його не хотіли; насміхалися, що скупий, чванько, задається раз-у-раз своїм письменництвом, інтелігенцією, а насправді — півграмотний неотеса. Мудрійші зразу тікали від нього. Усе це сердило Мойсу та притгноблювало, хоч ніяк не хотів цього показати по собі. З'ївши облизня, тобто гарбуза, обкидав звичайно цих жінок брудними лайками, вигадуючи на них всілякі найгідкіші брехні. Взагалі-ж ділив Мойса жінок на дві категорії, різко та безапеляційно: усі „добрі до нього”, тобто податливі на його залицяння, були „дуууже порядні та чесні”. Ті-ж, що до нього „добрими” не хотіли бути, від яких нераз діставав по пиці за нахрапну поведінку, — усі, без винятку, були прррроситутки, тетери, підлі, — ба, навіть отруйниці та чарівниці. У чарівниць та чари, Мойса вірив більш як у Бога, із самої селянської стихії своєї, дарма, що раз-у-раз задавався своєю інтелігентністю, а то й ученістю.

А колись, на початках, Мойса був доволі скромний, простодушний пароб'яга. Ставився до всіх прихильно, по-приятельськи, і люди таксамо до нього. Згодом, коли став обростати пір'ям, почав набиратися гордошів, чвані, дерти носа. Навіть у поведінці з доктором став нахрапний, часто арогантний. Обзивався про нього перед сусідами легковажно, як про рівного собі, а то ще й куди... Ходив із задертою головою... І саме тоді появилася у нього думка одружитися з Єринкою. Досі дивився на ню, як на звичайне селянське дівчатко, наймичку, підлітка, якого посмикував за коси, дражнив цвіргуном, та пробував звичайних паробоцьких жартів. Жінки шукав собі серед міщанок, „паню”, щоб відповідала йому культурою, смаками, інтелігенцьєю; щоб не сором було з нею показатися межі люди, ще й з приданим. Та з цим йому ніяк не таланило.

Заки Мойса сватався впродовж років, Єринка вросла з підлітка на вродливу, звабливу дівчину. Мойса відчув раптом до неї неподоланий гін. Всі його залицяння до неї, з конкретними пропозиціями, щоб була для нього „добра”, як інші (менш прошені), викликали з боку дівчини тільки більшу відразу до нього. Це ще більш роз'ярувало Мойсу, — із самої жагливості, з бажання звести дівчину й тільки, — закохався. Дотого ще й за Єринкою стояла стара Мокрина, ніби опікунка її, ну і Сологуб. Рішив сватати. Хоч як вона йому була не підпару, проста, неграмотна селянка, наймичка, але... Але й Шевченко сватався до наймички, Ликери, — також поет. Автім, Єринка вихованка доктора Сологуба, теж щось значить. Числив на добре придане, панське; а грамоти і сам може її навчити. Та й то і неважно, досить з нього його власної освіти. Тимчасом, перед ним вставали далекосяглі, фантастичні пляни. Як усі „мужички”, Мойса був передбачливий, обчислений. Заки свататися до Єринки, задумав видати спершу за Сологуба свою приятельку, Полюню Шиманську. Поперше, щоби спекатися її, щоб не чіплялася, не стояла йому на заваді; подруге, щоби мати при докторі свою „впливову” людину. Пляни ті сягали в далеке, рожеве майбутнє. Сам він візьме молоденьку, чепурненьку Єринку, водитиме

її попанськи, одягатиме в шовкові, модні сукні, щоб усі знали, що це дружина небудь-чия, а пана Мойси Олексієвича Квача, письменника, поета, а може згодом фельчера, або й лікаря. Ага! На дверях срібна табличка (не мосяжна, як у Сологуба!) — «Доктор Майсей Алексєєвіч Ква... Кваченко, або Квачов, або Квачовський...» Мрії, мрії, мрії.

Ідучи тепер від Сологуба, був хмарний, сердитий. Уся розмова з ним випала зовсім подурному. Сердитий був на доктора, на себе, на Єринку (дурна коза), на Шиманську, одну з цих „дуууже порядних та чесних” його приятельок, власне його “L'amour de nuit”.)

Це-ж він нарадив її сюди докторові, щоб мати з цього користь у своїх плянах. Думав тепер про все це не без гіркоти, після розмови з Єринкою. Ця коза вразно кепкувала собі з нього, цвіркнувши йому просто в очі Шиманською. Та-ж про його постельні взаємини з нею ніхто не смів знати. Тимчасом, дурне бабище, само розплескало з радощів усім своїм кумохам, а ті пустили по всім Тульчині. Видно, дійшло вже й до Єринки, чого він найбільше боявся, а може і до Сологуба... Тепер той не захоче сватати Полюні, довідавшись про її шури-мури з Мойсою. А Єринка його, Мойси, не захоче.

— Ах, дурне-ж, дурне бабище! Напсувало собі й мені, — думав з досадою, лихий. — Ну, зараза не баба! — З пересерд'я не пійшов навіть до неї на гору.

* * *

Прийшла і відійшла Покрова з празниками, весіллями, музиками й піснями. Минув жовтень, згорнувши свої жовто-гарячі, червоні плахти, навинувши повен кужель бабиного літа. Перед Дмитром Христя відбула годівщину та пійшла віддаватись. Відсвяткували й Михайла. Листопад непомітно обголив дерева, підкравшись тихцем. Світ посірів, посоловів. Керельо чомусь так і не „прискочив”, не подав навіть вістки про себе.

Єринка снується тихо по кімнатах, стелить ліжка, прибирає, подає докторові на стіл. — незмінно, як усі роки. Навіть приопівує таксамо тихенько, „поцвіргуня-

*) “L'amour de nuit” — нічна любов.

чому". А на думці у неї все „він", Керельо. Тільки якась нова рисочка заломлює її губи, а в очах ніби сполох. „І чому ж він не їде? Не передасть, не перекаже нічого? Хоч-би написав, коли сам приїхати не може. Нетака йому, мабуть, легко у тих солдатах", — зідхає дівчина. Не все зразу можна в життя збагнути.

Але радість життя і віра в ту радість, в ласкавість життя, не дають довго сумувати Єринці. Вона одне знає, як „Вірую", як „Отче наш", що Керельо її не забуде, як і вона його. «Повік тебе не забуду і побий мене сила Божа, коли забуду», — присягнув. Чого ж їй журитися? Треба лиш чекати та й все. І Єринка чекає. Тільки щось з нею робиться чудне. Не так, як усе. І від цього всередині у неї неспокої.

— Щось ти, дівко, змарніла, мов потолока побита градом, — зажартував якимось дядько Антип, займаючи телята. Відколи Христя відійшла, Єринка ходить з Палажкою до корів. — Чи не виспалась, може? Мабуть, блохи кусали, не давали спати, га?..

— зуб болів, — збрехала й затулила рукою молоді, здорові зуби.

— Треба тобі настругати дубової кори; завариш та положи, — порадив Антип.

Лице Єринчине, дійсно, прилягло, неначе посумніло. Посміхається, а воно, виходить, ніби болить щось. „Чому-ж він не пише, не подає вістки?" — одна думка. Взяла дійницю з молоком, мовчки пійшла з короварні. День сірий, мокрий. Свисткий, скімливий вітер і мжичка. Небо — ніби старе, полатане рядно. Шойно четверта, а вже смеркає.

Проходячи повз стайні трохи-трохи не випустила з рук дійницю. Побачила перед возівнею красносільську бричку. Пізнала зразу. Цясама, що тоді... — І дух заперло в грудях. — Може, він, Керельо?..

Видно, шойно випряжено коні, бо не встиг ще втягнути бричку у возівню. Стояла як укопана, а серце гупало з радощів, з непевности — він, чи не він?..

— Чого ж ти стоїш, Єринко? Неси молоко до льо-ху. Он Кульга дивиться, — гукнула Палажка.

... Справді, справді, хутчій упоратися з молоком, —

підганяла себе саму. — Хтось є в покоях. Щось довідаюся...

В пекарні застала чужого чоловіка. Сидів біля столу, сьорбаючи галушки з молоком. Єринка привіталась. Липнув на ню та їв далі помалу, наче із надумом, розповідаючи кухареві про пожежу. Був підстаркуватий, з чорно-сивою бородою, як у дядька Антипа, тільки з більшою; сам був здоровий, плечистий.

— Геть усі стирти погоріли цієї ночі в графа Ледоховського, — ячмінь, жито, пшениця. Видно, з підпалу, бо фахнуло зразу з усіх боків.

Зінько порався біля вечері та слухав.

— То це ви приїхали з красносільським паном? — спитав ненароком.

— Еге, з Улашином.

— А деж той молодий, що все їздив? — поцікавився кухар, обертаючи на сковороді біфштекси, не наче вгадав Єринчині мислі. — Добрий дядько Зінько.

— Палений Керельо?.. Та в москалі взяли. Попав у матроси. Штири роки військової служби. Геть зразу погнали всіх у Гадес, тільки на часок пустили додому попрощатися.

Під Єринкою угнулася земля; вся кров десь збігла з обличчя. Відвернулася хутко, щоб роззутись. Добре, що Зінько знов наче відгадав її мислі:

— Скочно, Єринко, до городу, вирви мені трохи свіжого зрізуванцю на грядці, — сказав. — Там під тинном декілька кущів залишилося.

Вискочила зразу, як стояла, боса, без хустки й погнала в город за тим зрізуванцем. Бігла кудись, у самий кінець саду, ніби смерть гналася за нею, аж під ту яблуню. Як до матері припала до неї.

— Ой, матінко, аж чотири роки! В матроси. Боже-ж мій! Ой, Божечку! Як-же це так? — голосила ломаючи руки. — Погнали аж у Гадес, у матроси. Що-ж тепер з ним буде? Керельо мій! Мій бідний! За що-ж тобі така кара? І мені? І мені. Що-ж мені робити? — лебеділа в нестямі, горнучись, припадаючи до зимного стовбура яблуні. Тої яблуні, що так недавно горнула їх обоє під своє рясне гилля, що була свідком її радості, ща-

стя, їхнього кохання. Тепер Єринка жалілася, скаржилася перед нею, як перед живою, спочутливою істотою, як скривджена дитина перед матір'ю, вся залита сльозами. Не відчувала навіть гострого осіннього холоду, що проймав її всю до костей. Не знати скільки плакала-ридала, забувши про все. Враз згадала, що мусить вертатись, що кухар чекає... Обтерла полицом обличчя, знайшла ту глядку, нарвала зрізуванцю й побігла.

Біля перелазу стояв той сторонський, — красносільський возій, курив цигарку, мов чекав її.

— Це ти будеш Єринка? — спитав для більшої певности.

— Еге.

— Тут тобі листок від Паленного, від Кереля, — ткнув Єринці в руку зім'ятий папірець. — Казав кланятись тобі, передати, щоб ніхто не бачив, у собственні руки.

Єринка стиснула папірець у жмені, пригорнула до себе, дивилася на дядька розмоленими, від жалю, від радості, від вдячності очима.

— Спасибі, дядечку, — ледь могла вимовити і ще щось хотіла сказати, але губи її тільки затремтіли.

— Іди, дівчино, до пекарні, бо застудишся. Не плач, не побивайся, бо й так не pomoже. Казав передати тобі поклін і письмо; просив, щоб ти його ждала, не забула, — докинув тихо, поклавши теплу руку на її плече. — Іди-ж, бо там тебе ждуть.

У Єринки було бажання кинутись йому в ноги, цілувати руки. Підвела тільки на нього заплакані очі й побігла.

— Тебе, донно, добре по смерть посилати, — кинув її докірливо кухар. — Бери вазу з борщем, подавай на стіл.

— Чогось не могла знайти цього зрізуванцю. — виправдувалася збентежено Єринка та засміялася сама із себе.

— А до миски дороги не забула? — зацокотіла ехидно Шиманська й також зареготала по-свому, басом. — Подумаєш, — баришня, забули, де росте цибуля.

— І чого це ти погналася без хустки й боса? — закашляла з печі Мокрина. — Надворі така стужа.

— Мені, бабко, тепло, — засміялася знов Єринка. — Лайки мене гріють. Не чуєте, як кусають? — І не ждучи одвіту клюшниці, понесла борщ у столову.

Доктор ходив по кімнаті із заложеними за спину руками. Улашин сидів у фотелі, кутив люльку. Балакали. Єринка чемно, весело привіталася з гостем, попросила до обіду.

— Кланявся тобі Керельо, — обізвався Улашин, ідучи за нею. — Його прийняли до воєнно-морської служби, на чотири роки. Бідолаха, прощаючись, плакав. Просив переказати тобі, щоб ти його ждала. Відслужить і посватає.

Єринка вся зашарілася, очі її раптом зайшли імлюю; відвернулася хутко, щоб наливати борщ на тарелі.

— Шкода мені хлопця, — мовив далі Улашин, сідуючи за стіл. — Від малого погонича служив у мене. В хаті у нього мачуха і пів морга поля. А хлопець славний, второпний, слухняний. Головне — чесний і веселой вдачі, співака. Буде з вас гарна підібрана пара, — звернувся знову до Єринки.

Слова ці беруть Єринчине серце, як мамині добрі, ласкаві руки. Опустивши очі, вона робить своє. Чикотень говорять далі:

— Якби вчився співати, бувби першорядний тенор, більший за Мишугу, Фльор'янського, Анзельмі, може, як Леліва.

— Скільки то талантів пропадає в народі, — вставив замислено доктор.

— І возій був добрий, — продовжував Улашин. — Любив коні, а вони його. Шкода мені, шкода. Не відомо, що з нього військо зробить. Вернеться вже не такий, — зідхнув та стукнувся з доктором чаркою. — Не матиму вже такого возія.

Єринці стиснулося серце. „Вернеться вже не такий”, — впади в нього Улашинові слова, як гострий камінь. — Що це значить? Чому не такий? Який-же він вернеться? — одне по однім прогули в ній питання та якийсь зимний неспокій обвіяв її.

Можливо Чикотень спостеріг це, бо сказав, скинувши на ню уважний погляд:

— Маєш, Єринко, гарного хлопця. Як поберетеся, будеш щаслива.

Вона забрала вазу і, не відвертаючись, вийшла, примкнувши за собою двері.

— Мішоґ. — сказав тихо Улашин, показуючи за нею очима.

— Ага, ага, — притакнув трохи здивовано доктор.

— І то обопільна, — мовив далі гість, затикаючи за комір серветку. — Хлопець закоханий як тетервак. Признався мені. Просив мати на дівчину око. Вас просив, пане Бенедикте, не відправляти Єринки, доки він не вернеться з війська.

— Таж вона тутки, як і Мокрина, — власність цього дому, виросла тутки. Мені ніколи не збрело-б на думку відправляти її. Не знаю навіть, якби Орестів виглядав без Єринки, або без Мокрини. То, кажете, що ваш Керельо...

— Еге, з Єринкою велике кохання.

— Щаслива молодість, — зідхнув Сологуб, наливаючи гостеві й собі горілки.

— Ех, і молодість має свої печалі! — посміхнувся Улашин. — Дивіться, як це дівча змарніло.

— А справді, неначе змарніла, — муркнув доктор. — Я якось не звернув уваги. Хто-ж вас тепер возить?

— А маю такого бородаю, Ілька, — засміявся Улашин. — Чистий Ілля Муромець: бородище, зріст, богатирські груди... неначе з Репинської картини.

Єринка, стоячи в кремені, як водиться, щоб бути на кожен поклик із столової, вислухала цілу цю розмову, власне те, що торкалося її та Кереля. Побігла по обіді на горіще, щоб виплакати знов, припавши до хустки, до коралів та Керельового листа. Отже таки діждалася від нього вістки. Хто-ж тепер їй цього листа прочитає? — журилася, вдивляючись з тугою в кожне написане слово. Доктора просити ніяк не посміє; Зінко вміє трохи читати, але розпатякає зараз перед усіма, — тільки собі напилала-б глуму. Нехай усі не знають і далі. Хіба пійти до глухого Лелика, що пише й

читає людям листи за тютюн, зерно та гроші. В Єринки по гостях ціла коробка недокурених панських дорогих цигар, цигарок. Думала дати дядькові Антипові, а тепер занесе глухому, — нехай перечитає.

Леликів вітряк на пів дороги між Тульчином та Орестовом. Все двірське збіжжя мелеться в ньому. Йй нераз доводилося возити з Карпом зерно до вітряка, а з вітряка борошно. Коли йшли тоді в празник з Керельом до Тульчина, — Лелик сидів під вітряком на камені й курив люльку. Повів тоді цікаво очима за ними. — І чого це він липає тими балухами? — подумала тоді, нерада тій зустрічі. Люди старого Лелика недуже шанували, казали: „старий мотій”, „плутяга”, обдурить рідного брата, а за гроші готов зарізати батька. Був глухий (що не треба — вдає, що не чує, а що йому треба — не бійся, за сто кроків почує, — казали), налягав на ногу й де міг — мотав гроші. Кались служив сторожем на вокзалі в Журавлівці, ходив у „казьоннім” кашкеті, називав себе Леляков. Обікрав, кажуть, тоді якихось пасажирів та розбагатів раптом. Поставив при дорозі вітряк, саме де вітряка бракувало, тепер сидів у ньому та горнув грошенята.

Коли Єринка ткнула йому Керельового листа, писаного олівцем, — він тільки скинув оком та гаркнув:

— Таких пісем не читаю. Ти його місяців два під цицькою носила, аж тепер надумалася принести до мене?

— Ой, Боже-ж мій! — зойкнула огірчено Єринка. — Щойно вчора передав мені красносільський дядько; присейбо-ейбо, учора!

— Не бреш! — звереснув Лелик, — хіба-ж я не бачу коли писане? Ще 18-го сеньтября, а сьогодні 26-го ноябра. Мене не обдуриш.

— Божусь вам, дячку, — заплакала Єринка. — Дуже вас прошу, перечитайте! — І поклала перед глухим коробку з недокуреними цигарами й цигарками. Той ухопив, понюхав, аж заплющився з насолоди та чіхнув.

— Як тебе звати? — запитав лагідно.

— Єрина Ткаченко.

— А письмо від кого.

— Від Кереля, мого судженого.

— Ну, ладно, — муркнув Лелик і, не спішучи, наклав пов'язані шворкою окуляри на самий кінець червоного, мов вишня, носа. — Так слухай: Єто письмо пі-пішетъ Пилимон Ла-лапунька... — почав уважно відчитувати, плюючи з-пересердя, — от Кирила Па-паленаго ік Єрині Ткаченковой. Верно? — глянув поверх окулярів на Єринку.

— Еге, — притакнула радісна головою.

Лелик поклав листа, взяв одне цигаро, скурене лиш до половини, понюхав і не втерпів, закурив. Став пускати поволеньки дим, прищулившись, ніби наслухував якусь чарівну мелодью. Єринка, затаївши дух, чекала. Він глянув недбало на лист, чвиркнув крізь зуби й зразу почав дуже пливко читати.

— Ну, вот, значіться, Єрині Ткаченковой... Кланяюсь я тібе, моя возлюбленная красотка Єрина і поведомляю я тібя, што я жив-здоров, чіво і тібе жілаю от Господа Бога, усяких успехов у ділах рук твоїх. — Знов затагнувся цигаром, випустив замріяно дим, кашельнув, висякався, крутнув захоплено головою і ще раз потягнув цигаро. Єринка вліпила в нього жадні очі, як у дивного маґа, й чекала. — І кланяюсь я твоей мамаше і папаше і всем родственнікам, і поведомляю, што я дньом і ночью думаю об тібе і скучаю-тоскую за тобой как лебедь за водой, ненаглядний мой цветік, Єринушка, і што я лечу ік тебе, как лебедь ік воде. Ожідай меня в скором времени, а пака целую тваї сахарніе губкі і твої (Лелик липнув на Єринку), чорніе глазкі, твой возлюбленный Кіріл Лапуньков...

Єринка роздзявила рота, витріщилася на глухого, нето здивована, нето перелякана. — Шо-ж це він понаписував таке? — думала в нестямі. І чомусь їй зблигнуло страшно: „Невідомо, що з нього військо зробить. Вернеться вже нетакий”. — сказав сьогодні красно-сільський пан. Ой, Божечку! Невже ж таке зробилося?..

— Ну, вот, пішетъ ясно, што вскорє приедеть, — сплюнув глухий, склав лист і шпурнув його в кут під грубку. Єринка кинулася й підняла, як святість.

— Ну, нащо він тобі? — гаркнув невдоволено Ле-

лик. — Прочитал і вибрось. Хоч написати йому січас? Могу. Трое яець за пол ліста, за цілий — п'ять штук, ілі два некурених цигара.

— В мене нема більше, — тихо відповіла дівчина. — Це я назбирала після гостей.

— Ну, а тепер потягни цілих, понімаєш?

Єринка розгублено мовчала, тримаючи в руках листа.

— І оце все тут написане стоїть? — спитала вагаво.

— А ти що, — не чула? Чого ти ще хочеш? Мало тобі, що любить, скучаєть, приїде хутко?..

— Таж його у москалі взяли, у матроси, — бовтнула зовсім збита з пантилику. — Повезли у Гадес город.

Глухий також закліпав очима, роздзявивши рота, та враз скипів із люті.

— А ти чому не сказала зразу? — звереснув та підвівся з лави. — Дай сюди письмо, прочитаю ще, можеть бить не доглянув.

Та Єринка відчула вже виразне недовір'я, хутко заховала лист у пазуху й подалась до дверей.

— Дай, прочитаю ще раз, — домагався глухий. — Якби написав, то було-б у листі, — докинув лагіднійше, — може, в другому напише.

Та Єринка була вже за дверима. Вийшла з почуттям кривди, образи, чогось особливого, чого досі ніколи ще не знала. Хвилинку постояла в розгубленні. — Як же це так? Як це так? — питала сама себе. — Понавичитував щось таке. Хіба-б Керельо таке писав? Чи може з ним щось зробили? — Відчула, як в неї затерпає серце.

— Дай, ще раз прочитаю, — гукав у кватирку глухий. — Письмо нерозбірчиве, позатиране. Чуєш. Дай сюда... прочитаю!

На мить завагалася: нехай прочитає вдруге, взяв-же цілу коробку цигарок. Але враз відвернулася й пішла просто шляхом на Орестів. Досада чавила їй горло.

— Як-же це так? — повторяла в нестямі, трохи не плачучи з горя і гніву. — Хто-ж їй цього листа добре прочитає?

Відійшла з-пів гонів, сіла зажурена на рові, під яво-

ром. Не знала, куди йти, що їй робити? Не могла збагнути, що це власне сталося? Тямила, що глухий накрутив щось, але що, не знала. Оглянулася на вітряк. Лелик вийшов, сів знову на камінні, махав до неї рукою, щоб вернулася. Не рухалася. Враз на дорозі із Журавлівки показався подорожній. Ішов цим боком шляху, де вона сиділа. У пальті, в кашкеті, з цілком у руці, панок чи жидок, яких проходило чимало цим шляхом із Тульчина на станцію, із Журавлівки на Тульчин. Дійшов до неї і спинився.

— На Тульчин туди? — спитав, показуючи рукою.

— Еге, туди, — притакнула.

Торкнувся рукою кашкета й пройшов. Був уже кроків із десять від неї, коли Єринка спохватилася несподівано для себе самої.

— Пане! Паночку, пождіть! — гукнула та підбігла до нього. — Ви можете читати?

— Або що? — посміхнувся.

— Письмо мені прочитати, моглиб?

— Давайте, попробую... — погодився весело і сіли обоє на рові, край дороги.

Був молодий, із борідкою, з насмішкувато-зіркатими очима. Взяв листа, розгорнув та жваво побіг по ньому очима. — «Дня 18 сеньтабря 1899 року. Єто письмо пишеть Пилимон Лапунька ік Єрині Ткаченковой, от Кирила Паленнаго, — читав плавкію все те, що й глухий, вимовляючи кожне слово так, як було написано. — Кланяюсь я тобі, Єринко, низьким поклоном от високого неба ік сирой землі і повідомляю я тебе, што мене прийняли в матроси на штири года военной служби. І кланяюсь я тобі, Єринко, низьким поклоном і прошу не забувай мене у те ціжолое время моєї жизни. І прошу я тебе не сірчать на меня, што не міг прискочить до тебе. даже на часок. — Єринка слухала і кожне слово падало в її серце, як вогненна крапля. Чула не-приторенну Керельову мову, якою він говорив до неї, хоча й перекручену трохи на „москальський” лад. і сльози котилися, бігли по її лиці. — І ещо повідомляю я тебе, Єринко, што нас усіх новобранців отправляють за два дня у Гадес город, у военное ведомство на обу-

чення. Удень мучать муштрою, а вночі, як здумаю про тебе, — плачу нишком горкую сльозу на свою лиху долю, що попавсь мені червоний жеребок. І прошу тебе, Єринко, не забувай мене, а я тебе згадую кожну мигуну, і по вік тебе не забуду.

Бувайте здорові, соснові пороги, там де ступали мої білі ноги.

Бувайте здорові та не забувайте, мене молодого, хоч коли згадайте.

Спом'яніте мене хоч раз у суботу, а я вас спом'яну ідучи з походу.

Спом'яніте мене хоч раз у неділю, а я вас спом'яну, як у похід пійду.

Спом'яніте мене тихими словами, а я вас спом'яну дрібними сльозами.*)

За Кирила Паленного — Пилимон Лапунька».

Єринка хутко ковтала сльози, стримуючи хлипання. Сторонський, прочитавши, згорнув лист і, дивлячись на заплакану Єринку, сказав тепло:

— Не плачте. Час пролетить хутко. А листа заховайте. Дуже гарний лист. Бувайте здорові! — та подав Єринці на прощання руку.

Єринка вхопила її та, — із загальної тодішньої селянської звички, — хотіла поцілувати.

— Господь з вами, дівчино! — скрикнув, вириваючи руку.

— Як же я вам подякую, пане? У мене нічого... — розвела руками. Та сторонський тільки звіддала помахав їй привітно рукою і подався у свою дорогу.

— Які то всілякі люди бувають на світі, — думала, дивлячись за ним у слід. — От виродиться така злодюга і дурить людей. Тепер уже бачила, як її обдурив глухий, не хотівши потрудитися над Керельовим листом. Тільки дурно дала йому стільки цигарок. Мабуть, усім читає та пише одне й тесаме. Глуха чортяка! І ще ніби свій чоловік. А то якийсь сторонський, Господь зна, хто він і звідки, прочитав їй задурно, ще й руку подав на прощання.

*) Новобранська пісня, Гайсинський повіт, Поділля.

Ще раз подивилася за ним із вдячністю, а тоді повернулася й глянула на вітряк. Лелик стояв на рові та пильно дивився в її бік. Мабуть, усе бачив, як той читав їй листа. Єринка підняла п'ястук та сердито погрозила йому. Не дивлячись більше, відвернулася й пішла хутко до Орестова. — Мабуть, таки добрих більше, — думала, і від цього стало їй тепло у серці. хоч сльози текли й текли по обличчі.

Першу хвилину гострої розпуки, яку виплакала по ночах, щоб ніхто не бачив, змінила поволі щімка, нестерпна туга. Цей перший лист від Кереля носила при собі, розгортала його, дивилася на дивні закарлючки й, здається, усе вичитувала з них, знала кожне слово. І хоч говорив до неї тепло, вірними словами, побивався за нею, просив не забувати, туга її не маліла. Навпаки, він завдавав їй ще більшої туги-жалю з розлуки, що вони не разом, що він далеко десь, а вона ось тут. Ще більша нудь, докука за живим Керельом, за його розмовою, за його усмішкою, за всім, усім, що було Керельом, огортала її. Слова жалю, печалі, що він писав їй у листі, що плаче по ночах „горкую сльозу”, ще більш розжалобили її. Не могла знайти собі місця; щось рвало, несло її до нього, геть туди, де він, до Одеси, на самий кінець світу. Занудилась, затужила Єринка до невидержу. Ще перед людьми мусіла раз-у-раз вдавати веселу. Своє горе, як і щастя, ховала в собі, ніби потаємний, недоторканий скарб. І в цьому виявився її сильний, мужній характер. Але довго витримати з цим не було змоги. Аж одного дня, раптом, усе переломилось.

Йдучи від корів, почувла як біжить десь поїзд. Станула та заслухалася в той квапний, задиханий клекіт. Хутко, хутко поспішаючи, торохкотіли в далечині колеса, гула машина, — далекий тужний свист линув десь світами.

— Побіг на Гадес, — сказав усміхнено Антип, прислухаючись також до цього гомону. — Вже шоста година.

І тоді в Єринці рванулося щось, з непоборною силою, за цим поїздом. Летіти, линути й собі геть, у ту

якусь незорну даль, що забрала їй Кереля й понесла кудись. Летіти до нього.

Відгоді вже всі її думки, всі бажання знайшли собі протоптану стежку до мети, що розцвіла нараз перед нею буйним, звабним цвітом.

Життя взагалі уявлялось Єринці дивною, химерною казкою, що раз дає щастя, раз його забирає, мов каверзна нянька, що дрочить дитину, показує цяцьку та ховає. Та вона не дасться вже обдурити, як тоді Леликові, не дасть видерти собі щастя. Вона мусить побачити Кереля, все йому сказати, почути його голос, потішити його в горі. Хоч часок, хоч годину, а все легше буде і їй, і йому. Її серце не видержить більше. І Єринка зважилася зразу: полетіти до „нього” цим поїздом, що поніс у Гадес город Кереля.

Для палких, чуттєвих, жагуче-рвучких вдач неможливо сприймати долю і недолю спологливо, без вияву своєї волі, без боротьби, без протесту, сумирно й слухняно, як віл у ярмі. І Єринка збунтувалася раптом проти тієї якоїсь сили, що руйнує її щастя, що силоміць видирає це щастя; збунтувалася проти дійсності. Тепер уже знала, що має робити. І з цим прийшло до неї радісне заспокоєння.

— Де-ж то цей Гадес, дядьку? — спитала Антипа, дивлячись услід за втікаючим поїздом, що вскочив у синю смугу лісів і тільки білим димом позначив свою таємничу путь.

— Гадес? Та отуди-о, — показав рукою, — за цим димом на південь. — біля самого моря.

Антип колись замолоду ходив „турка воювати”, був і в Одесі, бачив Чорне море. Навіть нарисовав його Єринці цурпалком на піску, ніби широкий клин, що розходиться від Одеси на обидва боки все ширше й ширше, знімається синьою горою та зливається з небом.

— Ось таке Чорне море. — сказав упевнено. — Я сам його бачив своїми очима; плив кораблем до Севастополя. Це неправда, що його малюють наче черевик. Море — ось таке. І зовсім воно не чорне, а раз синє, раз сіре, а раз неначе кисле молоко.

— А як-же люди їдуть до цього Гадесу? — допитувалася Єринка.

— Таж машиною цею, що оце побігла. Купують білет в Журавлівці на станції, сідають у поїзд, а він уже доведе куди треба.

Ось так хитрощами, ніби знехотя, Єринка вивідала потрохи все, що їй треба було.

Тільки одній бабці Мокрині призналася тихенько, що збирається їхати в Гадес, доганяти, шукати своє щастя.

— Така, бабко, докука, така туга, що не витримаю.

І дивно, — стара Мокрина не збивала її, не відраджувала, не забороняла, покивувала тільки головою:

— Знаю, люблю, знаю, тільки-ж... як ти сама даси собі раду в тому Гадесі? Ти-но добре подумай, порозпитуй людей.

— Я вже, бабко, порозпитувала. Я вже надумалась, бабко.

Мокрина про Одесу мала таку уяву, як і Єринка. Вік звікувала, далі Тульчина не була, поїздом ніколи не їхала. Подумавши, сказала:

— Їдь, серце, їдь. Шукай своєї долі. Може здоженеш і зловиш. Та вертайся здорова.

— Тількиж, бабко, не кажіть нікому.

— Кому-б оце я мала казати? — перехрестилася Мокрина.

Наварила, потай від Шиманської, яець Єринці на дорогу, дала кусень вареного сала, плесканку сира, свіжу паляницю. Єринка взяла торбину грушок, яблук, трохи цибулі. Гроші від гостей зав'язала в хустину, сховала за пазуху. (Може прийдеться Керельові лишити). Одяглася в усе святошне; в нову запуску, в мамину сорочку, почепила на шию дорогі коралі, новий білий кожух по коліна, жовті чобітки, нову тернову хустку від Кереля. Вдосвіта, раненько, вийшла на дорогу чекати балагулів, що їдуть на ранішній потяг із Тульчина до Журавлівки. Трохи моторошно було самій серед темряви на шляху стояти. Чекала недовго. Хутко почали теленькати дзвінки балагулів; фіра за фірою їхали жиди до поїзду на Бізулу, Миколаїв, Одесу. На одній фірі бу-

ло трохи місця. Єринка впросилася; за золотого*) доїхала до станції Журавлівка. Жиди зацікавилися, куди вона їде? Особливо Соня Мазус, що мала в Тульчині рундук з мануфактурою, пристала до неї.

— Куди ти, дівко, їдеш?

— В Гадес город, — відповіла повагом та запишлася.

— Ну, кого там маєш?..

Не відповіла зразу; думала, що сказати їй мовчала.

— Ти маєш там знайомих, чи рідню?

— Брата маю в матросах, — відповіла гордовито й засоромилася, що сказала неправду.

— Ти маєш в Одесі брата? У матросах? — перепитав старий жид з поважним виглядом. — Як ти до нього їдеш, раз він служить у матросах?

Жиди гуртом засміялися, стали герготіти поміж себе, сперечатися. Одні одним щось доказували.

— Ти маєш його адресу? Знаєш, де він живе? — запитав котрийсь.

Перед Єринкою вперше виринуло це чудне питання. Вперше почула, що хтось повинен мати якусь адресу. Знала лиш, що Керельо в Одесі в матросах. На запит знизала тільки плечима й мовчала.

— Така дурна мужичка, — говорила насмішкувато Сося, раз по-жидівськи, раз „по-мужицьки”, звертаючись до Єринки та інших подорожніх, що чекали на станції. Жиди герготіли, сміючися; виразно глузували з неї. Проте білет помогли їй купити. Коли-ж сказала, що вона наймичка доктора Сологуба, стали до неї прихильно ставитися.

— Ти від доктора Сологуба, з Гарестова? — здивувалася Сося. (Селяни й жиди вимовляли Орестів по-своєму — Гарестів). — Ой, доктор Сологуб дуже добрий пан. Це справжній пан. Це такий пан... Нехай йому Бог дає здоров'я. Скільки він бідним людям помагає. А його покійний батько... Ойойой, що то був за великий доктор!

Єринка сприймала ці похвали так, ніби вони торкалися її самої.

*) Золотий — 15 копійок царських.

— Але як це доктор пустив тебе саму в Одес? — дивувалася Сося. — Ти думаєш, що Одес, це Гарестів?..

Власне, Єринка не думала нічого. Знала лиш одне, що їде до Кереля й що мусить його бачити, бодай одну годину.

Враз забамкало, загуло; всі кинулися до дверей виходити на перон, тиснулися, ніби всім не було місця в тій машині.

— Ходи, ходи за нами, — потягла її за собою Сося.

Вперше бачила поїзд. Із стиснутим серцем увійшла до нього, сіла несміло поруч Сосі й прикипіла до місця, під обухом вражінь, тримаючи свою торбу з харчами на колінах. Жиди взяли її від неї, поклали на верхню полицю. Поїзд рушив. Серце Єринчине цілком завмерло. У вагоні счинився гармідер, жиди метушилися, розташовувались. Вагон третьої класи був повен людей, переважно жидів, міщан і трохи селян. Жиди говорили між собою по-своєму, піджачники по-московськи, селяни балакали тихо „по-мужицьки”, ніби боючись, що не вміють інакше. Де-не-де чулося й „панське”, тобто польське слово. „Пани”, здебільша, їздили другою або першою класою; вищі „чиновники” також. Поїзд біг щораз швидше, кидаючи в простір не-то радісний, не-то тужний лемент. Перед вікнами побігли сполохані доми, дерева, втікаючи назад. Надворі стало зовсім видно.

— Господи, Боженьку! — молилася подумки Єринка та перехрестилась. Молоді жидки засміялися. Сося їх скартала по-жидівськи, потім сказала по-українськи:

— Всяк з Богом посвому.

На мить стало тихо. Спантеличена, здивована, залякана й захоплена Єринка дивилась у вікно, стиснута з усіх боків, із почуттям своєї меншевартості і разом дивною, переляканою радості. Цеж вона їде в Гадес, до Кереля; хутко його побачить.

День зробився. Листопадовий, невеселий день, із сірим, замурзаним нбом, із голими стернями, з чорними пасмутами ріллі, далекими й ближчими селами. Довкола стелилася безмежна рівнина колишніх степів українських, з покарбованими могилами обрієм.

— Який світ великий, — думала зачудована Єринка.
— Стільки землі багато, а людям чогось мало.

— Ну, що ти думаєш? — штовхнула її ліктем Сося.
— Чом не їси нічого? — І ткнула їй бублика.

Жиди щось чавкали, їли. Єринка сягнула в кишеню, стала лузати зернята, побачивши, що лузають інші. Від бублика відмовилася. Її морив сон після неспаної ночі. Сперши голову об задню стінку, почала дрімати. Потяг біг хутко, колеса тарахкотіли ритмічно, бадьоро. Її враз охопило радісне почуття лету, пов'язане з якимсь уже пережитим колись вражінням. Лету на широких, невидних крилах у простір, у безвість. Зблим свідомости, що це вона летить дійсно, летить до нього, до Кереля, наповнив її невимовним щастям і вона поволі запала в солодку безодню.

— Ти, чуєш? Не спи. Покажи свій білет, — штовхнула її знов Сося. Над нею стояв казьонний пан, цокав „ножицями” по білетах. Усе це подобало на чудну, таємну містер'ю. Але очі зліпалися, негодні дивитись. Хутко прийшлося пересідати у Вапнярці, чекати другого поїзду. Коли всіли знов, Єринка нестямилася, схиливши голову на чийсь ласкаве плече, вже не знала більше, що діється з нею і довкола неї, що до неї говорила Сося, як усі сміялися з неї, — заснула молодим, здоровим сном.

А коли прокинулася раптом, почувши слово „Бірзула”, за вікном була ніч знову. Снопи червоних іскор летіли повз вікна, мов довгі вогненні коси якоїсь потвори, мигтіли та гасли. Нове містичне чудо. Дивилася зачудована, мало що тямлячи, і знов поринула в сон. І знов її почала термосити Сося:

— Вставай, дівко! Зараз буде Одеса. Не спи, чуєш?

Та Одеса була ще нехутко, дарма тільки Єринка схопилася, напружено вдивляючись у жидівку, поки спам'яталась, що з нею.

— Постягай із полиць наші речі, — скомандувала Сося.

У вагоні знов почалась метушня; кожен хапався; одні одних штовхали. Поїзд все ще біг і біг. Аж почав трохи сповіднювати хід.

— Бери мій кошик та свою торбу і ходи за мною.

Єринка слухняно робила все, що їй Сося казала. Почали всі разом пхатися до виходу. Людський натовп пірвав Єринку, ледь встигала бігти за Сосою, двигаючи її важкий кіш та свої харчі. Щойно тепер охопило її почуття розгублення й страху.

— Ой, Божечку! Куди-ж це я попала? — думала, біжучи чимдуж за жидами. — Стільки народу! І куди ж вони йдуть? Що-б це я робила, якби не Сося? Хвалити Бога, що на ню попала. Як же-ж мені тут Кереля шукати?

Всі пхалися у велику, високу, наче церква, золю, з величезними вікнами й дверима. Єринка бігла, щоб не відбитись від Сосі й жидів, що їхали з нею. Врешті спинилися десь у якомусь куті, поскидали свої клунки під стіною.

— Ну, куди-ж ти тепер пойдеш? — спитала її глумливо Сося.

Єринка мовчала, розглядаючись перелякано.

— Куди-ж їй іти, справді?

— Бач, дурна, — засміялася Сося, а за нею жиди. — Ну, постій тут біля наших річей, а я пійду за „звощиком”.

Лиш тепер Єринка збагнула трохи, що таке Одеса. Їй стало страшно. Стільки народу. І як тут шукати Кереля? Сумнів уперше зазирнув їй в очі. Голова закрутилася геть, гуло у вухах. Людей, як комашні, а вона ніколи не відчувала ще такої самоти, як зараз. Просто, мов покинута, нікому непотрібна ота лушпайка, — глянула на лушпиння помаранчі під ногами — й здригнулася. Надбігла Сося.

— Хучій, хучій, бери мій кошук і цю коробку, а я твою торбу.

Знов бігла, підриваючись під тягарем тієї ноші, такої невковирної, що біла її по ногах.

На вулиці жиди мостились на візників, по п'ять, по шість душ і більше, з бебехами разом. На одній підводі вмостилася Сося із своїми кошами, двох жидів, що їхали з ними, і ще одна жидівка з кошем. Єринці казали якось примоститись у ногах, поставивши свої ноги на підніжник та тримати свою торбу на колінах. Зідхнула з

полегшею та вдячністю. Так і поїхали. Щастя, що при-стала до цих людей. Видно, Бог послав їй цю Сосю. Та-ки добрих людей більше, як поганих, зраділа знов дум-кою. — Щоб вона робила без Сосі? Питання це, нав-паки, не прийшло їй на думку. Можливо, Сося думала тесаме, — що-б вона робила без цієї мужички? Скіль-ки-б то коштував її носій?..

Їхали, їхали, їхали. Вулиця за вулицею. Ліхтарі го-ріли, мов сонця. Величезні, пишні вітрини магазинів; блеск, розкіш, метушня людська, гармідер. Ось який той Гадес! І не снівся, і не мріявся їй такий ніколи. — Гадес, Гадес! — гуло, гупало їй у вухах. Радість чавила серце. — І оце тут десь її Керельо. Якбиж знаття, де він? Де його шукати? Але добрі люди скажуть, допоможуть від-найти його. В цьому Єринка на мить не сумнівалась.

Сося мала в Одесі сестру, оце й приїхали до неї. Привезла їй до бакалейної лавки сільських продуктів: сир, масло, сметану, биті кури, гуси, овочі, ярину. Відси набере до свого фундука кіш мануфактури. Чистий ге-шефт для Сосі та її сестри коли ще в дорозі нагодиться така дурна мужичка або мужик, що задурно поносять за нею коші. Але Єринка щаслива. В хаті тепло, глітно, повно жидів, жидинят; усі кричать, балакають, мету-шаться. Єринка не знала, де приткнутись, щоб не сто-яти на дорозі нікому. Приткнулась у кутку, за дверима; поклала свою торбу й присіла біля неї на підлозі. Ноги в неї дріжали, ледь видвигала ті коші на третій поверх. Вломала шматок хліба, обібрала варене яйце, кусник сала, та почала їсти. Відчула раптом голод. До неї при-пленталося мале жиденя, що ходило само між людьми, плачучи на руки. Єринка пригорнула його, дала грудоч-ку цукру, кусник хліба. Другі жиденята й собі обсту-пили її. Вона і цих обділила чим мала. Тоді й дорослі завважили її. Сося принесла їй склянку теплою чаю, стала всім розповідати, що це наймичка доктора Соло-губа, сина того покійного великого доктора, що жив тут в Одесі. Він також доктор, живе в Орестові, біля Тульчина. Виявилось, що всі обох Сологубів добре зна-ли, пам'ятали старого й молодого. Тут, в Одесі, всі їх

пам'ятають. Розмова із Сологубів перейшла на Єринку. Чого вона приїхала, чого їй тут треба?

— В неї тут, в Одесі, в матросах брат, — пояснила Сося.

— Брат, у матросах? Давно вже служить? — цікавились жиди.

— Місяців два, як забрали в матроси й повезли в Гадес.

— Фю-у-у-у! — свиснув старий жид і поцмокав губами. — Місяців два, як взяли? В матроси. Навіщо-ж він їй здався, раз він у матросах?

— Вона хоче конче побачитись із ним, — встрягла в розмову Сося. — Як їй його відшукати?

— Як відшукати? Це ще питання, чи він є в Одесі. Може відправили в Севастопіль.

Думки, видно, ділилися; жиди почали сваритись. Прискакували одні до одних, вимахували руками, одні одним показували дулю, мовляв, от що вона тут знайде, а не брата.

Єринка не могла второпати багато з тієї розмови, проте аргументи з дулею були досить вимовні; їй зразу похололо в серці.

— Невже й жиди не зможуть знайти Кереля?

Врешті всі замовкли, почали розглядати прібку борошна; насипували на долоні, проводили по ній пальцем, пізнавали — суха чи вогка. Потім почали помалу розходитись. Сосина родина збиралася спати. Єринці настелили на підлозі порожніх мішків, кинули подушку. Вона поглянула на ню трохи з острахом та недовір'ям, але рада, що зможе безпечно проспати ніч, накрилася своїм новим кожухом і зразу заснула. Ранком сказала їй Сося, що її сестрінок, Іші, може пійти з нею, куди треба, покаже, де можна питати за брата.

— Даси хлопцеві за це п'ятдесят копійок.

— Добре, — погодилася радо Єринка.

Коли випили чай, Іші повів її до воєнного порту. Йшли довго широкими й вузькими вулицями. Місто вдень видалося Єринці ще більш величаве, метушливе, грізне.

— Як же-ж тут не загубитися самій? — думала три-

можно, біжучи за жидком. Мав, може, п'ятнадцять-шістнадцять років. Був худий, із блідим, в ластовинні лицем, із запаленими очима. — Мабуть, усе голодний, — рішила про себе співчутливо Єринка, рада, що заробить у неї пів рубля, аби лиш показав, де їй найти Кереля. Була бадьора, виспавшись уночі, повна надій, бігла жваво; жидок, видно, поспішав. Нараз вдарила її сіро-срібляста блискуча стіна, що знімалася просто перед ними, в кінці вулиці.

— Що це? — вхопила Іші за рукав, здивована.

— Моге, — відповів, сміючись. — Ето Чогное моге.

— Море, — повторила, притискаючи до грудей руки. — Море! Ой, матінко! Оце теє море, про яке наслухалася стільки із самого малку, яке достоменно так рисував їй цурпалком на піску дядько Антип. Море, по якому пливатиме Керельо аж чотири роки. Ось, яке це море! — підбігла ближче, щоб придивитись до нього. Серце гупало їй у грудях, аж дух забивало. — Море, море! — повторяла пошепки і чомусь сльози котились їй з очей, з якогось дивного зворушення, а вона не могла відірвати їх від цього чуда-дива, від цього моря. Йшла приголомшена величчю цього мінливого простору; забула за жидка, що вів її, забула куди йде. Йшла перед себе зачудована, зачарована несподіваним видом моря.

Ідїть сюди, — почула хартавий голос хлопця. — Тут повно матросів. Питайте їх про вашого брата. — показав ряд крамниць, як видалось Єринці; з червоними, зеленими, синіми, жовтими дверима, на яких були намальовані матроси, самовари, морські сирени, величезні пляшки, півголі красуні, півні, верблюди, турки й туркені. Це були звичайні портові таверни, чайні, „кабачки“, де харчувалися, пили і гуляли матроси, а за рядами цих невеличких спереду і наверх будиночків, із низькими дверима, майже без вікон, до яких вели сходи вниз, видніли біло-чорні жомини кораблів, що стояли на котвицях, або на ливах у порті. Пахло сильно смолою, рибою, димом, рогозою і морем, — солоногірким духом моря. Крутом повно було матросів, у білих полотняних або темно-синіх сорочках, у кошкетах

без дашків, із двома стяжками ззаду; крутилися, вешталися туди й сюди, входили й виходили з чаєнь.

— Дайте мені гроші, — попросив її Іші.

Дістала хустину, вив'язала з неї п'ятдесят копійок і дала йому. Зі зворушення руки їй дріжали. Ось, ось побачить вона зараз Кереля, а він її.

— Куди ж мені йти? — спитала розгублено.

— Ось у ті перші двері, або в ті, чи в ті. Заходьте та питайте матросів. Кажіть фамілію вашого брата, кажіть, з якого він корабля...

— А ти ж мене пождеш тутки?

— Хагашо, — кивнув головою.

Єринка кинула оком на розмальовані всяко двері, на вивіски над ними, зупинила його на зелених, з намальованим матросом, що стояв біля самовара й з радісним усміхом запрошав рукою прохожих. Пішла в ті двері. Ще з порога оглянулася непевно, — Іші вже не було. На мить стало їй моторошно, але набралась відваги й увійшла в таверну. Відразу вдарив її густий бакуновий дим, сопух пива, горілки, квасу, перегорілої оливи, смаженого м'яса, риби і млосний дух людського поту, людських випарів. Було повно людей, — сама матросня, самі чоловіки. Може справді між ними є десь і Керель? Це додало Єринці сміливости. Але як пройти поміж ними, щоб його розшукати? У півсумерку репіжила десь жалісливо й сутужно гармошка. Десь з протилежного кутка вторила їй друга, якимсь розгульним, п'яним лементом. Здається, тут усе було п'яне. Гамір, регіт, співи і крики людей. Станула спантеличена, розгублена, налякана, не знала, що робити. До неї повернулись десятки червоних, спітнілих, п'яних, розсміяних облич, з білявими, руськими, чорнявими чупринами, вусами. Десятки чорних, синіх, безколірових, півпритомних очей, усмішок. — Махали до неї руками. кивали пальцями, гукали:

— Сюда, сюда, красоточка! Пажалуста к нам!

— Мармозельочка, мілості просім! — кликали її друзі.

Хотіла втікати, та ось до неї підійшов господар,

що вийшов з-за буфету, животатий, вусатий грек, чи вірменин.

— Чем, магу служить, баришня? — спитав поштиво.

Украй збентежена, розгублена, сказала майже в саме його вухо, що чемно нахилилось до неї:

— Шукаю свого брата, матроса, Кереля Паленного. Може знаєте такого?

Вірменин, чи грек, розвів руками:

— Матросов много, — показав на залю. — Дивіть-ся, може знайдете.

Єринка ніяково розглянулася по великій залі, набитій вщерть матросами. Завважила між ними декілька жінок і стало їй трохи легше, що не одна тут. Навіть зраділа й поступилася кроком в їх бік, та зараз же подалася назад. Ті жінки розхристані, напів голі, накрашені сиділи з матросами в обіймах, або на колінах у них.

— В чьом дело? — підійшов до господаря розхитаною ходою здоровенний, немолодий морець, з густо поораним зморшками чолом, з туманними, прищуленими очима, показавши на Єринку.

— Шукає свого брата, — кинув той та підморгнув до матроса. Цей у свою чергу звернувся до Єринки:

— Ви шукаете брата? Можна знати прізвище?

— Еге, Керель Паленний. Може чули?

— Кіріл Пальонний, — повторив замислено морець і пригубив цигарку заховану в жмені. — Я вам поможу його розшукати.

— Ой, будьте добрі! — зраділа Єринка, а в душі блимнуло. — Таки добрих людей більше, ніж логаних.

Матрос зміряв її від ніг до голови цим своїм прищучено-туманним зором та кивнув рукою:

— Ходіть за мною.

Вона нерішуче оглянулася на господаря. Той заохотливо кивнув їй головою, іди, мовляв, сміло. Пійшла. Матрос провів її поміж столами, привів до своєї компанії, присунув крісло й поставив перед нею склянку вина.

— А ви ізкудува? — спитав недбало.

— Із Гарестова. Мого брата місяців два тому взяли у матроси, повезли в Гадес.

— Місяців два? — перепитав другий, також немолодий морець та голосно свиснув, мохнувши рукою.

Єринка пильно глянула йому в очі:

— Місяців два, — притакнула.

— Якщо так, то вам його тутки не шукати.

— А де ж?

— А ти ево не слухай, — перебив той, що привів її до цього стола. — Раз я сказав, што найду, — значітса — найду, — липнув грізно убік співкомпана. Той знітився трохи й присунувся до Єринки ближче.

— А ви мадама, чи мармозеля? — спитав дискретно.

Усе це почало Єринку непокоїти. Якийсь інстинкт, підсвідомість насторожували її.

— Я не знаю, чоґо ви хочете від мене, — відповіла зніяковіло.

— Какая там мармозеля? Настоящая хахлушка, — кинув з-за столу молодий білобрисий матрос, з червоним, блискучим від поту обличчям, у розхристаній матросці. — Хорошая хахлушка. Давай ейо сюда!

— Вона не знає, чоґо ти хочеш, — зареготала одна з жінок та кинула Єринці повен погорди погляд. — Притворюється дурочкой. Ха-ха-ха!

— Астав, Сонька! — гукнув на ню моряк з туманними очима і знов звернувся до Єринки.

— Как тебя завут, хахлушечка? — перейшов враз на „ти”.

— Єрина.

— А по отчеству?

Єринка знизала плечима, відчула ще дужче тривоґу. Чоґо він від неї хоче? Чому не веде її до Кереля, раз обрався завести? Хотіла встати, та матрос притримав її руку.

— Спрашіваяу как звати батька: Петро, Іван, чи как?

— У неї не було батька, ха-ха-ха! — зареготали злісно жінки. — Да што ти с ней возішса, Гріша? Антімонії розводіш? Не знаєш псіхалогії?..

Матрос присунувся ближче до Єринки, хотів її обняти за плечі.

— Випий, — сказав нахабно, сунучи їй склянку вина. — Не бойсь, — віно хороше! Руб бутылка. Хочеш, можетбить, котлетку?.. Не обращай на шуткі вніманія. Іскренно гаварю, што найду тобі твого... гум, гум... — закашлявся роблено, — брата; Кіріл?..

— Паленний.

— Ну, да, ладно. Пальонний. Давай, вип'єм, Єріна, і закусім. Кихвалю хочеш? Калбасу, шашлик, ці что-лі?

— Нічого не хочу. Як можете, то скажіть, де мені знайти брата?

— Найдьом, не безпакойса. Ну, випий краснаво віна. Будеш шашлик кушать?

— Та ні, ні. Прошу вас, пане, заведіть мене до Кереля. — Дуже прошу вас.

Довкола знявся регіт.

— Пан, пан!.. Ана тебя просіт. Заведі ейо к такой матері, старий дурак!

— Ну, ладно, — сказав понуро й рішуче морець і підвівся. — Пайдьом, — показав Єринці двері праворуч.

— Куди ж це? — здивувалася.

— Куда надо, дура! Таж хочеш ітіть к твоему брату? Так ступай за мной. Поняла? — Вхопив її за плечі й пхнув силою в двері. За столом бухнув регіт і разом почувся розпучливий Єринчин крик за дверима.

Господар, грек, чи вірменин, поквапно пустив грамофон. Крик за дверима не вгавав, проривався через рев грамофону й регіт людей.

Нараз із середини кімнати підвівся здоровенний матрос, у збитім на потилицю матроськім кашкеті; розкинув перед собою цих, що стояли, сиділи йому на дорозі, копнув ногою двері, що з розмаху розскачилися. Звідти вирвалася розпатлана, пошарпана Єринка, тримаючи оберемком свій кожух, хустку. Її тримав за плечі той, що обіцявся віднайти їй Кереля, тягнув назад туди.

— Стой, Гріша! — твердо сказав велетень крізь затиснені зуби. — Атпусті ейо. Ето мая дєвка. Слїш, мать тваю?!..

— Вася, не мешайся! — почулось з усіх боків. Особливо заїло вищали жіжки. — Не мешайся, Вася... Не твайо дело.

— Дуй ево, Вася! В рило стараво кнура! Атімі девку! — кричали інші.

— Гріша, держись, не дай хахлушку!

— Слиш, старий кобель?! Таку тваюю!.. Пусти її, бо розчавлю маківку! — велетень підняв пляшку з пивом, нахиливши голову вперед, мов роз'юшений бик, що має кинутися в бій.

Гах-гах-гах, — почувися важкі удари. Посипалося скло. Рев чоловіків, московська матірня ругань, визкіт жінок, веселі оклики, лемент, зойк, тріск ломаних крісел, лав, перевертаних столів, в одну мить виповнили всю таверну. Декілька десятків людських тіл звалилося на купу, скублилося в одну двигтючу масу рук, ніг, голів, викривлених, оскажених пик. Верески: Не пускай девкі. Лаві, держі хахлушку! — мішалися з навіженим ревом грамофону і гармошок. Все це в хмарі густого бакунового диму.

— Дверь, дверь держі, мать тваюю!.. — дерся хтось із середини залі. Хтось ловив Єринку за кожух, за плечі і якісь сильні руки пхали її до дверей та випхнули на вулицю. Почула тільки на потилиці:

— Тікай, дурна!

На вулиці лунали свистки городовиків. Не було це рідке явище в тій дільниці міста. Перехожі зупинялися на мить з цікавості, прислухалися та хутчій поспішали далі. Між ними бігла Єринка, надягаючи на бігу кожух. Пополотніла, з розбитими губами, посинячена, просто-волоса. Летіла вулицею, якою пів години перед тим йшла очарована могутньою панорамою моря. Тепер тікала від нього, як несамовита, притискаючи руками груди, ніби спиняючи серце, що хотіло вискочити з них. Вулиця плила перед її очима. Люди, люди, люди, поспішали сюди й туди. Ніхто не турбувався нею, дехто з цікавості дивився їй услід, — від кого тікає. Ніхто за нею не гнався. Станула сама, одинока, розгублена, намагаючись зав'язати хустку. Руки їй трусилися, гупало серце, у вухах гули крики: — Лаві девку!

— Гадес! — вирвалося Єринці з ненавистю. — Ось той Гадес! Щоб ти згорів! — закліяла, зав'язуючи хустку і раптом мацнулася руками по шиї, по грудях, — коралів не було. Її нових, чудових коралів від Кереля.

— Ой, мамочко! — залебеділа. Губи її трусилися, з очей ринули сльози. — Ой, Боже-ж мій! Пропали коралі.

Ще раз обмацала під кожухом груди, шию, — нема, пропали! Почала шукати хустину з грішми. І грошей не було. Опустила руки. Що-ж їй тепер робити? Ні грошей, ні коралів, ні Кереля. Навіть до Сосі вже добитись не може. Іші зник десь відразу, радий що дістав від неї п'ятдесят копійок. Усі її підвели, обдурили, видерли все її багатство.

Ось який той Гадес!.. Де-ж їй тепер дітись? Як добитись назад додому?

Припала лицем до рукава кожуха та заголосила. Не дивилася вже ні на кого, йшла перед себе, закриваючи рукавом обличчя й ридала. Якась жінка приступила до неї, почала розпитувати. Підійшла друга, третя. Крут неї зібрався гурт людей. Засипували її настирливими питаннями. Вона спершу мовчала, не могла вимовити слова. Потім почала, плачучи, скаржитися.

— Матроси, намисто, гроші, Керельо... — падали окремі її слова. Вони її не розуміли, як і вона їх московської мови.

— Та це, видно, „така”, матроська, — кинула якась „дама”.

— Та ні, просто дурна хахлушка, — сміючись, знизували плечима й ішли далі.

Враз почула за собою таки справжню, свою „мужицьку” мову. Оглянулася. Поміж людьми протискався вусатий пан, у смушевій шапці, махав до неї рукою.

— Що тобі трапилось, дівчино? Чого ти плачеш? — смикнув її за руках, відводячи набік. — Пожди, не плач, розкажи толком, що трапилось? — Вивів її з юрби цікавих, кепкуючих з неї роздзявляк.

Схлипуючи, почала йому розповідати хаотично, все впомість, про Кереля, матросів, гроші та коралі. Головне, міг збагнути, що її обікрали і вона не знає тепер,

що далі робити, як шукати Кереля, як добитись до до-
дому, до Орестова?

— Пожди, то ти з Орестова, з-під Тульчина?

— Еге, з Гарестова, від доктора Сологуба, — ска-
зала, схлипуючи. І враз перестала плакати, лице її за-
сяло усмішкою. — А ви може чули про доктора Соло-
губа?

— І чув, і сам його добре знаю. І як же це ти сю-
ди попала?

— Ой, Господи! — зраділа Єринка. — Доктора усі
кругом знають. Яке щастя, що ви наткнулись на мене.
— Її щира, безпосередня радість життя, повна наївного
довір'я до людей, взяла верх над розпучкою та горем.

— Чи я наткнувся на тебе, чи ти на мене, — годі
сказати, — засміявся незнайомий. — але добре, що нат-
кнулися, бо могло бути гірше. Та як це доктор Вене-
дикт пустив тебе таку... саму, шукати того Кереля?

Призналася, що її ніхто не пускав, не посилав, сама
поїхала, не сказавши нікому й слова. Погнала за Кере-
льом, щоб хоч раз ще побачити його, заки не поженуть
у те море чи за море. Що прислав їй листа, що він тут у
Гадесі, — і сльози знов ринули з її очей.

Той пан ішов поруч, слухав уважно, то співчутли-
во, то сміючись з неї, говорив „простою” нашою мо-
вою.

— Не плач, дякуй Богові, що пропали тільки кора-
лі та гроші. Могла пропасти й ти сама і ніхто не знав-
би навіть, де ти поділася. Пійдеш зі мною до моєї жінки.
там все розберемо, не журися. В життю всяко буває, а
це тобі наука, не робити дурниць.

Поки дійшли до його хати, Єринці геть обсохли
сльози. Відчула теплий прибіій радості, що натрапила
врешті на своїх людей. Привів її до невеликого домику
на Близьких млинах; двері відчинила огрядна усміхне-
на жінка.

— Оце привів тобі, серце, героїню романтично-ли-
царської драми з Набережної вулиці, що могла легко
стати з героїні жалюгідною жертвою. Видно, над сиро-
тою, Бог з калитою. (Мабуть, хотів сказати, „над дур-
ною”, — подумала скромно Єринка). Дай їй, серце, по-

митися, зачесатися та нагодуй нас, бо вже пора їсти. Це вихованка нашого славного Венедя Сологуба, з Орестова. Знаєш?

Щойно Єринка приглянулася до нього, — був головатий, лисий, з великими вусами. Жвавий, ніби все спішився. Жінка намагалася йому у всьому догодити.

— А такі на світі більше добрих людей, як лихих, — думала радісно Єринка, сидючи з ними за столом.

— А як там стара Мокрина? — питалася господиня.

Єринка все розповідала просто, правдиво і про своє кохання з Керельом, без зайвих отвертостей, але широко і про сьогоднішню страшну пригоду, вислухавши ще страшніших речей про торгівлю молодими жінками, що пропадають найчастіш у великих портових містах. Єринка мала про що думати тепер, пізнавши жорстоку дійсність і город Гадес, до якого летіла на крилах, в пошуках Кереля, та ось трохи не пропала, обпаливши ті крила.

— Нехай він згорить, той Гадес! — сказала широко.

— О, не дай, Боже! — скрикнула господиня. — Одеса. чудове місто. Наше українське портове місто, наша чорноморська Марсель. І не всі матроси босяки; є чесні, розумні, як і твій Керельо. Але назагал краще бути з ними обережно. Є там всякий зброд.

На другий день сивовусий пан повів Єринку до воєнного порту довідатись, де ті новобранці, що їх два місяці тому прийняли в Гайсині до воєнно-морської служби? Сказали, що всіх відправили у Севастополь; в Одесі перебули тільки два тижні. І так Єринка не дігнала, не побачила свого Кереля. Мусіла з нічим вертатись, стративши своє багатство, зате одним гірким життєвим досвідом багатша. На потіху дістала гостинців від пані, перебувши в них ще пару днів, походивши з нею по великому, чудовому місті, надивилася на всякі чуда, налюбувалася всіляким крамом, начудувалася морем. Не проклинала вже більше Одеси. Навпаки, мала вона залишитися їй, як полум'яний, незатертий погляд на всеняке життя. Збагнула тільки свою власну помилку, незнання справжнього життя. Обдарована королями, не такими, як ті були, але гарними, що дала їй пані, силою стя-

жок, бинд, хуст, хустинок та гостинців для бабки Мокрини, верталася Єринка додому. Обое господарі відпровадили її на двірць, купили квиток до Журавлівки, просили кондуктора, мати на дівчину око й попрощали Єринку.

— Вертайся додому, — сказав вусатий пан, — до доктора Сологуба й перекажи, що кланявся йому старий Комар. Так і скажи, — старий Комар. Будеш пам'ятати?

— Буду. Це ви старий Комар?

Еге. Або ж неподібний?

— Ні, — заперечила повагом Єринка.

— Ну, то скажи Гуманець і Спілка, — засміявся той.

— Гуманець і Спілка — повторила.

— Та не мандруй більше самотужки за своїм Керельом. Він і сам вернеться до тебе, як своє відслужить.

— І від мене кланяйся докторові та бабці Мокрині, — докинула пані.

Поїзд рушив. Єринка довго ще дивилася на них з вікна доки геть не зникли.

— Боже! Які є на світі добрі люди. Та є й погані... І все це так, наче-б приснилось, — подумала з жалем. — Гадес, і ті добрі, і те страшне у шинку. Все — не наче сон. Може Керельо теж приснився їй тільки, — подумала з острахом і якийсь біль стиснув їй серце. Одна лиш мить. Проте була щаслива. Одного тільки не могла збагнути, — що ті добрі люди, цей Комар та його жінка, — так ніби пани, а говорять поміж себе, чомусь по-мужицьки? Але раділа усім цим пізнаним, дякувала Богові, що так все скінчилось, наслухавшись про всякі страхіття, що бувають з молодими жінками і, взагалі, з людьми. Вернулась додому без лишніх пригод. Змарніла, сплакана, ограбована, але мудріша трохи. З'явилася до доктора Сологуба, мов розкаяна грішниця, просила прощення за свою поведінку.

— Простіть мені, пане, що без вашого дозволу, не питаючи, покинула службу.

— Деж ти, дурна, була? Кудиж ти їздила?.. Чого

маєш посинячене обличчя? — допитувався жартівливо доктор.

Мусіла йому все чисто розповісти, плачучи гірко, коли дійшло до Кереля, грошей та коралів. Переказувала тихенько, щоб ніхто не чув. Сологуб реготався, чухав свою брову, лаяв і знов сміявся:

— Чогож ти, дурна, не сказала мені, що збираєшся?

— Бо ви були-б не пустили.

— Авжеж, не пустив-би. Ти-ж і так не дігнала Кереля. Я був-би сказав, що їдеш даремне. Та ти не повірила-б. А так маєш подряпану пику, загубила гроші й коралі.

— Зате я бачила море і Гадес, — сказала тихо.

— Це правда, — муркнув Сологуб, — це правда. Ти вже не така дурна, як здається. Ну, тримайся, Єринко, — поклепав її по плечі.

Хотіла поцілувати його в руку, але він нагнівався:

— А йди! Не забувай, що ти вже жінка, вже не дитина, а я все-ж то якийсь мужчина, — жартував.

Йй, взагалі, було ніяково, соромно. Не хотіла, щоб знав хтось про її мандри до Одеси.

— Не кажіть, паночку, нікому, — попросила не-сміло.

— Не бійся. Це твої особисті справи; нікому до них нема ніякого діла. Твої і твого Кереля.

Він здогадувався багато більше, ніж те, що Єринка йому сказала про себе та Кереля. Тому не здивувався, коли по місяцях принесла зі ставка в пелені дитину.

Вона тимчасом, лежучи вночі поруч Мокрини, вишептала їй усе чисто на вухо, не затаївши ніже одного слова, хоч стара й сама все знала зі своїх спостережень. Ковтаючи сльози, призналася бабці, що з нею щось не так як треба, що, мабуть, буде в неї дитина.

Мокрина вислухала все мовчки, потім погладила Єринчину голівку, перехрестила, як тоді, коли їй було сім-вісім років. І коли зморена від сліз та всього пережитого, Єринка безпечно заснула, — стара ще довго довго лежала, зідхаючи тихо. Не могла заснути аж до

третіх півнів, таку хуртовину спогадів-думок розворушила в ній Єринчина сповідь.

* * *

Майже на самого Дмитра прийшов другий лист від Кереля. Переслав його докторові Проспер Улашин, з проханням передати Єринці.

Керельо дякував їй за вісточку. «Так ніби почув твій голосок», — писав. Жалівся, як і в першій листі на лиху долю. «Тільки думок, що про тебе та моє село, і тата старого». Передавав їй та всім поклони «від високого неба ік сирій землі», та «жівав успеха в ділах рук її».

Із цих заялзених слів солдатського листа проривалася чиста селянська душа — проста, безпосередня; туга за селянським життям, твердим, мозолистим, але статечним, повним достойного спокою людей землі, тисячелітніх традицій, непорушних правд і законів її. Не міг звикнути до касарняної неволі, до грубої московської лайки на кожному кроці, до образ, до знущань фельдфебелів над новобранцями. «Сильно б'ють по морді за словесність», — скаржився, додаючи іронічно: «за оте їх високе бараболення». Насилу навчився: «імператорское величество», ато все виходило «імператорство велическоє»...

— Маеш, Єринко, славного хлопця. Не журися, — будеш з ним щаслива, — сказав доктор, погладивши її по мокрому від сліз лиці, як тоді, коли була ще малою, а він „паніч Бенедьо”, або молодий пан, у відріжненні від старого доктора Ореста. Тепер він сам нагадував батька, а Єринка спізнала вже смак великої радості й печалі, гіркоту невдач, розчаровань, коротеньку мить щастя й довгу нудьгу розлуки. Пізнала тверду дійсність, з її невгнутими законами, надаремність борсань, бунту проти цих законів.

Чомусь уперше глянув на ню, як на жінку, уважно, цікаво і сам здивувався. — А вона справді жінка вже, — подумав і ніяково почухав брову. — Гарна жінка. Була, мов достигла, налита соком вишню. Подякувала йому за перечитаний лист і засмучена вийшла. — Що-ж йому писати? — думала, йдучи.

Недавній її порив-погоня за видивом щастя, що втікало від неї, залишили їй болюче-соромливий відлунчогось нечувано гарного й розбитого зразу не скалки, як дорога цяцька. Тепер дивилася на свою мандрівку до Одеси, в погоні за Керельом, як на дитячу витівку, якої соромилася сама перед собою. А проте, було в цьому щось із чудової, померклої райдуги, що ніколи вже вдруге не засяє на її овиді. І було їй чогось до смутку шкода, жаль цього. Тої радості, того стиску в грудях, з якими летіла тоді уперше поїздом до Кереля, певна, що оце зараз його і побачить. Вона-ж не знала, що таке буває тільки раз в життю. Що тільки раз в життю людина здатна пережити радість власного безумства, яке ніколи повторитись не може, як неповторна сама молодість і перше кохання. Цей болючий сум обзивався тепер у ній кожен раз, скільки разів згадала ту свою мандрівку „в Гадес город”, в погоні за Керельом. Усе це так недавно було, а вона стала відтоді старша на декілька років.

* * *

Замість Христі, що віддалася, прийшла покритка Тетяна, молода ще, лагідна й тиха. Бракувало їй спереду двох зубів; вона все тою щербою посміхалася.

На Андрея, після вечері, позбігалися до Єринки та Палажки дівчата ворожити: гокоманова Ликера та Устя від аптикаря.

Ворожити знала усяко бабка Мокрина: кидати на карти, виливати віск, тощо. Дівчата пошепталися з бабкою і стали чекати, коли клюшниця пійде до себе на гору. А вона, мабуть, зміркувавши це, навмисне сиділа і таракотіла, аж почула, що Мойса вийшов від доктора та попрямував тихцем до неї на гору. Тоді й сама, покрутившись про око, подалася також.

Дівчата повилазили до Мокрини на піч, обсіли її з усіх боків, мов курчата квочку й давай просити, молити:

— Поворожіть, бабко!

Поклали їй на коліна подушку, — стара почала кидати на карти. Палажці — русявий, близький, із щирими думками, просто пада на серце. Дівчина паленіє з

радості і разом соромиться. Усі здогадуються, що то Антін від коней. Він саме й заходить з Петром та Степаном в пекарню. Дівчата причаїлись на печі, буцім їх нема тут; пошепки просять Мокрину:

— І мені, бабунечко, киньте на карти. І мені...

На комині тьмяно блимає гасочка, ледь можна розпізнати на заялзених картах, котро винова краля, а котро хрестовий нижник. Та Мокрина навгад знає свої карти. Єринці випадає далекий, русявий, в „казьоннім” кашкеті. А любить, а побивається за нею, а тужить... Мабуть, хутко приб'ється, так і видно, що перед ним стелиться далека дорога. Єринка притиска обома руками груди, щоб бува не вискочило з них серце із радости. Усе-ж-бо, що карти показують під Андрея — то правда...

— А де-ж-то дівчата? — питаються, спантеличені трохи хлопці, не заставши дівчат у пекарні, тільки саму Тетяну, що поралася біля посуду. Карпо показує очима на піч, а вголос каже:

— А хто зна куди їх понесло? Мо' до гокоманової Ликери.

— Он як! — удає зажуреного Антін. — Шкода! А ми із цукорками та горілкою прийшли ворожити, чи то, щоб нам поворожили.

Дівчата на печі затискають жменями носи, щоб не порскнути сміхом.

— Ну, раз нема, то нема, — позіхає байдужно Степан. — Ходімо, хлопці у село, до сельських. Чи то тільки дівок, що ці? Є того цвіту по усьому світу. Пійшли!

— Або ходім і собі до гокомана, — радить Петрик Веселий. — А мо' пождім ще трохи, мо' прийдуть.

— Ну, п'ять хвилин можна почекати, — погоджуються всі три, — але не більше.

— Хі-хі-хі! Ще мені, бабко-голубко, ще мені, — благає пошепки Устя, а Ликера ледь стримує сміх, так їй смішно з хлопців. Мокрина суворо пригрожує їй пальцем, — сиди, мовляв, тихо, — а сама кашляє, ніби ненароком.

— Добривечір, бабко! — гукає весело Антін. — А що це ви кашляєте?

— Кашляю, сину, бо кашляється. Закашляєш і ти, як дожиєш мого віку, — постогнує Мокрина.

— Е, це ще нехутко, — потіша себе Антін. — Тимчасом, з Андрієм будьте здорові, бабко! Ми вам трохи горіхів принесли, щоб поворожили.

— Бодай ти здоров був зі своїми горіхами разом! Чим-же я їх покусаю? — сміється Мокрина. — А де ви, хлопці, дівчат поділи?

— Та ми вас хочемо спитати, куди вони повіялися?
— Ну, хлопці, йдем у село!

— Пожди, ще п'ять минут не пройшло.

— І тобі, небого, доріжка від милого в'ється, — жебонить Мокрина в саме Устинене вухо. Мокрина заздалегідь зна, що котрій казати, щоб втішити бідне дівочеке серце, спрагле кохання. Тільки-ж-бо тієї родасти, що в надіях, — думає стара і радіє з дівчатами разом. — Будеш, будеш хутко рушники давати.

— А з ким це ви тут воркуєте, бабко? — витулює з-над лежанки кучерява голова Антона й сунється просто межі дівчата. — А диви! То вони ось тутки!.. Хлопці, а ди!.. Ціле кубелечко куріпок знайшов, ще й стара лебідочка з ними.

Дівчата, мов справжні куріпки, закудкудакали, засокотіли й давай спихати Антона на землю. Він таки не встояв перед штирма, гепнув з печі на лежанку, трохи не в котел, ще й потягнув за собою Палажку, вхопивши її за ногу. Крик, пискотня, регіт.

— Як ворожити, то всім ворожити, бабко, — пристають до компанії Карпо та кухар.

— Та-ж це не паробоцька ворожба, — дівчача. Ви Катерини чому не справляли? Тра було поставити мені могорич. — була-б поворожила, — огризається й собі за дівчатами Мокрина. — А де-ж ваші цукорки?

— Ага, ага! — кричать дівчата. — Ви-ж нахвалялися, що принесли цукорків та горілку.

Виявляється, — хлопці обдурили. Нема ніяких цукорків. Проте, стягають дівчат з печі й Мокрину зсидили. — нехай ворожить усім спотанову.

Дівчата мерщій на двір, числити коли у тині: — вдівець — молодець, вдівець — молодець... Хлопці й

собі за ними. Усім дівчатам виходять молодці, тільки Єринці вдівець. Її тулять до дядька Антипа, мовляв, — молодий вдівець, бо більше тут удівців і нема. Ще глухий з вітряка, Лелик. Новий привід до сміху. Але найбільша втіха з калити.

Калиту спекли дівчата з пшеничної білої муки, завбільшки, як великий тарель, з діркою на мотузок. Висить калита посеред пекарні, почеплена мотузком до сво-лока на стелі, помащена медом. Дівчата почерзі сідають верхи на лопату від хліба, їдуть калиту кусати. Ще й приказувати мусять:

— Іду, їду калиту кусати.

— А я буду по зубах кресати, — відповіда стаєнний Антін з помелом, вмоченним у помії, а потім у сажу.

— Чи будеш, чи ні, а я їду на воронім коні, — треба відповісти браво, не сміючись.

— Засмійся!

— Не хочу.

— Засмійся!

— Не буду, — треба тричі сказати і не посміхнутись ані-ні, бо як лиш найменший натяк на усмішку, — Антін, що сидить біля калити, так і змазне помелом по пиці. Яка дівчина докаже такої мужности, щоб не порснути сміхом? Тож тікають від калити розмальовані Антоновим помелом: Устя, Палажка, Єринка. Ще має їхати Ликера. Забава така весела, що на порозі несподівано появляється доктор.

— Цитьте, цитьте! Пан онде... — штовхає одне одного ліктями й нишкнуть.

— Що це у вас сьогодні? — питає весело доктор.

— Та то, прошу пана, дівчата Андрія справляють, — поспіша чемно відповісти кухар.

Побачивши помурзаних дівчат, доктор і собі сміється.

— А я й zobув, — бурмоче. — То-ж Андрія годиться покропити чимось. Ходи-но сюди, Зіньку, — підклика кухара й обидва зникають за дверима. І тутки-ж влітає до пекарні розхристана, розчухрана Шиманська, застібаючи на бігу каптаник.

— Що це за крики? — верещить від порога, щоб доктор почув, як вона пильнує порядку. — Гзяться, мов подуріли. Хвилини подрімати неможна. Пан не має спокою...

Всі знають, що у неї Мойса і яке-то було те дрімання. Карпо значливо кахикає:

— От, пані ключниці, шкода, що раніш не прийшли. Може-б також попробували калити вкусити. Он, лопата від хліба... Сідайте.

Пекарня двигтить від гамованого сміху. Всю челядь обхопив очайдушно-веселий настрій. Антін умисне наклав на потилицю шапку, сперсь плечима об одвірок та визивно дивиться ключниці в обличчя.

— Вже-б я не пошкодував помела ні сили, — каже на всю пекарню і докида трохи тихше: — Зуби геть під тапчаном були-б.

— Побий тебе трастя, з Антоном! — кида хтось захоплено з кутка і йому вторить загальний регіт.

— Тихо мені бути! — зверескує Шиманська. — Що то за реготи? Я вас всіх порозганяю. Скажу докторові, щоб... А ти-но гляди! — звертається до Антона, — щоб доктор тобі не почислив зубів...

Саме вартається з кімнати Зінько з пляшкою горілки.

— Пан дали на Андрія, — каже весело.

Разом з'являється Мойса. Удає, що не бачить Полюні, шугає очима по пекарні, де над цебром миються дівчата. Вигляд у нього спантеличений. Не знає, — привітатися йому із Шиманською для сповидности, буцім не бачився з нею. Вона стоїть обніміла, ніхто на ню не звертає уваги і враз. ніби зметена вітром, зникає. Тільки чути її нерівну, важку тупотню на сходах.

Челядь далі справляє Андрія. Єрижка з Палажкою заходилися класти балабушки на дошці, серед пекарні, по дві уряд. Кожна пантрує свою пару. Балабушки свіжі, пухкі, помащені салом, щоб приваблювали собак. Кличуть Азу знадвору. Котру пару балабушок найперше ухопить, ті найперш поберуться.

— Та ні-ж-бо, — протестує Мокрина, пантруючи законність цього ритуалу. — Пса треба, не суку. Сука на

Катерину паробкам ворожить. Бровка, Бровка кличте.

— Ня, ня, Бровко!

Дворовий пес Бровко, здивований і щасливий, що його покликано серед зими до теплої пекарні, тієї „обітованої землі” усіх дворових собак, побачивши несподівано стільки людей в пекарні й цілий гуж балабушок перед ним на підлозі, не знає, що це він має рішати долю всіх цих дівчат і хлопців, — розгублюється зразу. А ті кричать, припрошують його, кожне до своєї пари балабушок. Пес радий проковтнути всі разом, та з переляку хвата лиш першу зкраю й кидається тікати. Настає розгублена тиша.

— А ди!.. Нечиста сила, розлучив когось із пари, — падає переляканий оклик. Тиха, мовчазна Палажка стоїть бліда, заплющивши очі, щоб затаїти свою розпуку, стримати сльози, що рвуть їй горло. І Мокрина обнімала з дива, заломила руки. Ще такого не траплялося на її віку, щоб собака одну балабушку вхопив та утік.

— Азу, Азу кличте.

Аза бувалійша за Бровка, крім того, як жінка, — второпнійша з природи; сміло вбігає до хати, привітно помахуючи до всіх хвостом, зразу діловито береться до справи. Єринка щаслива, — її пару проковтнула першу. Мойса також сяє задоволенням, певен, що то його Єринка поставила з собою. Він навіть значливо підморгує їй.

— Не дїждав-би ти! — думає сердито Єринка. Балабушки тимчасом зникають поволі, пара за парою, під загальну радість. Тільки одна балабушка відкотилася набік, що Бровко вхопив її пару.

— Ой, Боже! Що-ж це з Палажкою буде!? — спочутливо зойкають дівчата. — Розлучив із пари...

Палажка мовчки опустила голову, силкується всміхнутись, а плечі її здригаються від нестримної спазми. Всі дивляться на ню зі співчуттям, дехто сміється. От бідна Палажка!

— Дурень ваш Бровко і ви з ним, дівчата! — весело гукає Антін, підходячи до Палажки, бере її за руку. — Бувши Бровком, я ззів-би першу Палажчину пару. Не журися, Палазю! Я тебе посватаю і без Бровко-

вої ласки. Подумаєш, — велика мація, — Бровко! Знайшовся мені сват.

Знімається нова буря реготу, — всі сміються з Бровка та Антона. Палажка вже не знає, — плакати їй, чи сміятися також. Виринає руку з Антонової руки й вибіга у сіни. Антін виходить за нею.

— Оце то хлопець! — сплескує руками Мокрина. — Оце то козак!

Справді, Антін від коней, зовсім безземельний наймит, але вдача у нього таки козацька. Він герой сьогоднішніх вечериць. Позамазував дівчатам саджою „лики”, наглумився з Кульги, насміявся з Бровка, і з себе самого, забавив усе товариство і показав, який він лицар супроти Палажки. Тепер усім вже відомо, що він її сватати буде, бо сам оприлюднив це всім. Ось вони вертаються до хати. Палажка соромливо ховається межі дівчата; лице її палахкотить від пережитих зворушень. Антін стає собі, обпершись плечем об одвірок. Сорочка на ньому з десятки, вишита чорним хрестиком, свита накинута наопаш і сива смушева шапка. Очі сиві, веселі, засмагло-червоне обличчя. Стоїть незалежно та курить цигарку.

Палажка русява, мовчазна, соромлива і вони липнуть одне до одного. Антін з усіма жартує, — дівчата його люблять, та він сподобав собі Палажку.

Миршавий, підпанкуватий Мойса, поглядає на нього згорда, поблажливо, з притаєним почуттям завиді. — Ех, мовляв, якби мені така сила та врода!.. Я показав-би...

— Ну, то давайте, люди добрі, вип'ємо по чарці, що дістали від пана.

Зінько налив чималий поставець, припива до Антона.

— Будьмо здорові, Антоне! Це за твоє й Палажчине.

Потім налива Мокрині, Антипові, дівчатам, що церемоняться й соромливо пригублюються до чарки. Накінці наливає Мойсі.

— Може й ти вип'єш з нами-мужиками? — заскалює глузливо око. — Бо-ж ти тепер уже запанів, розпанів, без рукавичок не приступай до тебе.

— Це неправда, — посміхається Мойса спанталено трохи та бере налиту чарку.

Невисокий на зріст, радше присадковатий, з поспільним селянським обличчям, на якому сидить невеличкий, пампушкуватий ніс; очі блакитнаво-зимнуваті, самопевні, з проблизком спритності й вузькі, затиснені губи. Він хоче показати, що всі вони йому не рівня. Куди Антонові до нього, до його кавалерської поведінки супроти жінок. Позираючи солодко-примильно на Єринку, потім на усіх дівчат, підносить свою чарку.

— За наших панянок! — каже бундючно й поволі, „дистинговано” випива горілку. Дівчата порскають сміхом та тікають в куток.

— Панянки! Ха-ха-ха! Ото, знайшовся панич!..

— Гей, панянки! — гука за ними Антін. — Прощи до покою.

Усім смішно з Мойси, що живосилом преться у пани.

Ні, йому таки не таланить від якогось часу. Де не повернеться — спіткнеться. Нето, що перше, все йшло як по маслі, за що не взявся. Того свого „Зотя Пройду” написав раз-два, не надумуючись. Просто списав усі свої темні походеньки, „махльойки”, з інтендантом Прутковим до спілки, як став каптанармусом під кінець військової служби. Написав так, як було. Ніхто не здогадується, що Зоть Пройда, жулик, пройдисвіт, „на всі руки майстер” — це він сам. Тому йому й удався.

Кому не читав — хвалили; навіть Сологуб, а секретар Окружного Суду, Матюша Крутенко, сказав: «Ти, Мойсей Алексеевич, — талант неменш Гоголя». Йй-йй! І не помилився. Такого ще ніхто не написав. Пождіть, я ще не таке напишу... Ще Гоголя пережену. Го-го!

А проте, щастя перемітне, як зрадлива жінка. Ось з Єринкою діло ніяк не наклеюється. І з Сологубом взаємини зовсім прохолоди, хоч Мойса не хоче визнати своєї вини, дурної поведінки своєї з людьми. Навпаки, — ще більш бундючиться, задається.

Взагалі, усі тепер стали чогось неприхильні до нього; вся орестівська челядь. Люди виразно глузували з нього в очі, як от щойно Зінько. Іто, чим-більш намагався підкреслювати свою вищість інтелігента, поета, по-

казувати, що вони йому не рівня, — тимбільш насміхалися з нього. Очевидно, — йому на це плювати; — дурна мужва, йому не компанья.

Зате, на весілях, празниках з ним панькаються, он як! Він там має змогу показати себе не перед такими. Свою вченість, свій талант, свою поступовість. Сідав, звичайно, поруч старости, дяка, почтальйона. Говорив за столом свої вірші, вони плескали, сміялися, пили за його здоровля. Після другої-третьої чарки, нахилився до сусіда, казав ніби потиху, довірочно, але усі чули:

— Я, знаєте, тее... Хе-хе! Як і доктор Сологуб, до церкви не ходжу. Це, знаєте, для темних людей, для простолюддя. Ми, інтелігенти, тепер усі атеїсти. В ніякі реліг'ї не віримо. От, якби ви прочитали... того... — Ой, як його?.. От, забув заразу. Ото цікава книжка!..

Про атеїзм, як невід'ємну ознаку вчености, Мойса начувся від тульчанських жидків, гімназистів шесті-восьмої кляси, та студентів, що вчилися в Києві, Одесі, приїздили на фер'ї додому, читали Дарвіна, Гекеля, Дрепера і дискутували. Мойса, прислухаючись, переловив деякі слова, як: прогрес, соціялізм, атеїзм та скрізь задавався ними, називав себе пошепки соціялістом, атеїстом, як личило освіченій людині.

Проте, Мойсів „справжній” атеїзм почався відтого, що кернасівський піп, о. Макарій Гультяевич, не заплатив йому за вихолощення бичка і двох підсвинків. Ще й замкнув йому перед самим носом двері, коли Мойса прийшов за „боржком”.

— Антихрист! — кричав обурений Мойса. — І ходи до такого сповідатися? Від сьогодні не йду, ні копійки не даю на церкву. Я атеїст.

З тульчинецьким попом, о. Мордарієм Шостаковим, Мойса зайвся ще раніш, іто на політичному ґрунті, коли той заявив йому, щоб говорив „на общепанятном”, а не на „мужіцком нареч'ї”.

— Чуєте, — кричав за столом, під чаркою, Мойса. — Я до нього чистою Шевченковою мовою, а він: — „не панімаю”. Ах, ти-ж, заразо! Пожди, — відгрожувався. — Таку втну на тебе поезью, що тобі тошно стане.

І втяв. Підпивши, витягав з бічоні кишені зоши-

ток, читав „Зотя Пройду”, сатири на попів, здебільша нецензурні. Дехто із слухачів сміявся, дехто лиш посміхався, дехто знизував обурено плечима. Найбільш реготав сам Мойса та дві його сердечні приятельки: клюшниця Шиманська, Полюня, як він її ласкаво називав із вдячності за її „добрість” до нього, та Гапія Козій, його „духова” посестра та сваха.

Вона мала в Тульчині на базарі рундучок з ковбасами та салом, тому всі її звали просто, — ковбасниця Гапка. Без неї, як і без Мойси, не обходилися ніякі празники, вісілья, ні хрестини в Тульчні та Брехалівці. Помимо суто матер'ялістичного підходу обох їх до життя та всіх його вартостей, Мойсу в'язали з Гапкою чисто духові зв'язки, протилежно до його зв'язків з Шиманською. Власне, об'єднувала їх спільна професія „римарства”, тобто римотворчість. Гапка, як і Мойса, — „складала вірші”, властиво веселенькі злободенні куплети, які радо переказувала „співомовкою” у веселій компаньї.

Разом вони творили брехалівську „еліту”, як висловлювався гордовито Мойса.

* * *

У Пилипівку, коли-то день до обіду, а вечір від обід до півночі, почалася справжня зима-зимська, морозна, сніговійна. Перед самими Колядами завітав до Орестова „венгер з крубкою”, та ще й не з одною, — з трьома; возом, парою коней; старий Солотубів знайомий, Матео Орсак. Велетенського зросту, з кругло підстриженою бородою, у високих, за коліна, чоботях, в оксамитних діаганальових штанах та куртці, і з особливим запахом дьогтю, ремня та вітру. Утокмився з „крубками” в передпокої; коні, важкі, дебелі, довгохвості, з волохатими копитами, поставив у теплій стайні. Оброку їм тут не жалували. Сам старий Орсак, з помішником, спали в креденсовій кімнаті. Були це словаки з Австрії, що мандрували по Правобережжі з товаром у великих деревляних коробках, обшитих шкірою. Біднійші носили на плечах одну коробку, або, як їх загально звали зпольська „крубку”; заможнійші возили ручним візком, а ще багатші їздили одним конем та віз-

ком, а багатії возом, парою коней, а то й двома волами.

Доктор казав щодня розпаковувати котрусь „крубку”, купував усячину, від листового паперу, коверт, „миделок”, ножиць, бритви, кольонської води, чорнила, гуміарабіки, білизни, до різдвяних гостинців челяді. Орсак бувалий, розумний словак, що знав усіх майже на Правобережжі, розповідав новини з цілої, Гайсинщини, Гуманщини та Голопільщини. Усі мали розвагу, оглядаючи цікаву ріжновсячину; кожному треба було щодня щось купити; дівчатам канви, заплочей до вишивання, голок, стьожок, кісників китайчаних, ковтків, наміста. Мокрині вовняну пряжу на панчохи докторові й собі; нових дротів до в'язання, „гокулярів” та медових цукорків „Леліва” від кашлю. Орсаків коробки були невичерпні „скатерки-самобранки”. Крім дрібного товару, мав також мануфактуру, озуву, а навіть і літературу, дуже попитну й почитну, як: «Бова королевич», «Рожка з Таненбергу», сонники, оракул. Траплялася й українська література, як «Пів копи казок» Осташевського, лубочне видання «Енеїди» Котляревського, «Не любо не слухай, а брехать не мішай» — невідомого автора, а навіть співаники Лисенка почали появлятися у венгерів та мали небувалий попит. Окреме місце в „крубках” займало малярське мистецтво, лубочні олеодруки всілякого жанру, від святих, з горіючими на грудях серцями, страшні баталістичні образи на морі й суходолі, напади розбійників та вовків на мирних подорожніх, портрети царя та цариці, невідомих красунь, аж до порнографічних картин, що лежали поперевертані ниць у „крубці”; їх купували переважно старі кавалери та Мойса, що любувався у таких „ляндшафтах”, як казав. Орсаків помішник, Ежіно, грав на „розтяжній” гормонї в пекарні після вечері, челядь мала безплатні концерти. Словом, — радощів, розваги, веселощів навозив старий Орсак із собою досхочу. Тільки танцювати у піст не дозволялось. На третій день знялася така фуга, що світ закрутився в білих туманах снігової; нето доріг, а воріт біля хати не було видно. Так уже мабуть судилось, що Матео Орсак кожного року мусів святкувати Різдво в Орестові. Ба, деж-

би краще можна було пересвяткувати? З цього щасливого збігу обставин всі були удоволені, з доктором включно, кінчаючи Орсаковими кіньми.

Цей раз Сологуб вибрався угості святкувати Різдво. На Свят-вечір мав бути в Гайсині, у давнього приятеля, адвоката Кондрацького. Звідтам подався до Красносілки, до Улашина, а потім обидва мали їхати до Гуманя, на виступи Порфір'я Димуцького, етнографа, музики і композитора, а також диригента, що саме об'їздив Правобережжя зі своїм славетним хором. Лікар з професії, трохи молодший за Сологуба, Димуцький віддався майже цілковито музичній справі, зорганізував у своїм селі, Охматові, на Київщині, селянський хор і давав тепер мистецькі концерти по різних містах України.

Новий Рік мав зустрічати Сологуб у Верхнячці, давши слово братам Єловицьким, що заїде до них поворітьма їдучи. Мав, отже, цілий тиждень провести поза домом, що лучалося дуже рідко в житті Орестова як і Сологуба. Челядь з цього приводу святкувала "dolce far niente" — солодке неробство, виконуючи тільки необхідні повинності у заведенім порядкові. Доктор, відпустив ще й Шиманську на всі свята, щоб дати челяді спочити від неї та її крику. Стара Мокрина, що мала на все око, сама намовила його на це, також рада спекатися її бодай до Водохреща. — Нехай люди мають хоч на Різдво спокій, без злоби у серці й гріха у губі, — сказала. — Таж святкували ми стільки років без неї і все було в порядку. Не журися.

— Я журюсь тільки, що вам клопоту більше, — муркнув.

— А мені без неї і у будень свято, — засміялась стара.

Поїхав. Чотирма кіньми, саньми, з Карпом. Данило з дівчатами попорали всю хатню й надвірню роботу. Зінько взявся готувити вечерю й всю святошну страву. Почалися різдвяні обходини за предківським звичаєм, що його пантрувала Мокрина, як усі старі люди з народу. Ранком, на Свят-вечір, розпалили на комині „новий святий вогонь”. Дядько Антип викресав його по-

свяченим кресивом, що раз у рік тільки вживалось для цього. Вогонь розвів із дванадцятьох полін, назбираних по одному щодня впродовж останніх дванадцятьох днів Пилипівки. Ятрянний вогонь палав увесь день у печі, заливаючи ласкавим теплом усю пекарню. Це був святий, добродійний вогонь, що мав чудотворну силу, очищав увесь дім від „нечистого духу” (повітря). Погрітись біля нього було здорово й корисно від усякої „болісти”. Від нього розводили вогонь під плитою, або, як казала челядь „під деліжаном”, та у всіх грубках. Від нього засвічувалися й усі лампи на Свят Вечір і перед іконами лампадка у кутку пекарні. На ньому варилося й пеклося усе різдвяне їство: кутя, хліб, булки, паляниці, риба й усяке м'ясиво. Всеньке сміття хатне від Свят-вечора аж до Нового Року не викидалося геть, щоб не викинути з ним разом і доброї долі, а скидалося разом та спалювалося на цьому-ж вогні в самий Новий Рік. Його димом Мокрина з Антипом, обкурювали всеньке обійстя, дерева в саду, щоб не кидалася на них гусельня, щоб рясно родили, щоб мороз не поморозив квіту, щоб був врожай на садовину. Попіль розсівали по усім городі. Тоді все було заворожене на добро та щастя. Мокрина, як жрекиня цього вогню й ритуалу, приказувала до всього якусь, нето молитву, нето заклинання. — Так було одвіч і так нехай буде, — казала.

Худобі винесли кращу пашню, бо вона в цю ніч балакає з Богом. Бог питає її, чи добрий господар?

Дівчата вибілили піч, комин, попідводили золотухою. В куті під образами поставили сніп пшениці, жита та всілякого збіжжя; макітру з кутею, узвар, калачі. Під скатерку на столі постелили сіна. Наставлено гаймін всякого їства: рибу студену, рибу смажену, оселедці, пісних голубців, вареників, книшів, та миски борщу, усе із грибами. Зінько старавсь як для панів, — жартувала челядь. На столі появилися дві-три плящини, з вином, з „казьонкою”, бо як казна завела два роки тому монополю на горілку. Мокрина поставила на столі три світильники й засвітила їх від різдвяного вогню з печі. Перехрестившись врочисто, всі повагом сіли до вечері, як лиш показалаась перша зірка на небі.

За вечерею настрій нагрівся, люди набралися духу, — пішли коляди. Затягнули шумно хлопці й дівчата, як пчолу у вулику: — «У Вифлеємі, у Вифлеємі...» За ними, мов чмелі, загули дядьки стиха. Почулися й за вікнами дзвінки голоси колядників.

Мороз на ніч почав дужчати, похизував шибки. В пекарні було затишно, тепло. Почали сходитися вечеришники з волонні й зі стаєн. Посідали поштиво на лавах у святошному настрої. Почалася гутірка про теперішнє й давнє. Старі згадували, молодші слухали, може й невперше одне й тесаме. Дядько Антип за свою турецьку кампанью. Старий бувалець, що побував, як кажуть, у Буваличах, на коні й під конем; ходив воювати турка з генералом Скобелем, під Плевну. Відступав, коли Осман Паша натиснув своїм військом на наших. Три коні під Антипом вбито і сам він ранений в коліно, трохи без ноги не остався. Відтоді каліка, несудний до роботи, за товаром з ковінською кульгає.

Матео Орсак про свого цісаря, Франца-Йосипа, та цісареву Олисавету, що саме недавно заколов її анархіст штилетом. Гуторили, балакали, а колядники за вікнами колядували та колядували. Їм все сипали щось у кватирку, аж поки не почали розходитися люди, поморені за день, підхмелені та ситі.

На другий день були вже справжні різдвяні вечорниці, з музикою й гулянням. Найшло трохи молоді; старі курили й різались у карти. Бабка Мокрина святошна й весела частувала гостей міцним гардаманом.

— Хліб-сіль, зі святками будьмо здорові. На бенкет зазиваємо, просимо, просимо! — промовляла честливо, припрошувала, поставивши на столі макітру бігосу та холодцю. — Призвольайтеся, люди добрі, до всього.

Дехто приніс із собою ковбасу та плящину „у складщину”. Почалися припивання, промовляння, поспіпались жарти. Вихиливши пару чарок, розійшлась трохи і бабка. Попереджаючи раз-у-раз чесне товариство церемонним подільським: — „шануючи ваші слухи і вас яко гжечних”, Мокрина сипала такими приказками та загадками, що регіт трохи не завалив стелі. За Мокри-

ною не лишався й дядько Антип та другі. Тож шибки у вікнах дреньчали.

Хоч Сологуб ніколи не боронив челяді веселитися, та ще й у свята, проте сама приявність його дома не давала розійтися справжнім веселощам. А головне, — не було осоружної Кульги.

Власне, найбільший гармидер счиняли старі. Молодь забавлялася у другім кутку пекарні, посідавши рядочком на лаві, лузаючи насіння, цукорки, жартували, співали.

З'явивсь і Мойса Квач у новому костюмі, напаханий чимось; поставив на столі пляшку вина, вигорнув з кишень жменю горіхів, цукорків та присівсь до дівчат. Після бенкету Орсаків Єжіно таки втяв на гармонї польку. Хоч до Водохрища гуляти не годиться — молодь таки випросила дозвіл у бабки потанцювати трохи. До Єринки підскачови Мойса поперед усіх, вхопив її в танець. По хаті завихорилася жвава, очайдушна полька. Спершу чотири пари; потім старий Матео, завваживши, що Марійці нізким танцювати, змінив Єжіна. Він з іще більшим темпераментом став грати, притупуючи ногою й приспівуючи: «Полька, полька, два кадрелі,

Тато з печі, — мама в двері...»

Вигравав усякі „острійські“*) чардаші, польки, прихиливши набік голову, приплющивши ліве око.

Єринка нерадо пійшла з Мойсою в танок; він пирвав її зненацька майже, — ніяково було відмовитись. Зразу притиснув її до себе, обвівши рукою її поповнілий стан, вп'яливши очі в її лице. Відчула під правою грудиною його розпалену руку, повзучі безцеремонно пальці. Горілчаний солух, перемішаний з потом, з нудким пахом якогось мила, чи „парикмахерського“ одекольту, вдарили її в обличчя. Їй зразу зробилося млосно. Заплющила очі, щоб не дивитись на нього, не бачити його спорзної усмішки. Силкувалася оволодіти бридке почуття.

— Будеш моею? Будеш для мене добра? Будеш добра для мене, скажи? — почула його жагучий шепіт у саме вухо.

*) Австрійські.

— Ой! — зойкнула, вирвавшись раптом з його обіймів та вибігла геть на ганок, ледь встигла забігти за ріг дому, — почала рвати.

— А це що зі мною? — здивувалася. — Здається, не пила багато. Одну чарку вина. Ой, Боже! — притискала руками груди. — Це, мабуть, занудило мене від нього, від його сопуху, від цих рук, бррр, яка погань!

Набрала пригорщі снігу, витерла ним руки, лице, ковтнула раз, другий і стало легше. Проте, почуття бріді не кидало її. Ті слова, той сопух!.. Ой!.. Замлоло знов. Хутко, хутко ковтала пухкий сніг, згортаючи його з бильця ганку. І тоді раптом усередині в ній щось порушилося, щось живе ворухнулося під самісеньким серцем. Приклала до боку долоню, заплющила очі, слухала. — Рухається! Живе, — шепнула. — Ой, Боже!.. Це-ж воно, мабуть. Дитина. Уперше усвідомила собі це реально. — Це-ж я ношу його дитину. — І відчула, сприйняла це як чудо.

Ті зорі, що світилися над нею, той синій безмір неба, ця ніч зимня, біла й тиха. І та друга, гаряча, з пахом достиглих яблук, прив'ялої трави, — ніч її першого кохання, злуки і розлуки. Ті дві ночі і вона між ними сама і те живе, що в ній рухається. — Господи, Боже! — перехрестилася. — Помилуй мене!

Містичний страх охопив її, радісне й болюче зворушення пройняло усю, счавило їй горло, сльози бігли по щоках. Дивилася в глибоке, зоряне небо, не тямлючи навіть, що вона молиться усім своїм еством, без слів, без думок, самим лиш чуттям, серцем, духом самим. Молилася посправжньому уперше в життю. Сльози бігли й бігли по її лиці й липли від морозу.

— Це-ж котрась із цих зірок, може, і його засвітилась в цю мить. Тої моєї дитини? — Дивилася в небо, певна, що там саме засвітилася щойно нова зоря.

— Єринкооо! — гукав хтось із ганку. — Де це ти? Чого утікла?

— Іду, іду — відповіла, біжучи. — Мене чогось знудило.

— Мабуть перехопила лишню чарку, — засміявся Антін. — Там тебе бабка кличуть.

Мокрина погрозила їй здалеку пальцем, хитала головою з докором. — Чого-ж ти покинула Мойсу серед танку? Такого сорому йому наробила.

— Мене, бабко, знудило чогось. Я вернула усю вечерю, — прошепотіла їй тихо.

— Аааа! — покивала головою Мокрина. — Не гуляй більше. Пійди перепроси його якимось, для звичаю. Воно вийшло негарно.

Мойса стояв ображений, надутий, потемнілий на виду, спертий об стіну плечима.

— Вибачте, пане Мойсо, — підійшла до нього Єринка. — Я не можу гуляти; мені крутиться сильно голова; трохи не упала.

— Чого так? — липнув на ню з-під лоба. — Випила багато, чи ззіла вадке щось?

Була справді бліда, тільки темні, великі очі ще більш звабно блистіли. Повні червоні губи тремтіли в легенькій посмішці. Стояла перед ним, відкинувши голову, ніто гордовито, нето насмішковато, далека від нього. Обмацував очима її, надиво, змужнілу постать. Вона повернулася й відійшла до дівчат.

Орсак тимчасом різав на „гармошці” з притупом та приспівом, підморгуючи вбік Мойси:

— А ти пане гуляй, гуляй, тільки мене не притуляй!

— Щож-то мені за гуляння, коли нема притуляння?

Йому вторив сміх.

Вгоноблений перепросинами Єринки, Мойса підійшов до дядьків, що розправляли голосно про полювання, — самі польованці. Курили й один перед одним хвалилися мисливськими пригодами.

— Як почув я, що ті дрохви бомбаються там по стерні, — дві ночі не міг спати, хоч знав, що вони не втічуть від мене, — оповідав Артем Квас, найзагарливіший мисливець в цілім Орестові. — Знав, що вони пождуть там на мене. Дрохва любить сісти, де гарна пашня й пастися доки не напасеться. А наїється, — тоді важка, не може летіти. Отоді, хоч бери її голими руками. Так вони там бомбалися по стерні, паслися, доки Квас їх не побачив. Побачив, — тай зачистив.

— Ха-ха! — засміялися усі з Артема.

— Еге, дрохва славна птиця, — прицмакнув Онисько. — От, де їх бити, — на солончаках, як вони солонують. Там і слукви до бісового батька водиться. Це в херсонських степах, на солончаках.

— Нема кращої птиці, як дика качка, — вмiшався у розмову Мойса. — От це гарна птиця! Я служив колись управителем в одного пана. Ото був пан! Таких як Сологуб, десятох заткне за пояс. На цілу губу пан, багатій. Палаць у нього, як у королів. Кришталеві залі. А коней, а собак. Було, нічого не робить, тільки собак дресує. А мисливець!.. Ото, як тільки гарний день весною, — я до нього: — Ну, кажу, пане Ясю, гайда на лови! Він без мене — ні кроку. Зараз беремо хортів і гайда на качки. Наб'ємо їх..

— Як, з хортами на качки ходили? Чуєш, Артеме?! Ха-ха! Наш Мойса з хортами на качки полює.

— І то ще коли? Весною! О-хо-хо-хо! Ну, ти видно, браток, хороший польованець! Тай і той твій пан Ясь, чи як його?..

— І то ти йому так і казав — пане Ясю? Та сидів з ним у цих кришталевих залах? Видно, добрий пан!..

— Мабуть такий, як Мойса. Знати пана по халявах.

Дядьки реготали; старий Орсак і собі став сміятися. Він знав усіх панів правобережних, отих польських графів та князів: Потоцьких, Ярошинських, Холоневських, Собанських, Сангушків, Четвертинських, але про такого пана Яся, з кришталевими залами, не чув. Йому було смішно з Мойси, а старим мисливцям поготов.

Мойса ображено встав, бовтнув щось, мовляв, — він не з такими звик балакати; — пройшовсь по пекарні з руками в кишнях, та присівсь до Мокрини.

Стара вивязана наміткою, підхміляна трохи, святошна, сиділа на лежанці, склавши старечі руки й приглядалась як молодь гуляє. Її розбирали поволі дрімливиці, на устах лежала блаженька посмішка. Не знала, чого вони там, на тім кінці пекарні, сміються, але раділа, що людям весело. Коли Мойса підійшов до неї, — посунулась трохи. — Сідай, — вказала йому на лежанці, біля себе, місце.

Мойса глянув легковажно на застелену рядном лежанку й отягаючись, знехотя сів.

— Хотів-би з вами поговорити дещо, — почав причемнюючись. — Давно збирався, та якось не прихотилося.

— Еге, еге, усяк заморочений своїми клопотами, — притакнула приязно Мокрина. — Та ти запанів чогось, Мойсо. Я вже тобі тепер не рівня, мабуть.

— Це вам так здається, — засміявся тихо Мойса. — Я хоч і письменник, інтелігент, але простих людей не цураюся, — уважаю.

— Ні, Мойсо. Перш ти був своя людина. Ми всі тебе любили, жалували, вважали своїм чоловіком. Я-ж тобі любила, як сина. І ти був якийсь веселий, до всіх привітний. А тепер якась манколя найшла на тебе, чи що. Чогось вельбучишся, дереш чогось кирпу, ледь головою кивнеш, як здоровкаєшся. Господь тебе знає, чого величаєшся, чого задаєшся? Це тобі нехвалітно, Мойсо. Усяк знає, хто ти, — чого тобі величатися? Я вже давно хотіла тобі це сказати. А тепер кажи, що ти маєш говорити?

І стара подобрячому поклала свою руку на його руці. Мойса відповів незразу. Видно, з несподівання, не знав що й казати. Він посміхнувся тихо й миролюбно.

— Це, няню, вам так лиш здається, — повторив ухильно.

Він казав їй „няню” так, як і Сологуб.

— А хотів я поговорити з вами про Єринку. Ви-ж їй всеодно що мати. Я вже давно думаю сватати її, ще з цього часу, коли мешкав тутка. Я був тоді... ви знаєте який. Ледь ходив по світі. А їй тоді було дванадцять-тринадцять років. Дівчур. Вона ще й не унатурилась тоді якслід. Я чекав, коли вона стане на порі. За той час вилікувався...

— Еге, доктор тебе поставив на ноги.

— Що там доктор!.. Колиб не мій здоровий організм, дідька лисого поміг-би він мені. Тепер маю свою роботу, розжився на хату. Ви знаєте, що я митець до всього. Сам усе зробив своїми руками. Такої хати тут ніхто не має.

— Або-ж я кажу, що ти безкебетник? — встала Мокрина. — Всі знають, що ти кебетливий.

— Авжеж кебетливий, — засміявся вдоволено Мойса. — Я вже вибивсь на пана, самі бачите. Мої вірші друкують усі газети, журнали. Побиваються за ними. От пождіть ще трохи, — побачите, що я у всьому пережену Сологуба. Мене вже й тепер більше поважають як його, бо я не п'ю, грошей не пускаю. Ви побачите, який я за три роки буду, — кум королю! Десяток таких Сологубів заткну за пояс.

Мокрина прийняла долоню з його руки, слухала тієї довгої промови з видимим зажуром, тільки добряча її усмішка перекидалася поволі у поблажливо-гумливу. — Дай тобі Боже всього, чого ти добиваєшся, — сказала зідхнувши. — Щоб ти нето Сологуба, а самого губернатора заткнув собі. куди хочеш. Кажеш, що ти не чвань. Ой, Мойсо, Мойсо! Це тобі не личить. А щодо Єринки, — то вона-ж уже засватана. Вона вже свою долю знайшла.

— Як засватана?! — кинувся Мойса і навіть нотка обурення забрехала в його голосі, мовляв, — що ти мене дуриш, стара відьмо?!

— Авжеж засватана, кажу тобі.

— Де, коли, за кого? Що ви мені голову дурите? Строїте якісь жарти.

— І не дурю, і не жартую, — кажу, як є.

— Та за кого засватана? Хто це її тут міг сватати? Хіба старий Антип? Ха-ха-ха!

— Хто-б уже не був, — це її діло, Мойсо. А вона тобі не пара. І вибий собі це із голови. На милування — нема силування. От і сам кажеш, що ти пан, якийсь то поета, письменник, а Єринка проста дівчина, бідна сирота. Ти їй не під пару.

Здається. — Мойса міг сподіватися всього, тільки не такої відповіді старої Мокрини. На Єринчине комензання не звертав уваги, але на Мокрину числив, як на себе самого. Певен був, що вона руками й ногами вцепиться за нього, вважатиме це за велику для себе та Єринки честь. Здивовання, обурення, гнів, — усе пере-

летіло тепер через нього, як буря й вилилося в їдучо-глумливому сміхові.

— Ха-ха-ха! А ви думали, що це я справді збираюся її сватати? Я пожартував лиш, а ви вже й вхопилися. Зраділи, що справді. Завелика честь булаб. Нащо-б це вона мені здалася? Проста мужичка, ще й неграмотна. Ви-ж самі ось кажете, що я їй не пара. Певне, що не пара! Хіба я не посватаю любу панянку? Ще й з приданим, грамотну, учену, таку як сам. Ось у Тульчині десять таких чекає зараз, щоб я лиш кивнув пальцем. Ха-ха-ха! А ви думали, що я оце звязався-б з дівкою від корів, байстручкою, що зуби до всіх шкірить? І вже зраділи, що спіймали зятька. Аякже! Ось їй пара, — вказав на хлопців, що сиділи рядом з дівчатами жартуючи весело, — конюхи, короварники її кавалери.

Відвернувся круто, взяв свій кожух, шапку і не прощаючись ніким, вийшов.

Мокрина закліпала тільки очима, заки прийшла до себе.

— Тю! на твою голову! — гукнула йому навздогін.

— Чого це він згедзився? — всі питали. Стара переказала свою розмову з Мойсою.

— Оце йому, як хроном під ніс.

— Але й забіснований чвань!

— Чоловік може й не кепський, а на глузд скупенький... навісноголовий.

— Величається, як чумацька воша.

— Ха-ха-ха-ха!

В пекарні знов залящала вихватна полька. Орсак з притупом наліг на гармонь. Пари кинулись в танок. Єжино взяв Єринку й гуляли всі до пізніх облягів.

* * *

Вискочивши надвір Мойса пашів парою та люттю. Власне не мав куди йти, летів перед себе, ніби бозна як поспішав кудись. Шойно пів дороги перед Тульчином сповільнив трохи ходу, зняв шапку й витер хустиною чоло, зашийок і потилицю.

— Ху, ти заразо! — висопів у скляне, морозне повітря. — То ти така, чортова бабо?! А вдаєш святеньку, ласкавеньку, хоч до рани... Пожди-ж! Ви ще не

знаєте Мойси. Ще попам'ятаєте. Прийдете ви ще з поклонами до мене. Будете ще просити. Ооо! Будете. — Шалів, кипів невгамованим гнівом, обуренням, образою, що розпирали його, душили горло, аж ніздрі дріжали, лице горіло. Знавівнів зовсім.

— То я оце дурно чекав стільки років, заки це сміття підросте, щоб зробити їй ласку, взяти за жінку, отаку простоволосу голодранку, неграмотну лахудру, як не-як, — пан, інтелігент, письменник. А воно ще й кирпу дере! — «Єринка знайшла вже свою долю», — передражнив Мокрину. — Чули? Де, коли, з ким? Кому вона потрібна? Бреше стара відьма! Звичайне крутіство, обман...

Порскав, відсапувався і враз зупинивсь серед шляху, заклавши за голову руки.

— Пожди!.. Знаю я в чім справа. Це стара вирихтувала її свому плеканчиккові „Бенедьові” на підложницю! Так, так, так! Ха-ха-! Та-ж Поля давно мені це казала. Божилася, що це його приспанка. А я, дурень, не вірив. Воно-ж неінакше. Тепер мені все ясно. Ах, ти-ж к..во! Б..дюго! То ти таке невинне дівчатко? Сирітка! Он, яку собі долю вибрала!.. Замість чесного, законного, талановитого чоловіка, — старого телепня з грішма. Опудало, п'яницю, замість мене молодого.

Чим більш роздумував, тим більша злоба накипала в ньому. Так дати себе пошити в дурні!.. І то коли! Саме, коли став міцно на ногах, повновартним, певним себе паном. Кум королю, — як любив казати.

Розтібнув кожух, щоби прохолонути. Закурив цигарку і йшов, сповільнивши ходу, замислений похмуро. Пробігав у думці все дотеперішнє своє життя. Не було воно ані легке, ані веселе дуже, крім любасних пригод. Тепер, коли став розживатись, мав хату, заробітки, гроші, могло-б і зовсім щасливим стати, якби не оці раптові невезіння, одне за одним. От думав використати Сологуба при допомозі Полоні, дістати те, що йому треба: всілякі лікарські секрети, рецепти, на всякі хвороби, і стати лікарем без всякої дурної науки, мати такі заробітки, як лікар. Не штука висидіти п'ять років в університеті й кувати медицину. А от попробуй сам, сво-

їм розумом дійти до цього. Нехай багатії, дурні витрачають час та гроші на науку. А я візьму собі готове хитро-мудро невеликим коштом від такого, що вивчився. Бо Господь одному дає гроші, час, а другому розум, вроджені здібності. Такий бовдур, як Сологуб, мусів п'ять років човпти, потіти над трупами, книжками, іспитами, а я прийму від нього готове й покажу, хто з нас мудрійший, хто набивав голову з трудом, а хто завдячує усе своїм вродженим здібностям. Тільки як мені добратися до нього, до його секретів? Усе це міг дістати через Полюню. От, коли той лежить п'яний, попитися у його паперах. Та й сам-би вже не жалував грошей, час до часу споїти такого бовдура до безпам'яти, а тоді... І треба-ж такої дурної баби?!.. Можеж воно ще й не пропаще все? Може ще удасться. Таксамо й з Єринкою. Може там ще між ними нема нічого. Стара навмисне сказала, щоб ціну набити. Я зле зробив, що погарячився. Ах, дурень, дурень з мене! Упоров дурницю. Тепер вертатися вже не випадає. А шкода! Треба було гуляти з другими дівчатами, на цю козу буцім не звертати уваги. Ах, тоді-б їм в печінках ковернуло, — старій та Єринці. Ну, щож пропало. Дарма тільки залишив вино та цукорки, — махнув зпересерддя рукою.

* * *

Після Водохреща побралися Антін та Палажка. Обоє безземельні наймити; Антін ще й круглий сирота. Весілля справив Сологуб, як годиться, з музиками, з гулянням. Спершу весь весільний причет молодого рушив до молодой. Всеньку суботу й неділю відгуляли у молодой в Кирнасівці. Перезву справляли в Орестові.

Як водиться, — Палажчин рід прибув у понеділок після вінчання до молодого; а в нього ні двора, ні кола. тільки те, що на нім та спання зимою у хижці з дядьком Антипом, а літом на сіні над стайнями, біля табунцю. Тільки-ж сам він хлопець ставний, гарний, справний, козацької вдачі. А над сиротою, — кажуть, — Бог з калитою. У пекарні зробили такий пригїст та почесття, що й у багатіїв рідко буває: їства, питва наготовлено упричерть, та ще й якого!..

Мокрина з Антипом за весільних (названих) батька та матір у нього; поблагословили молодят на посад сидати у куті, на ростоці. Припрошували, частували гостей, як справжні господарі. На перепій почали люди скидати новоженцям всячину. На тарелі стояв поставець та засвічена свічка. Дядько Антип наливав горілку, гість випивав за все чесне товариство й кидав на тарель гроші. Мокрина давала йому засушену калинову квітку, вмочену в горілці.

Скидали люди й всяке инше перепійне: подушки, рядна, рушники, хустки, полотно на сорочки, всіляке господарське знадіб'я та посуд: рубель, качалка, миски, горшки новенькі. Жінки-господарки: ця гуску, ця курку, ця качку. Припивали всі й скидали на тапчан. Наскидали всякого добра — „купу, гору і три оберемки”. Як казав, радіючи Антип.

Прийшов на перезву і доктор, випив поставець на перепій, привітав молодят побажаннями, кинув на тарель золотого дукача (10 рублів), подарував Палажці теличку, — Антонові на ру лошат річняків.

Тоді Антін з Палажкою зійшли із посаду, з-за столу, вдарили перед усіма поклони, починаючи від доктора, по тричі перед кожним, чолом до землі, цілуючи кожен раз старших у руки, молодших у губи.

Палажка росплетена, з руськими пишними косами, у вінках, стьожках, биндах, заплакана і щаслива. Антін у вишитій сорочці, в чорнім жупані, оперезаний зеленим поясом, з квіткою при шапці, червоний від горілки, від поклонів, від радості. Аптикарова Устя за світилку, також у вінках та биндах; в руці тримала виструганий з дерева меч, позолочений шумихою, завітчаний калиною, перевязаний рушником; ще й свічка воскова. Біля неї старший боярин — Петрик Веселий.

Вдарили троїсті музики: клярнет, бубон, скрипка. Молодь пійшла гуляти; чоловіки, побрали й собі молодичь у танок. Зашуміло, загуло в пекарні, як в улию весною, пійшло виляском, розгулом по всім Орестові, аж у Тульчині, на Брехалівці було чути.

— Чуєте? Це Сологуб своїй наймищці і наймитові весілля справляє.

Гуляли, весілювали до півночі. Дехто випив до звалу. Потім весілля від'їхало до молодої, там ще гуляли з червоною хоругвою у честь молодої.

По весіллі Антін знов побрався до своїх коней, Палажка до двірської роботи. Тільки Антін став раз-у-раз забігати до жінки підночувати, доки доктор не дав їм невеличку хатину біля магльовні, де жив Антип, де була піч і лежанка. Антип перебрався до меншої комірчини поруч. Палажка вимастила, вибілила хату собі і йому, стали жити всі троє в миру, ніби з батьком.

Старому таки погараздило. Радів цим несподіваним посвояченням, — бодай на старість не сам. Радів щастям других, не зазнавши свого. — Тільки-ж... — покрекхував, курячи люльку, — бодайби так довго було. А-то, на початках, упадають одне біля одного, любляться, доки не поберуться. А поберуться — диви вже й чубляться, судяться... Ехехех! Антип старий усміхнений скептик.

* * *

Минула, здається, така невелика прогаль часу, від тієї духм'яної, серпневої ночі, коли Єринка понесла під серцем Керельову дитину. І ось вона, мов той налитий колос, хилить голову під вагою приречення свого. Це-ж у ній тепер б'ється два серця, — її та дитини. Два життя несе в собі Єринка. Перед нею встає нове, невідоме, неминуче — те, що має статись і чому вона мусить скоритись, бо воно дужче за ню, невідкличне, як приреченість.

— Яке-ж воно застрашне. заболуче? Оте, що має статись? — питає себе Єринка із цікавості, чи із бо-ясти.

Либонь одне і друге. Вічне питання, що йде слідом за всіма жінками світу в обличчі близького материнства. Іде і жахає жорстокістю своєю. Оте насильство природи над самкою, над жінкою, як прокляття Євиного гріха, як велика заплата за радість материнства, за щастя любови; часто за одну коротесеньку мить; за послух тій природі. могутній і жорстокій, — стільки покути! Так непомірно розділено все між „ним" і „нею". Стільки мук, сліз, крові, зломаних істнувань, гріхів та

смертей тяжить на терезах істор'ї жінки! Скільки бру- тального насильства, страждань душі і тіла, жалю й роз- пуки, захованих перед очима світу. Стільки безумств, жертвенностей, самовідречення й стоїчно-мужньої від- ваги!!!

Хто зна, що було-б з Єринкою, коли-б це трапи- лося із нелюбом, без її хотіння? У який гріх кинулася вона із розпуки? Як тисячі, мільйони других. Але Єрин- ка йде мужньо у своє приречення, в своє материнство, осяяна радістю кохання, для якого нема найбільшої жертви. Цеж-бо її й Керельова дитина. Цього зорооко- го її Кереля. Коли-ж воно буде?

Бабка Мокрина, на підставі Єринчиних туманних слів, вичислила достоменно на пальцях, що „воно” по- винно взятися десь під кінець Петрівки, а то й на само- го Петра. Тимчасом, „воно виникло” у Клечальну субо- ту, перед Святою Неділею, коли Єринка, ніяк не споді- ваючись цього, пійшла з рушниками на воду.

— Ось як воно все вийшло?! — здивувалася сама тій події. А як вийшло, — читає уже знає. Доволі про- сто, без зайвого заходу та чужої помочі. Добре, що бабка Мокрина, випроваджуючи Єринку на ставок, ткну- ла їй за пояс серп. — Нажни, мовляв, свіжої лепехи, притрусити в коморі долівку, щоб пахло на Зелені Свя- та. Цей серп несподівано став Єринці в пригоді, за хі- рургічне знаряддя.

— Може, непорове? — журилася Мокрина, пригля- даючись на печі до дитини, коли вся пекарня гула жар- тами, здогадами, сміхом, а клюшниця гасала по хаті, як випряжена з голобель кобила, сяючи злорадістю. Дитя, проте, було „порове”, нормальне, здорове й «дві краплі води» — доктор Сологуб, — як прорекла орес- тівська Пітья, цясама клюшниця Шиманська. А що док- тор виправив у челядні гучні хрестини, з горілкою, сту- денцем, варениками, ковбасою, сам до хреста не тримав дитини (бо-ж кровному батькові — смертний гріх бути хрещеним), тільки випив чарку за Єринчине й народжен- ця здоровля, ще й кинув дукача на перепій, — це всім дало здогад, а клюшницю упевнило твердо, що Тодір „виник” ні з чиеї вини, як тільки самого доктора Соло-

губа, старого перелюбника, солодолюба та спокусника молодих дівчат, що спершу бере їх ніби на виховання малими, а потім стає батьком їхніх байстружків.

Достойне джерело усіх шептаних, підморгуваних і недомовлених істин, згадана Полюня Шиманська, рознесла цю сенсацію із швидкістю телеграфу, впродовж двох днів Зелених Свят. — Весь Тульчин з передмістями був докладно поінформований про цю подію, з коментарями; а на третій день стало все відомо самому докторові, через доброзичливих пацієнтів.

Докази та аргументи були такі розторощуючі, що до вражаючої подібності дитини до нього, що Сологубові не лишалось нічого, тільки повірити самому у своє непорочно почате батьківство. У всякому разі, не намагався заперечувати, ані спростовувати тієї істини, сприйнявши її з властивим собі гумором. Гіпотеза, чи пак, аксьйома його батьківства, була подекуди захистом Єринці та малому від можливих нападів та образ.

В той час справжній спричинник тієї події, відбував десь у південних просторах України, муштру морського піхотинця, відбираючи від „унтерів” рясні помордасні за „словесність” та проливаючи „горкую сльозу” в листах до Єринки. Про „виниклу” дитину вона йому не писала, щоб не поглиблювати його гризоти, не завдавати ще більшого жалю-туги йому. Вернеться, — сам побачить сина, — вирішили обидві з Мокриною. — Хлопець буде вже бігати, говорити, а батько радітиме, не знаючи навіть, скільки горя та сорому перенесла Єринка за той час: скільки виплакала сліз. Нехай хоч він там не муштрується цим, у тих матросах.

То-ж Керельо не знав про існування свого сина. Автім, писати йому доводилося рідко і сам він не писав часто, — обоє були неписьменні; просити людей раз-у-раз не доводилося. Крім доктора та Мокрини, ніхто не знав про Єринчин роман-кохання, ще, може, здогадувався трохи нанашко Антип.

Тимчасом всі були вдоволені загальним укладом подій та обставин: примирена з дійсністю Єринка, наставлений гумористично доктор, як псевдонімний батько, напучнявіла злобною сенсацією Шиманська, вся двірська

челядь, погулявши на несподіваних хрестинах і ситий та спокійний Тодір, виколихуваний на печі в лозиновій люльці. Тільки з Мойсою сталася дивна переміна. Ходив як осіння ніч, потемнілий на виду не дивився Сологубові в очі; гнітив лють у собі. Робив вражіння нагороженого, побитого собаки, що, підібгавши хвіст, глядить лиш кого-б вкусити.

Те, що сталося з Єринкою, впало на нього мов камінь із неба, розторощило всі його надії, пляни, останні сумніви його щодо її взаємин з Сологубом. Все, що казала йому давно Шиманська, виявилось правдою. Ось воно те, на що, видно, натякала й стара у Різдваї святі. Ось яку долю виготовила своїй плеканиці, кого знайшла їй! Отакий телепень, старий бовдур, зірвав таку квіточку.

Мойса тільки украдию кидав за ним повен злоби та завиді погляд. Став чужатись Орестова, лаяв „гадюче кодло”. „старого бахурника”, що прикидається опікуном сиріт, а насправді — розбещений роспусник. І все це робиться під покровом старої зводниці „няні”.

Люди, що знали Сологуба й Мокрину, — докоряли Мойсі. Знали-ж, скільки він завдячував їм, коли прибився хворий та голій, років тому сім. Декотрі почали навіть відкидатись від нього. Особливо, коли одного ранку Данило побачив вимазані дьогтем дворові ворота, саме проти пекарні. Всі здогадалися зразу, хто міг встругнути таку паробоцьку штуку. Хто-ж, як не той біснуватий Мойса, безсоромітник. Карпо погрозив навіть, що як спіймає близько обійстя, то наб'є йому пику.

Єринка з жалю та образи поплакувала, — це-ж-бо проти неї спрямоване було оте безчесття. Всі обурені були, відказували на Мойсу. Він ще більше горойжився, задавався, чванився. Шиманська тріумфувала.

— А що, діждалася наша баришня чести?! — бігала посміхаючись.

Орестів жив своїм вузьким життям, своїми справами, гризотами та веселощами. Найбільшу радість з приводу дитини святкувала Мокрина. Мала нагоду ще раз на своєму віку виняньчити чужу дитину, переливши на ню всю тугу свого вічно дівочого, ніколи не ситого

серця. Сиділа тепер на полу, гойдаючи спроквола завішену на мотузках колиску, що Антип виплів з лозини для похресника й муркотіла старечим, тремким голоском:

«Колисочка з Гданська, а дитина панська.

Шовкові вервечки, золотії кильця,

Колисочка мальована, та срібні бильця.»

— Чуєте, чуєте?! — метушилася між челяддю клюшниця. — Дитиночка панська!.. Ха-ха-ха! От, який безстид! І Бога не бояться, грішать. Боже, Боже!

Мокрина раділа, що дратує „лиху падалицю”.

— Няню, а як там ваш похресник?! — гукав від порога доктор, заглядаючи в пекарню. Видно, радий був цим новим прибутком.

— Здоровенький, любо! Спить як ховрашок, — жєбоніла радісно стара.

Клюшницю аж на диби брало. — Бачите? Чуєте?.. — підморгувала за доктором. — Як турбується синочком. Не бійсь, чужим не турбувався-б! Радий, що з мужичкою придбав бахура на старість.

— А вам десь, пані клюшниця, шкода, що не з вами, — прищулився кухар.

Йому завторив сміх. Челядь не злюбила Шиманської зразу; недуже з цим крилась. Вона скинула на всіх сердитим поглядом, крутнула своїм кривим клубом, плюнувши позад себе. — Matko Boska, ratuj! Куди я попала? Тьху! Хоч бери й тікай з тієї калюжі!

— А чому-б вам не утікти справді? — глумивсь далі Зінько.

Клюшниця погналася до доктора на скаргу. Від порога почала кричати, аж Сологуб стрепенувся, граючи з аптикарром в шахи.

— Що-ж я вам пораджу? — муркнув, не підводячи очей від шахівниці. — Кажете, глумляться, насміхаються. Хто-ж вам винен, що вас не шанують?..

— Бо ви їх розпустили. Гадів треба у руках тримати. Я вам казала, візьміть нашу польську, католицьку челядь Розженіть цю безбожницьку, схизматицьку банду.

— Міняти людей на мазурів я не збираюся, пані Шиманська, — муркнув Сологуб. — А вас ніхто не тримає.

Шиманська закліпала з несподіванки й обурення витрішкуватими очима та гулькнула в сніи. — Бруд, роспуста, — кричала за дверима. — Чиста Содома!

— Урна чеснот, — проронив Канка.

— Або стік печистот, — в тон йому кинув Сологуб.

— Нема моральнійшої істоти над стару повію.

Аптикар замислено крутив у пальцях свою еспаньйольку. Він цілком поділяв думку клюшниці, щодо „гадів” та мазурів. Тому лиш, що не терпів її — промовчав це зразу, хоч його кортіло підтримати цю думку.

— Де ти виріскав цю пришиблянну бабу? — спитав по хвилині.

— Це Мойса удолив мене нею.

— Чого-ж її тримаєш?

— Бо не маю нікого під рукою. Няня застара вже, не може більше вести господарства. Автім, попробуй позбутись таке зілля. Я вже двічі вимовляв їй працю. Уяви собі, — нахрапом сидить.

Канка розсміявся.

— Ти, взагалі, призбирав тут гарну менажер’ю, — кинув мимоходом. — Тобі, Бенедикте, просто одружитися треба, — почав по хвилині. — Ми з Ядзею рішили тебе оженити...

— Не тратьте, куме, сили, — заспівав Сологуб, даючи йому мата.

— Що, не маєш охоти? Ей-же! Гарна, мила жіночка в хаті, — це правдивий скарб.

Доктор липнув на аптикаря з-під брів, чи бува, не глузує? Знав цю гарну, милу його Ядзю, яку Канка ледь витримував. Але аптикар з міною Сократа продовжував повагом: — Дай-же себе намовити, доки ще не пізно.

— Пізно, пізно вже, — махнув рукою доктор. — Хочеш конче мати в мені товариша недолі? Я і так радію за тебе і за себе.

Канка збагнув, мабуть, комізм та іронью свого сватівства. Йому хотілося навіть відплатитися чимось Сологубові.

— Ти, взагалі, маєш пределекцію до всякої погані, — завернув до попередньої теми. — От, ще той твій Мойса... Чого ти панькаєшся з ним?

— Просто, хотів допомогти людині, — нерадо муркнув Сологуб, — думав послати його на ветеринарний курс...

— Ну?

— Та це було моє, — не його бажання.

— Ото-ж-то, — підхопив злорадно аптикар. — Думаєш, — він розуміється на таких речах, як твоя гуманність, доброта, демократизм, твоя великодушність?

— Стоп, стоп, Канко! Ти вже сів на свого коня, чи пак на свою шляхотську шкапу. Причім тут гуманність, демократизм, великодушність? Мене в першу чергу цікавить людина. Якості, прикмети людини. Її здібності, стремління, прагнення до чогось. Чому-ж не допомогти такому?

— Так. Але чому ті твої бажання спрямовані завжди вбік отого хлопства? Замість взяти якусь шляхотську дитину, нашої польської крові, виховати доброго поляка, католика, ти панькаєшся з першим-ліпшим хамом і то чужої віри та крові.

— Віра не причім тут, а кров зовсім мені не чужа. Твоє поняття хама зовсім інше, ніж моє.

— Це просто промовля через тебе твоє українофільство, твоя хлопоманья. Так і кажи, — схвильовано вибухнув аптикар.

— А через тебе, кричить гокоманське твоє хлопожерство.

Сологуба дратували й смішили польсько-шляхотські погляди Канки, його претенсії до панства, до блакитної крові. Радо шпигнув його „гокоманством”, тою особливою породою поляків в Україні. Канка аж засовався на кріслі.

— Ти знаєш, що мій рід, в третім поколінні, самі фармацевти, — кинув гордо.

— Еге, самі канки. — насмішкувато промовив Сологуб. — А передтим напевно були „гокомани”, це-ж стогне й кричить у тобі.

Канка відкрив рота, впершись очима поверх окулярів у докторове обличчя. Від схвильовання не міг відповісти зразу.

— Ще невідомо, чим були твої предки? — процідив через зуби. — Міркуючи з прізвиська...

— П'яниці, горлорізи й конокради, — докінчив з гумором доктор, — але гокоманів, присягну, — не було!

Канка схвильовано закурив цигарку. Руки його легенько тремтіли.

— Ще той твій Мойса, — почав по хвилині знов. — Той твій „добрий хлопець...”

— І чорт його бери з його добрістю, — перебив нетерпляче доктор. — Не хочу я про це говорити.

Далі грали мовчки, насуплені над шахами, як дві сови, пересовували тільки чорні та жовті фігури.

Про аптикаря, Сульфуцья Щепанського, або „пана Канку”, як всі його звали, багато говорити не доводиться. Тип поляка, яких сотні тисяч галапасували по всій Україні. Хіба лиш це прозвисько „Канка” надає йому деяку романтичність. Істор'я сягає в далеке минуле. Ще бабка доктора Бенедикта, а мати покійного хірурга, Ореста Сологуба, весела й дотепна старушка, з українського роду Чапличів, послала була раз служницю до аптики по наконечник від „левативи” (клізми), тобто так звану „канку”. Щоб докладніше витолкувати дівчині в чім справа, сказала: «Кланяйся панові аптикареві та попроси, щоб дали тую „канку”, що в задницю класти».

Аптикар був ще дід теперішнього Сульфуцья Щепанського, а рід Сологубів із Щепанськими жили в сусідстві та у хлібосолі. Наймичка, нещодавно прийнята на службу, не оббута ще з панамі, переплутала аптикаря з канкою. — Добридень, пане Канка, — сказала. — Дайте цього аптикаря, що у с...у класти.

Відтоді рід Щепанських, неблагано й невідклично, став Канками, в третім уже поколінні. Ніхто инакше не називав їх в цілій Гайсинщині, Гуманщині, до самої Одеси. Мало того, — само слово „канка” набрало якогось гордовито-шляхотського звучання, майже символічного змісту та перейшло згодом на весь аптикарський стан у східнім Поділлі. Усіх аптикарів почали називати „канками”. Доктор Сологуб не кликав инакше свого приятеля з дитячих років, Сульфуцья Щепанського, та й всі, взагалі. Багато людей не знали навіть справжнього його

прізвища. Та й сам він здивувався-б певне, почувши, що хтось його назива Щепанським.

* * *

Тут годиться сказати дещо й про Полюню Шиманську, поскільки вона живосилом вдерлася в життя Орестова, а також Єринчене та посередньо і Тодора Сокора.

Яким чином ця дама опинилась у Тульчні, а також у її ближчі взаємини з Мойсою, не будемо вникати. Зпо-за густої заслони, що закрива, згодом бурхливе її минуле, прорвалося дещо до загального відома, завдяки недуже дискретним її „приятелям” і ще менш дискретним її приятелькам. Замолоду мала виступати як танцюристка-шансоністка по друго- й третьорядних кафе-шантанах Катеринослава й Лисаветгороду. Раптове окалічення на ногу, спонукало її віддатися професії, у якій нога не відіграє головної ролі. Каліцтво те мала завдячувати південно-східньому темпераментові одного з численних її „приятелів”, що в приступі особливої ніжності, копнув її в клуб, так недікатно, що розторопив кульшовий суглоб. Всі, хто знав її ближче, — дивувалися, що все це скінчилося на однім лиш клубі. Відомо також що з бігом років, коли й ця друга професія перестала оплачуватись, єдиним прагненням її і турботою, стало законне подружжя.

Тож коли Мойса Квач представив їй тонкообдуманий плян здобуття Сологуба, як законного мужа, — Полюня радісно вхопилася за нього й зразу приступила до здійснення його. Почала з'являтися до доктора тричі на тиждень з різними терпіннями, які вимагали ґрунтовних оглядин. Проте, з усіх цих спокусливих заходів, нічого не вийшло-б. колиб у цю справу не вмішався „божественний оракул”. Саме тоді стара Мокрина зашпортнулася у пивниці на сходах, скотилася вниз, трохи не поламала собі ніг та ребер. Сильно потовчена, не могла вже більше займатись господарством. Цю щасливу нагоду Мойса використав блискуче, нараївши докторові Шиманську.

Таким чином, половина мети була досягнена. Павліна Шиманська вплила у тиху заводь орестівського життя, як старий, з авар'ями, піратський корабель. Друга

половина, — здобуття самого Сологуба, для бувшої прімадонни катеринославських кабаретів, не представляла ніяких труднощів. Тож з вродженою енергією та життєвим досвідом взялася за діло. Зразу увійшла в ролю справжньої господині, чи пак „хазяйки”, як рекомендував їй Мойса. Весь дім виповнився її солодко-мельодійним щобетом, коли зверталася до Сологуба, або уїдлигим гаркотом у зверненні до челяді. Сходи й паркетні ринотіли жалісливо під її нерівною, важкою ногою. Щохвилини з’являлася у доктора в кабінеті з різними справами, проектами, скаргами на „неможливо розбещену” челядь та з фрівольним його кокетуванням.

— Щото значить брак жіночої руки та ока, — щетабала зальотно. — Ви мужчини без нас нічого не варті. Без господині, без доброї, дбайливої дружини... Ця стара хлопка неможливо розпустила челядь; і не диво, — хіба-ж вони можуть слухати таку, як самі? Вона тут роспаношилася, ніби родичка ваша. Уперше бачу, щоби служниця казала панові „ти”, „Бенедю”. Навщо ви це дозволяєте?

Доктор, що не слухав тієї лепетні, замислено курячи цигарку, в цьому місці підвів поверх окулярів, важкий, спокійний погляд і глянув на клюшницю так, що вона на мить забула язик в роті. — Забагато берете на себе обов’язків, — буркнув коротко. — Це до вас цілком не належить. Няня тут перша особа і всі слухають та поважають її зі мною включно.

Спантеличена Шиманська позадкувала нишком до дверей та вирішила діяти обережніше, заходячи з иншого боку.

Доктор мав звичку, прокинувшись зраня, читати в ліжку часописи, що приносила йому Єринка разом зі склянкою кави та кусником помащеного маслом хліба. Клюшниця зразу перебрала цю чинність на себе. В кокетливому чепчику, в прозорім „матіне”, у короткій спідничці, вкловзула у сімей годині ранку, до докторової спальні з величезною тацею повною чайників, кавників, горняток, тарельчиків, з печевом, „бутербродами”, з примильним усміхом та поклонами від самого порога.

— Що це? — жажнувся Сологуб, підвівшись на ліктеві?

— Нічого, пане докторе, тільки сніданочок. Доброго ранку! Як вам спалося?

— Угу, усе в порядку, — муркнув похнюплено. — Тільки-ж, дочого увесь той гармидер? Чому Єринка не принесла мені кави, як усе?

— Та-ж нічого такого не сталось, пане докторе. Вам це слушно належиться, як господареві. Це я ось спекла вам свіжих коржиків до кави, таких, як ви любите, посипаних сіллю. Бачите, як я про вас пам'ятаю. О, я встаю раненько, хоч і кортить поспати, покачатися в теплім ліжечку, хоч і самій, ге-ге-ге!.. Та обов'язок — перший. Це „канапки” з шинкою та швейцарським сиром. Ви любите, здається? Бачите, як я знаю. А Єринка пійшла грядки полоти. Саме добре після дощичку. О, я на господарстві розуміюся, як мало хто! Тільки Богу помолюся і до праці.

Все це висипала одним духом, стоячи біля ліжка, в зальотно-мрійливий позі. Її нахрапна улипливість драгувала Сологуба.

— Дарма, — сказав невдоволено. — Єринка має бути в кімнатах... Вона знає тут усі порядки. До грядок є тамті дівчата. Прошу не міняти порядку. І прошу увесь цей крам забрати, — мені залишити тільки склянку кави й хліб з маслом.

І не глянувши навіть в її бік, поринув у газеті.

Розгубившись з несподіванки, Шиманська намагалася защебетати неприємне положення.

— То добре, пане докторе. Я не знала ваших звичок. Завтра подам вам сніданок, як ви собі бажаєте.

— Ви непотрібно турбуєтесь цим, — кинув споза газети. — Це зовсім до вас не належить. Єринка знає усі мої звички.

Остаточно збентежена Шиманська подалася назад з цілим вантажем чайників, тарелів та відчула зразу до Єринки неподолану ненависть і антипатію.

— Бач, як встигла влізти йому в зашпари! Старому дурневі гусятина пахне. „Єринка знає усі мої звички”. О, певне, що знає! Я не сумніваюсь. Ге-ге-ге! Ми все це

помаленьку приберемо в руки. Дівку тра буде прогнати. І стару позбутись. Поставлю справу руба: я, або вони. Скажу, що в такому бруді я не звикла жити. Усю цю банду треба розігнати.

І почалася біганина до доктора зі скаргами на всіх, найбільш на Єринку, що не глядить порядку, — скрізь бруд, порох, сміття. Вона тільки зуби до паробків шкiрить. І, взагалі, вся челядь у нього неможлива, — самі нероби, дармоїди, злодії. Жеруть, сплять, крадуть. Доктор навіть не знає, як його всі обкрадають... Вона це побачила зразу, як тільки переступила поріг цього дому. О, перед її очима ніщо не скриється! Вона все бачить, все знає. Доктор може спати спокійно. Вона глядить його добра, як свого, із доброзичливости, як людина його віри та крові. Як богобоязлива християнка-католичка. А це-ж усе схизматицькі хлопи, „збує”.

Торохкотіла, як накручений будильник, не даючи йому прийти до слова. Кричала, шептала, нахилена над ним, вигрожувала комусь пальцем, божилася, билася у груди. Її синьо-бездумні очі скакали по кімнаті, мигтіли усіма відтінками ехиді та люті.

Декілька хвилин приглядався до неї з цікавістю мистця і психольога, приголомшений зливою її шепоту, вигуків, пристрасти. — Мойса мене удолив екземплярчиком! — думав із жахом, чухаючи брову. — Треба її хутчій спекатись до біса!

Скінчила.

— Фу! — відсапнув з полегшею. — Пані Шиманська, — промовив спокійно. — Я вже сказав вам: — прошу не мішатися не до своїх справ; з доносами не бігати до мене. Я всіх цих людей знаю, жию з ними багато років, довіряю їм, а вони мені. Вони тут були і будуть. Ви можете від'їхати кожної хвилини, коли вам тут невгода. Карпо може зараз відвезти вас з річачами, звідки вас привіз. І прошу мені не перебивати праці. Хочу мати спокій.

Три дні після цього у цілому домі панувала монастирська тиша. Ключниці не було видно, ані чути. Ходила тихо навшпинецьках, з обв'язаною головою, обзивалася майже пошепки вмираючим голосом. Удар був для

неї зовсім несподіваний. Була певна своєї твердої позиції, свого непереможного чару, своєї перемоги. Це мурло, цей ведмідь виявився твердий та упертий, ще й брутальний в поведінці з нею. Взагалі, не вміє поводитись з жінками. Челядь напевне чула усю їх розмову. Напевне підслухували. Цей мугир навмисне горланив так голосно, щоби усі чули.

І справді, — челядь усе знала. Знала і раділа. Карпо чекав лиш, коли доктор скаже запрягти коні, щоб відвезти Шиманську. Дарма. „Кульга”, як зразу прозвала її челядь, не збиралася зовсім виїздити. На третій день з'явилася в пекарні весело-ласкава до всіх, упадливо добра до Мокрина, солодка до Єринки. Нарікала тільки, що боліла їй сильно голова та зуби.

— А диви, як ізсвятобожилася! — сплеснула руками Мокрина. — Ще у черниці готова пійти.

— Недурно щотижня їздить до костела сповідатися.

— Еге, бувби янгол, якби не роги, — засміявся Антип. — Зм'якла як вовк в ополонці.

— Не бійсь, — вона не попустить нікому, як ця спасівська муха, причеплива й куслива.

— Недурно Господь натаврував кривою ногою.

— Еге, язик согрішив, а нога спокутувала, — кинув хтось весело.

Всі знали, що Мойса прибігав до неї, сварив, умовляв, як має поводитись з кожним; з доктором зокрема. Бігав до доктора, виправдував Полюню, що вона „нервенна”, пережила багато, тому часом „псіхує”, проте, такої вірної, відданої йому „хазяйки” доктор не знайде.

— Кожен пережив щось у життю. Це нікому не дає права бути шельмою, — кинув йому Сологуб і вийшов.

Сповідний спокій довго не трівав. Ключниці приосмирніла лиш на пару днів. Якийсь понурий настрій завівся в пекарні.. Люди ходили мовчазні, похмурі, ніхто не посміхався. Одні на одних позирали з недовір'ям. Почалася гаркотня, сварки. Доходило й до сліз. Карпо чіплявся до Єринки за всяку дурницю, аж кигнувся на ню майже з кулаками, мовляв: він знає, що вона наговорює на нього перед паном, щоб його позбутись; свого дядька Давида мостить замість нього...

Єринка плачучи, божилась, — і в думці такого не було у неї. Хто це вигидав таке? Не змогли й свідчення Мокриши, що це наклеп звичайний.

— Один дідько, — кинув понуро кухар, — що стара, що Єринка. Одна рука.

Зінько сам дувся на Мокрину, не обзивався до неї. Стара знизувала плечима й зіздхала. Навіть спокійна, мовчазна Палажка завелася з Тетяною, чого вона шкрити „оту свою щербу” до її Антона, перейма його самого біля стайні, стає на розмову.

Тетяна й собі в сльози.

— Де, коли це було? Хто це казав? Хто бачив? — Розсерджений Антін на „дурну Палажку” трохи не побив її. — Здуріла чи що? Хто тобі наговорив такого?

Палажка мовчить і плаче. Дійсно, — подуріли люди. В пекарні колотнеча. Усі сваряться. Одна клюшниця надиво лагідна, весела, до всіх ласкавенька. У сварки не мішається, ще й других примиряє. — Чого то сваритися? Чи не краще плюнути на таку службу, де нема правди? Чи то стільки світа, що у вікні? Он у графа Ярошинського у Жарденівці, челядь удвоє більше має як тутки. Такий кухар, як наш Зінько, у графа Потоцького в Печері, двадцять рублів бравоби у місяць, ще й окрему кімнату, увесь графський одяг. — Це пошепки Зінькові. І так кожному зокрема нашіптує, рає кращу службу, бо-ж вона всіх знає, всім допомогти рада. Навіть старій Мокрині сторучить за няньку до пані Юрєвички, до малої дитини. Окрема кімната з дитиною разом, ліжко, біла постіль, не те, що тутки — валятися на печі у бруді. Це справжні пани, її добрі знайомі.

Усі ті свари-пересвари дійшли врешті до доктора. Сама таки Мокрина прийшла й розказала:

— Таке твориться в челяді, що жити неможна. Люди мов подуріли, — дихають одні на одних злобою. Такої колотнечі не було ще тутки, відколи Мокрина. Колотить людьми, як не так, то так; нема минуточки спокою.

— Хто-ж це? — здивувався. Досі у нього між людьми була злагода, спокій.

— А хто-ж би?! Ніхто тільки Кульга. Всякі брехні

сплетні. Ще й тебе там мішають, що кривдиш людей, і таке, що й слухать непогода.

Сологуб у сплетні не хотів встрявати, але скликав людей у пекарні, спитав усіх разом, чим невдоволені? Чув, що люди відказують на нього. Чом не прийдуть, не скажуть йому? Адже він тутки якийсь господар. Кому діється кривда?

Усі мовчали. Ніхто нічого доречного не умів сказати. Тільки помовчавши, несміло почали відказувати одні на одних, мовляв: той говорив щось на того, а ця на цю. Є такі, що бігають до пана з наклепами, з брехнями на всіх.

— Неправда! — крикнув розгніваний доктор. — Кажу, — ніяких наклепів не слухаю ніколи. Хто це сіє тут брехні? А ви ще й слухаєте, старі, розумні люди? А йдіть до бісового батька! Щоб я не чув цього. Чисто подуріли. — І гракнув дверима.

Це переконливо подіяло на людей, хоч одні одним почали виявляти свої претенсії, докори. — Хто казав? Коли? Кому? І той ні, і ця ні. А хто-ж казав? — Мокрина сама почала всіх допитувати. Виявилось — кляшниця. Тоді увесь гнів та лють звернулись проти неї. З'явся ще більший гармидер. Найбільше кричала сама Шиманська, такої веремії зняла, мовляв: напасть на ню самітню, беззахистну жінку всі наводять. Доктор повинен її захищати.

Усім стало ясно, що Кульга хотіла одних позбутися зовсім, як от Мокрину та Зінька. А других так пересварити, щоб стали виказувати одні на одних всілякі грішки. Отоді Сологуб побачить, яка то вірна ця його челядь. Сологуб збагнув це також, казав Карпові запрягти коні, відвезти кляшницю з річачами, звідки її привіз. Присуд був невідкличний, та тут несподівано, змішався у справу божеський оракул. Др. Шапіро викликав нагло Сологуба до тяжких породів. — „Здається, — це зарів розріз буде необхідний” — писав у записці.

Було вже надпізь. Замість везти Шиманську, Карпо повіз доктора до Тульчина, рятувати жидівку. Все це сталося у русальну п'ятницю, перед Зеленими святами. Доктор вернувся пізно уночі, врятувавши життя матері й

дитині. Зморяний ліг спати й спав до полудня. А трохи під вечір, саме коли челядь збиралася підвечіркувати, Єринка принесла зі ставка в пелені дитину. Супроти такої події, бешкет з клюшницею подобав на виграшку, відійшов на останній плян.

Далі вже читачеві усе відоме. Таким чином Полюня вийшла переможно, тріумфуючи навіть, чиста як сльоза.

— А що, — я не казала, що тут справжня Содома?!

Що до батьківства доктора Сологуба — важко було сумніватися. Це ставило його самого в недуже карисному світі.

* * *

Тодір тимчасом ріс собі щасливо, біленький, пухенький, з цікавими сивими очима, з темним чубом, що свердлом звивався йому на тімні, з двома ямочками на щоках, коли сміявся.

— Справжній козарлюга, — бурмотів вдоволено доктор, любуючись його широкими грудьми, дебелими, цупкими ніжками й ляскав йому перед обличчям двома пальцями.

— Маєте, няню, гарного плеканця, — казав посміхаючись.

— Ой, гарне! — раділа похресником Мокрина. — А тихе, а веселе; зовсім не плаче, так ніби ти, як був маленький.

Люди посміхалися, переглядаючись поміж себе, в пекарні. Хіба не було з чого? Коли сама Мокрина прирівнювала сина до батька.

— Чого-б йому плакати? — філософічно завважував Антип, заглядаючи щовечора до колиски, покуманий з Мокриною та Єринкою через цього „пацана“, — свого похресника. — Ніби йому тут кривда?

І справді малому було раювання в затишку на печі, у теплій пекарні, або літом в холодку в коморі, де не кусали мухи, чи під кущем калини в бабки на колінах. Тодором усі тішились, радо брли його на руки, гоцюцькали, гойдали, підкидали, стромляли у рот бублики, цукорки (десять за копійку), ярмаркового коника з тіста пофарбованого аніліною, чи іншим жидівським трійлом, хоч доктор забороняв давати малому ті „виба-

гливі” ласощі. Дитина була загальною власністю, любов-
леник і забавка всіх, — пекарняна дитина. Єринка сяла
щастям, горда сином, таки справді, — дві краплі води,
подібним до справжнього батька, її обмилуваного, да-
лекого Кереля.

Тутки під захистом двору, де виросла сама й ува-
жала його своїм домом, почувала себе безпечно. Іншо-
го дому й не знала. Несподівана прихильність доктора
до її дитини, давала їй ще більше почуття безпеки, вдяч-
ности до всіх. Тільки одна клішниця виявляла до неї та
малого неприховану нехоть; де могла — кинула шкульке
слово, хихикаючи злорадо. На це ніхто не звертав уваги,
знаючи її злобиву вдачу. На доктора Єринка звикла ди-
витися змалку нетільки як на пана, у якого служила най-
мичкою її мати, а тепер вона, а так ніби трохи на бать-
ка, чи когось, хто займав те місце у її життю, як Мокри-
на займала місце її матері. Тепер їх всіх трое взявав
ще й Тодір. Мокрина, від першого дня його появи, від-
дала йому цілу себе, усі свої дні й ночі. Відколи кинула
займатись господарством, — нудьгувала без обов'язку
та клопотів. Тепер Єринчине дитя виповнило їй цю по-
рожнечу. Купала, сповивала його, колисала в люльці,
приспівуючи стиха мрітно-колискові пісні, предковічні,
як сама земля українська.

Ой, ходив сон коло вікон,
А дрімота коло плота.
Питається сон дрімоти,
Де ми будем ночувати?

Де хатинка біленькая,
Де дитинка маленькая.
Там ми будем ночувати,
Мале дитя присипляти.

Ходить дрімки, ходить соньки,
До моєї колисоньки.
Ану, соньку в колисоньку!
Приспи мені дитиноньку.

Слова і мотив долітали звідкись, неначе зпоза заві-
си тисячоліть. Тодір засинав безпечно під комариний
бренькіт її старечого співу. Не встигав прокинутись —
Мокрина кликала Єринку погодувати дитину, бож воно
„їстоньки” хоче. Коли сам почав тягнутись до горня-
ти, — Тодьо „питоньки” хоче, — і вже бігла до нього з
молоком. Малий позіхнув, потер кулачком носа, — Мо-

криша вже несла його до колиски, — воно „спатоньки” хоче.

Вічно чуйна до всіх його потреб, забаганок, як колись до потреб малого Бенедя, вічно жертовна до самозабуття, легідна, терпляча і добряча няня.

Зимою сиділа з ним на печі, часом уже від Покрови, як була рання осінь, а інколи аж біля Дмитра, чи Михайла стара перебиралася з комори на піч, до „зимньої резиденції” — як казав Сологуб. На печі було затишно, тепло. Напільне віконце над лежанкою затикали на зиму мішком із клоччям. В пекарні увесьденечки топилося під лежанкою. Увечері горіла причеплена до комина гаска з вічно розбитим, заліпленим тістом і папером, скелком; кидала тьмяне світло довкола і на старий розстелений кожух. По ньому барашкував Тодір. Тутки-ж над головою звисала зі сволока на вервечках колиска, а в кутку поцвіркував миролюбно цвіркун. Старий лінивий кіт Муркотій, вигрівався поруч Тодора, що тягнув його за хвіст, за вуха.

Ранком узимку злазили обоє на лежанку, бабка і Тодір, у широкий, людний світ пекарні, з вікнами на кухонний двір, де ходили кури, гуси, качки та индики; бігали, вигрівались на сонці, або визирали зимою з буди, дворові собаки: Бровко, Боско та Курта і піввівчиця Аза, а також мисливські лягаві: Ас, Треф і Каро. Було на що дивитись. Припавши носиком до шибки, Тодір поглинав очима той цікавий світ, — годі було його відірвати.

— Тятятя! Люлюлю! Нанана! — гукав до собак та дробу.

Саме челядь сідала обідати, — восьма година ранку. На стільці посеред пекарні парувала миска запашного борщу, в макітрі стояли пампушки з часником та шкварками. Приходив дід нанашко — Антип, крехтів, брав Тодора на руки. Усі сідали кругом миски й макітри, — хто на чім: на тапчані, на ослоні, на зрізаних умисне пеньках дубових. Кожне брало свою ложку. Пампушки брали пальцями, мачали в омасту на споді макітри, засьорбували борщем, несучи його обережно ложками до рота. Пекарню залягала урочиста тиша, чутно було тільки чавкання, сьорбання й шморгання носами.

Тодір сидів на колінах у „діда” або у „баби” (одна ложка йому, — друга собі), уминав з челяддю борщ та пампушки з часником. Їли всі поволі, ритмічно, поштиво, з повагою. Врядигоди хтось кинув жартівливе слово, загомонів коротенький сміх. Потім усі розмашисто хрестились перед образами, де, під почорнілою поволокою пороху, пари та мушачих слідів, крилися таємні обличчя святих.

Після свого сніданку, знудившись читанням, писанням та самотою, заглядав до пекарні доктор. Брав Тодора на руки, або кликав Єринку, чи няню, щоб принесли малого. Часто Мокрина сама несла його у покої, в чистій вишитій сорочині із селянської шістнадцятки. Сідала в кабінеті у фотелі під грубкою, сухенька, пригорблена, усміхнена погідно. На поморщенім, мов печене яблуко, лиці горіли великі, живі, розумні очі у запалених трохі повіках, можливо, — від недосипання.

Доктор любив почастувати її чимось „добреньким”: „баликом” з білуги, чи осетрини, „паюсним” кав'яром, чеколядою, халвою.

— А може маленьку чарочку, няню? — прищілював око.

— Якщо недуже міцна, то дай едненьку покоштувати.

Коньяку, чи бенедиктини? Чи може сливовиці?

— Гум... воно і те і те добре. Яку хоч, серце, такої налий, тільки капочку.

Сологуб наливав чарку бенедиктини їй та собі.

— За ваше здоровля, няню!

— І за твоє, і за Тодьове, — підносила стара свою чарку. — Дай Боже! А добра, міцна! — смакувала призмакуючи. — І осетринка добряча. Мабуть із Гуманя?

— З Одеси, няню.

— О! Тожто така добра.

— Може ще цеї покоштуєте? Ви-ж любите сливовицю?..

— Ой, не блаж мене, серце! Хіба ще едненьку бенедіхтину та й годі, — і підставляла чарку. Доктор клав перед нею булку намащену чорною ікрою. Мокринині очі ставали оливково-мрійливі, з вогниками дитячої ра-

дості. Любила поласувати й мала вибагливе піднебіння, стара дворка. Доктор наливав їй ще чарку коньяку. Мокрина заперечливо тріпала руками.

— Пийте, пийте, няню, не соромтеся. Хіба я не знаю, що ви стара п'яниця? — бурмотів, наливаючи їй та собі.

— Бодай ти здоров був! — хихикала Мокрина, а на її пожовклих щоках виступали рум'янци, очі загорялися молодечим блеском. — Таке вигадуєш. Ще хтось подумає що й справді. Це той коньяк, що Єловицький привіз із Хранцьї?..

— Хіба не чути по смаку?

— Ой-же добрий!.. Аж покрепшала зразу. Дай тобі Боже здоровля!

— То може ще одну?

— Бійся Бога, серце! Таж я з тієї кімнати не виберуся. На піч не вилізу. Ще й з дитиною, — журилася Мокрина, але чарку підставляла.

— Я-ж вас знаю, няню. А мене хто навчив горілку пити? Ви-ж мені її замість молока наливали в соску. Я пам'ятаю.

— Ха-ха-ха! — заходилася сміхом Мокрина. — Бодай ти жив сто років! Таке вигадати. Гріхуйся таке говорити. Ще хтось подумає, що й правда.

— Може не правда? — вуркотів поважно Сологуб. — Тепер привчаєте його. Дивися, Тбді, як бабка сушить горілку. Привчайся.

Тодір тимчасом теребив мовчки все, що йому тикали в руку: булку з баликом, з кав'яром, халву, чеколяду, вимурзаний нею по очі. Мокрині від сміху текли сльози по щоках.

— Якже я тепер зайду до пекарні? Голова нічого, а ноги нікудишні. Ось не підведуся. Ото учестив мене! Ха-ха-ха! Бодай ти здоров був, серце!

Доктор радів, що споїв няню, брав її під руку й спроваджував до пекарні. Насилу удвох з кухарем висажували бабку на піч. Стара сміялася, благословила всіх у пекарні та враз засинала. Всі реготали з бабки.

Злегка підхмілений, в якомусь мрійному настрої, доктор брав на руки малого, ходив з ним по кімнаті, пригорнувши до себе, сповнений якоюсь особливою ніж-

ністю, зворушенням, промовляв щось до нього незнаною якоюсь мовою, підсаджував до образів на стінах.

Чуттєво ненасичене його життя, спрагле родинного, нездійсненого тепла, знайшло раптом те, за чим потай перетужило одну свою третину. Причаєна, захована від себе самого, туга за родинним щастям, за жінкою, за тою ніжною радістю, яку дає дитина, прокинулася раптом в ньому, з цілою силою підстаркуватого віку.

— Ось що значить дитина! — бурмотів, голублячи, притискаючи до грудей маленьку круглу голівку, з ніжним волоссячком.

Коли вмерло його власне, перше і єдине, дитя, маючи ледве декілька днів, — не відчував майже ніякого жалю. Був ще молодий, не мав ще навіть інстинкту батьківства, приголомшений величчю горя, — смертю Ганочки, саме з приводу тієї дитини. Цілий комплекс ріжних складних почувань, психічно-моральних конфліктів, — розпука, жаль, докори сумління, що вона відійшла через нього. — Ганочка, Ганочка! Жеруча, поглинаюча туга за нею. Пережиті роки самоти, майже покути. Борсання, змагання із самим собою, зневіра в себе, в життя, в медицину, розсварення з нею й сяке-таке погодження по роках справжнього бойкоту, — ось це все, що кидало ним, метало на всі боки, як хвилі шматком деревини. Коні, горілка, книжки, компаньї біблійоманів, а в дійсності — шамотня із самим собою, з цею порожнечою, що відкрилася в ньому після катастрофи, після всього того, що виповняло ущерть життя і його самого. І врешті те несподіване, з появою в його домі дитини. Це почуття від приторку малесеньких, шовковистих лапок, що беруть його за ніс, за вуха, тащать собі в ротик. Кругла, мала голівка, з павутинно-ніжним волоссячком, той запах... Ніколи не думав, що це така притягальна сила.

— Ось що значить дитина! — думав, аналізуючи свої почування, цю особливу свою чулість, коли відчував тепленьке Тодьове тільце у себе на грудях.

Малюк, цупкий мов грудка, з радісним вереском звіряти, припадав заслиняним ротиком до його носа, намагаючись проковтнути його цілого, як хижа акула.

— Власне, що мене притяга до нього? — дивувався. — Цей тваринний, немудрий белькіт? Цей особливий, зворушливо ніжний пах немовляти? Чи сама його маленькість, безрадність? Чого мене кортить бігти раз-у-раз до нього?

— Інстинкт, інстинкт, мій дорогий! — відповідав собі. — Тваринний, статтєвий інстинкт стадної худоби. Не цілком ще атрофійований інстинкт самця-батька. Незаспокоєний інстинкт власного щастя.

Може й жалів потай, що сплетні про його батьківство, — не дійсність. І зразу жахався самої тої думки. Фу! Єринка, цей цвіргун, ця коза, що росла на його очах та руках майже і він, на років двадцять пару старший за ню? Про це думати навіть непристойно, як про кровозмісь, — сопів, чухаючи брову. — Та й що-б я міг дати, тій молодій селянці, цвіргунові цьому? Старий скептик, інтелігент, згірклий, мов перекислий у власно-му росолі огірок? Поминаючи навіть ціле провалля інтелектуальних та культурних ріжниць, вимог, зацікавлен-лень. А головне, — не пора, не пора вже. Соромно думати, — сахався цих думок.

А проте, думати кортіло; було навіть приємно й цікаво. Ловив себе на гарячому. — Ага! Пришпилив.

Самоаналіза. Темні нетри психічного нашого бескеддя.

Тодорові добігав рік. І рік майже Сологуб не піддавався старій своїй звичці, спокусі загуляти, випити в компанії старих приятелів мочиморд, біблійоманів, лицарів зеленого поля. Не потягло якось. І то явно через цього малого дурня, повшука Тодора, — думав з розчуленням. Всього лиш, що випив часом з Канкою, або з няньою. На дозвіллі поспішав до пекарні й гукав від порога:

— Деж-то малий Тодьо? Ходи-но до мене!

Малюк стріпувався, почувши його голос, витягав ручки, як малий пінгвін, що пробує летіти. Доктор брав його на руки, голопузого, в короткій сорочині, загортав, як горобця, в полу свого сурдута, або халата й ніс до себе, з почуттям радісного тепла у грудях.

— Що то значить дитина, — дивувався цьому по-

чуттю, лежучи по обіді в себе на канапі, коли малий барашкував по ньому, приглядаючись уважно до його куштурбятих брів, до глибоких, захованих під ними очей, штовхав пізнавально пальчиком у них, або у ніздрі, термосив за вуса. Доктор садсвив його собі на животі, один одному дивились уважно в обличчя. Нараз кінчик іодьового носика злегка червонів, в очах ставали сльози насолоди, а Сологуб відчував приємне тепло на животі, що текло йому в штани та за пазуху.

— Дурню, що ти робиш!? — схоплювався та кликав Єринку. — Забери собі цього сикуну. Дивися, надзюрив мені повну пазуху.

— А пан нащо беруть його до себе? — сміялася Єринка.

Проте, Тодір кортів його щораз більше. Мав рік, починав говорити. Перше його слово було — кінь. Саме Данило випрягав Шпака з бочки. Тодір приглядався уважно на руках у Мокрини, закутаний хусткою з руками, бо дув зимний вітер, і нудився.

— Тодю, що це? — спитав Данило, показуючи на Шпака.

— Кінь, — відповів повагом на радість Мокрини й Данила. Відтоді прибувало йому раз-у-раз якесь нове слово. Себе називав — Тоді, не вимовляючи „р” і всі почали його так звати.

— Деж-то малий Тоді? — гукав, як усе з порога доктор Сологуб. Малюк протягав до нього з тапчана чи лежанки руки, тріпав ними попінгвінячому.

— На мене, на мене! — кричав радісно, кидаючись докторові в обійми, вже без первісних канібальських зазіхань на його ніс. Майже водночас почав і ходити.

* * *

Коли сонце перегиналося на весняний пруг, — як казав Антип, — дерева вкривалися зеленаво-золотистою бростю, в саду стелилися килими молодії, шовковистої травиці з ряснотою радісних кульбаб. Червоні москальки обсадали пень старої калини під вікнами пекарні. Мокрина перебиралася з печі „на дачу”, як жартував доктор, — до комори. Єринка споряджала комору на літо для бабки й для себе, а тепер ще й для Тодя. Білила

стіни, змащувала рудою глиною долівку, підводила кругом золотухою, притрушувала духм'яним татаракон-лелехою, молодим полином, щоб не заводились блохи. В коморі усе душіло м'ятою, васильками, що Мокрина носила з городу, а з лісу чебрецю, материнки; затикала пучечками біля образів, що висіли в кутку, — предковічні тотеми — пантрували спокій і безпеку нащадків.

Було в коморі одне маленьке напільне віконце, як і на печі, що на зиму затикалося мішком із сіном, а літом заходило тудою свіже повітря з поля й ніколи в нього не зазірало сонце. Було мале, що не просунути голови у нього, визирало на північ, тому літом стояла в коморі духм'яна прохолода, не залітали мухи, спати було не душно. Узалітки в полудень Мокрина виходила в город, мов старий хом'як, сідала на осонні, під кущем калини, протягала під ласкаву теплінь покручені гостцем та артротом ноги й раділа світлом та життям. Під кущем калини було найлюбіш їй сидіти.

Власне, куща давно вже не було, стирчав один покручений, спорохнявілий стовбур, з обломаним верхом, де-не-де закучерявлений дрібним зеленим листом. Проте, щороку прокидався ще тут і там квіт, а під осінь, на втіху Мокрині, червоніли бубки. Вона в'язала їх у пучечки, затикала за образи. На Спаса святिला. Це була цілюща від усього калина; як талісман, хоронила від усякого лиха. Була велика почесть і щастя дістати від бабки хоч „едненьку квіточку” (гронко) тієї калини.

Ніхто до „куща” не мав права, крім неї. Вона його берегла, поливала, обломлювала обережно посохле гилля, раділа кожним новим пагінком, що знизу пускало коріння. Була калина попідпирана з двох боків кілками, підгорнута землею.

— Мокринена калина, — казали всі шанобливо, або: — Бабчин куц калини.

— Оце-ж, доки моя калина тримається землі, доти я тримаюсь життя, — усміхнено казала Мокрина. Ніби між ними була якась містична пов'язь.

Років тому сорок, або й більше, Мокрина посадила тутки, під вікном пекарні, один калиновий пагін. Була тоді молода, вродлива; носила в серці палкі, м'які

мірії. Посадила на спомин одної весняної ночі, коли сама „загубила калину” зі своїм ростомиленим. Бенедьо саме десь тоді радився. Гай, гай! — зідхає стара всім-хаючись до сонця, чи до того, що було колись. Було...

З пагінка виросло згодом вигонисте деревце, попускало кругом молоде пагіння, розкинулося буйним кущем. Всі любувалися калиною і Мокриною.

— Ох, і гарна-ж була моя калина! Весною вся у білому квіті, як молода у шлюбній намітці, а на Спаса уся в червоних жоралях, — жебонить просебе Мокрина у саморадості спогадів. — Заквітчаюся, було, йдучи до церкви, а Антип, було, каже: — „Дві калині йде” — та сміється. Ага, ага! Аж сміх згадати. А може це справді, лиш сниться мені? Сидю собі ось тут під калиною, дрімаю, грю на сонці вавки, оті мої сходжені ноги, а воно, наче сниться. Таке мені осьде превельдобне місце, у затишку, застінене садом, берестами. А пахнуть яка!.. Це-ж уже починають цвісти Бенедєві троянди. Кущиків із сорок розсадив по всіх травниках та довкруги дому. Та то вже й Петрівка минає.

Тутки-ж і весь квітник півкіллям обхопив будинок від ганку до саду. Мокрина з Єринкою обсівають його рік-річно на весну всіляким насінням. Ось грядка васильків духм'яних, м'яти, маруни. А ось шалвія, купчаки, чорнобривці — Єринчені квіти. А он попід тин колачкова рожа — гордовать (мальва), як вигналась угору, і вже зацвіла темночервоно, рожево та жовто. А з того боку кущі воронцю (півонї) порозросталися буйно, обсіпані квітом. А осьде „гаргонья” (георгінья, жоржина) і собі розцвітає. Ото ліпота, аж очі вбирає! А полуцвітки (братки), а горицвіт (гвоздики), вербена. І все яріє, красується у цвіту на сонці. Вже й „вакацька” (акація) вся біла від квіту і пахне. А там попід край — натурця, резеда, а по всім квітнику розсіяна матвійка (матйюля), що під вечір так гарно душіє. А он геть, аж до берестів, розстелився хрещатий барвінок - тройзілля, чи то вічнозілля. А берести безвічні, — скільки запам'ятаю, — усе такісами, як і ця модрина й смереки. Ото повиростали й набачилися всячини на своїм віку!..

Ох, і ліпота-ж яка божа! І раю нетреба, — жмурить-

ся до сонця Мокрина, притискаючи долонями груди. Їй здається, що вона усе це пригорта до себе, до серця, повного чулої радості й любови. — Ото мені тутки благота та розкіш! Ага, ага! І той барвінок, що вона його тутки, богвіль, коли посадила. Ще за дівочення свого. Їй досі не перевівся.

... Антип саме тоді десь із війни вернувся скалічений на ногу. Під Плевною якоюсь коня під ним вбило та розбило ногу, — мріється далі Мокрині. — Статечний, путящий був паробок, гріх відказувати, гарний із себе. Сватався до неї, а вона... взяла та й не пійшла, — із дуру, — казали. А чому? — ніхто не знає. Не знає й Антип. А може здогадується... хто його знає. Не пійшла та й вже. Не тому, що не злюбивсь мені каліка. Хіба кохання дивиться, — каліка - некаліка, гарний - негарний, пара чи не пара? Воно за тим тягнеться, за ким само хоче, розуму не питає, — можна тобі, чи не можна? От береш та й любиш того, що не можна, до самої смерти. Як кому суджено. Еге, — судженого конем не об'їдеш, а несудженого й п'ятьма не доженеш, — киває головою стара. — Так і не віддалася.

Так звікували свій вік калина і Мокрина. Удвох дівочили, разом старілися і постарілися. — Разом і по-времю, — потіша себе Мокрина.

Антип також чомусь не женився, хоч як це рідко бува у селян. Чому? Відь божа знає. Так і перешкандибав вік за двірським товаром, як вона у двірській пекарні. Видно, на роду вже так написано було.

— Так і знав, що ти тут, під калиною, — штовха її хтось обережно в ногу. — Спиш, чи дримаєш?

Антип. Стоїть усміхнений, як усе, та кладе їй на коліна новеньку, щойно вистругану ложку. Кленова, з поцяцькованим черенком, щоб усі знали, що то Мокринена ложка.

— Ото-ж гарна! — радіє стара. — Спасибі тобі, Антипе! Чи то вам, прости Господе! Усе забуваю, що то ми куми стали, а воно-ж не годиться „тикати“ кумові і навіть — гріх, кажуть. Сідайте трохи осьде на травичці, погрійтесь; або он там у затінку. Я сплю і не сплю, дримаю і таке щось верзеться-плететься. Ду-

маю, як-то судженого конем не об'їдеш, а не судженого... Це-ж тобі осьде піріжок із сиром та трохи недокурків панських. От, і знов забула, що то ми куми.

Антип удоволено бере піріжок та недокурки, але не сіда; йому потім важенько підводитись із землі, з тією ногою. Піріжок кладе за пазуху, недокурки з папером в холошу. Він їх теребить та скурює в люльці.

— А де-ж пацан? — пита, розглядаючись.

— Десь у саду з Єринкою, білизну вішають. А ти-б мені Антипцю, ще й з цього боку підпер чимось калину. Вона як стебелина, добрий вітер повіє та поважить. А тож доки вона, доти й я, — сміється Мокрина.

— Добре, — каже Антип. — А ти не журись, Мокрино, — перестоїть твоя калина ще не одне літо й зиму, так як і ти. Тьху! Ну, ніяк не можу звикнути „ви” тобі казати. Якщо Господь приточить нам віку. А це ще й Тодьові вистругав ложчину, — показує та йде шукати малого.

* * *

Єринка саме переживала свій гарячий полудень. З тендітної, стрункої дівчинки ставала дорідна, цвітуча молодиця, з темним рум'янцем на смуглявім лиці, з довговіястими вишневіми очима, із звабним усміхом на повних, мов вишня, устах. Життя і молодість били з неї пружкою жагою радості. Туга кохання поглинала всю її. Саме тепер, коли жити-б удвох, разом, втішатися життям, дитиною, щастям; коли вся вона налита снагою молодості, як і він десь там, — у цей гарячий його та її полудень, — вони в розлуці. Це-ж саме розповня її життя. Руки її тяглися до обіймів у порожнечу. Кожен гаріль тіла тремтів, жагтів тугою обіймів. Все її ество, мов натягнута струна, бренило одною піснею кохання. Увесь рвучкий її жаль, що він не з нею, виливався по ночах в потоках жагучих сліз, нишком від усіх. Удень ходила сповнена спокоєм, про людське око, соняшним теплом, зрівноваженої, латідної жінки. Єдине джерело радості був тепер для неї Тодір, єдине заспокоєння її туги, усіх несповнених прагнень, надій. Адже це частина живого Кереля, що вязала її з ним жагучою силою крові. — із цим далеким, неприявним, май-

же мітом, мрією майже. Міг бути і не бути, мов сон, що приснився і зник, якби не це живе подіб'я, втілення його — Тодір.

Саморадість не давала їй журитися довго. За розпукою набігала хвиля ясних сподівань. Брала малого на руки, йшла садом співаючи, овіяна мріями, сонцем. Закидала Тодора собі на „гергоші”, бігала з ним поміж деревами. Малий реготав з утіхи. Втомлені падали обое, качались по траві, гралися, — мов кицька з котеням.

Сад поринав у біло-рожевім тумані цвітучих яблунь, груш. Гіркава пахоть черешень зливалася з терпкавим запахом волоських горіхів. На шнурках сохла напрана білизна.

Враз ставало їй доневидержу тоскно. Чому він не тут, не з ними? У цьому раю цвітучого саду? В тій радості. Чому десь далеко мучиться, нудиться муштрами, а вона ось тут втішається синком і... мучиться також без нього? Обливалась сльозами.

Вражений її несподіваним плачем, Тодір пильно вдивлявся в її обличчя, заглядав схвильовано в очі. Губки його починали здригатись, вигинались підковою, починав схлипувати й собі. — Не-не-не! — протестував, припадаючи до неї, обнімав її ручками, — не-не-не, мама! Раз-у-раз чув: — Ось твоя мама. Иди до мами... — Це її розчулило ще дужче, схопила його в обійми, заливаючись слізми. Тодір також почав голосити. Плакали ридьма обое, доки не схаменулась перша.

— Ой і дурна-ж я! Реву як корова, а воно й собі мені помагає. Мое ластивенятко, горобчичок мій! Біжи, лови маму, — тікала, — він наздогінці за нею. Падав, плутався в траві, вставав, доганяв її, недуже ще певними ногами. Ще не обсохлі від сліз, реготали обое. Садова вила його собі на плече, йшла садом, співала. Вона все співала. Він слухав, обнявши її голову руками. Була пора полуденку. Кульга йшла снідати на гору. — Єринка мала час погратися з малим.

— А диви, Тодю, он іде дід нанашко й несе тобі ложку.

* * *

В один із таких полуднів, побачивши Єринку з дитиною серед цвітучого саду, доктор виніс шталюгу й почав малювати їх. Повен сонця, квіття й радости образ розцвів на полотні. «Полудень» — підписав під ним.

* * *

Зашпортуючись і падаючи, допомагаючи собі руками у мандрах, Тодір тарагунився за Єринкою по кімнатах, в сорочині, підперезаний тороком, чіплявся, мов рак, канали, фотелів; з натугою вилазив на них, добирався до писного стола, до олівців, пер, ліз у чорнило; раз-у-раз робив збитки. Коли мав несповна два роки, Сологуб садовив його біля себе, розгортав перед ним велику, грубу книжку, показував малюнки. Була це найзахопливіша Тодорова розвага, докторова також. З цікавістю стежив за кожним проблизком його розвитку, за кожним новим його словом.

— Цікаве звірятко — дитина, — посміхався під вусом, приглядаючись з розчуленням до круглої голівки, похиленої цікаво над книжкою. Малюк вів пальчиком по малюнках, питаючи безнастанно:

— Тьо-тьо? (що то?).

— Люди, — відповідав повагом доктор.

— Люди, — таксамо повагом повторяв Тодір — Тьо-тьо?

— Слонь.

— Сьонь. Тьо-тьо?

— Верблюд.

— Веблюдь. А тьо-тьо? — показував пальчиком портрет автора.

— Дід Реклю, — зовсім поважно казав Сологуб.

— Дідь Еклю, — повторяв Тодір, з дивною докладністю вимовляючи кожне слово.

Така забава могла тривати годину і більше.

— Дотоль, дотоль! — кричав, біжучи назустріч Сологубові. Сопучи теребкався на крісло при столі, напроти доктора й чекали обидва, коли Єринка подасть обід.

— Будем їсти? — питав, помахаючи радісно ложкою. Не хотів чути ні про які кашки, що ставила перед ним Мокрина; хотів їсти те, що й доктор.

— Тоді сам! — протестував обурено, коли мати чи

бабка пробували його годувати. Як умів — давав собі раду, на превелику втіху Сологуба. Перше накладав жменею в ложку, потім обома руками, з ложкою разом собі у рот.

— Він не пропаде в життю, — завважив раз вдоволено доктор. — Дасть собі скрізь раду.

Над вечір Тодір ішов з бабкою на кухонне дворище годувати дріб. Чинність цю Мокрина залишила собі, не довіряючи клюшниці. Сама підсипала весною квочки, клала покладки під индички, гуски; садовила їх в солон'яники в курнику й під штандарами*) в пекарні.

Ранком та під вечір брала стара в сито, або у хвартух, послід, виходила перед пекарню й починала, ніби пісню. ласкавим, привітним голосом: — Тю-тю-тю-тю-р-р-р! Ціпоньки, ціп-ціп-ціп! Куроньки, утінки, гусоньки, лебедоньки! Ходіть, ходіть їсти! — Сипала пригорщами послід, просо, — уся дворова пташня збігалася, зліталася з усіх усюдів, з кваканням, генготом, пискотом; юрбилася біля її ніг.

Мокрина пантрувала законности і в пірнатому світі. — Гиша, розбішаки! — відганяла качурів та півнів, що нахрапом лізли всередину, кусали весь дріб, розганяли, не давали всім їсти. Тодір і собі ганявся з прутиком за ними:

— Беця ти! — кричав почервонілий з обурення й люті. — Не кусай маленьких.

— Жени, жени поганого геть, — заохочувала бабка. — Бач який недобрий.

Тодір пильно дивився їй в очі; звичайно вона не дозволяла бити нікого й нічого.

— Бий його, бо він б'є других. Він поганий, недобрий. А добрих неможна бити.

Сприймав уважно все, що говорила. День-у-день чув такі прості правди: — Не муч, любо, киці, — грішка мучити. Чого-ж ти стаєш Трехвові на хвостик? Таж

*) Штандари — глибоке сховище під припічком на долівці, де сушилися дрова й ховалися малі курчата; сиділи квочки на яйцях весною. А в давнину можливо переховувалися там „штандари“ — знамена.

Йому вава. Нащо-ж ти зірвав таку гарну квітку? Нехайби собі росла й цвіла. Диви-но як качур вчипився у курку. Біжи, оборони її.

Він тямив, що всіх покривджених треба боронити, а напасливих, забіяк — бити й не любити. Припадав чуло до маленьких „ціпок”, гладив, цілував їх: до нахабних качурів та півнів відчував понуру ворожість, таксамо як до вовків, відьом, про які бабка казала казки. Вона йому раз-у-раз всилювала це. Найбільш з усіх напасливих нахаб, ворогів усього подвір'я, не терпів Лейзора. Старий, злющий гусак, білий з боргулею на дзьобі, тероризував усеньке подвір'я. Всі його боялися й тікали: кури, качки, навіть индики сторонили від нього. Він біг за кожним, витягнувши низько над землею шию й сичав погадючому; обципував дівчатам голі литки, інколи до крові. Дівчата вищали, жбурляли на нього грудками, обганялися пруттям, хворостинами. — А геть, навіжений! — кричали. — Якась нечиста сила, не гусак. Чисто як той дурний Лейзор, що лазить по базарі й напада на людей.

Прозвали гусака Лейзором. Діставши грудкою, або прутом, Лейзор впадав у ще більшу лють, бив дзьобом та крильми. Боявся тільки Карпа і Данила; вони давали йому копняка чоботом, він ковзав дзьобом по халявах, бив крильми, груддю, а вкінці летів шкереберть та мусів тікати. Його прив'язували до кілка за ногу, проте гусак завжди якось схистивсь відв'язатись. Стільки спокою було на уздвір'ї, коли гуси паслися на вигоні далеко.

Через лихого Лейзора не пускали Тодора самого на пекарняний двір; ходив тільки з бабкою, або з Данилом. Данило виносив цебер вареної, товченої бараболі, обмішаної січеним бур'яном, висівками та сироваткою, ставив посеред подвір'я, накидав у корита й кликав привітним, співучим голосом: кцьов, кцьов, кцьов! Свині та підсвинки кидалися навперейми, лізли з ратицями в корита, більші не давали меншим доступу до їжи, відкидали рилами. Данило, як і бабка, мусів робити порядок з нахабами. Тодір і тут бачив нахрап та насильство дужчих над слабшими, обурювався, ліз між

свиней з прутиком, аж Данило смикав його за руку... Увесь задвірок вабив його своїм ріжноманітним, тваринним світом, з великими й малими мешканцями своїми. Він ішов з бабкою до городових воріт, якими Данило привозив бочку води, поливати город, припадав очима до проміжків між ворітницями й приглядався годинами до цього метушливого тваринного світу. В ньому жагтіла неугавна цікавість до всього. Бабка насилу відривала його від цієї спостережні, вела доокрути саду стежкою попід частокіл, збирала всяке польове зілля. Він дриботів босоніж біля неї, вишукуючи раз-у-раз щось цікаве. Мав скінчених два роки, говорив та бігав, що бабка ледь за ним наздолужувала; намагалася всяко розважити його, щоб не забігав далеко. Він тільки глядів, якби від неї чкурнути. Обійшовши докола усю садиду, сідали обоє стомлені в саду на траві спочити. Мокрина давала йому хліб з маслом, плела візки зі смовді, розповідала казки. Він засинав згодом, покальши голову на її колінах. Стара жебоніла щось стиха і сама куняла, доки сон не зморив її також. Над ними стояла сонлива полуденна тиша, ледь-ледь погойдувалось листя на обважнілих овочами молодих деревах. Десь кувала зозуля, дятлик стукав у стару яблуню, шелепали у траві комахи. Бабка похрапувала з вишиванням у руці. Скільки тривала ця благодна сьеста — годі сказати. На цей раз Тодір прокинувся перший. Щось його вкусило; бедрик полоскотав шию. Сидів спітнілий, чухав мокру чуприну, позіхав, поки прочумався трохи. Побачивши, що бабка спить, похрапуючи, що він сам в городі, — спритомнів відразу. Підвівся й чимдуж дремнув до городових воріт. За ними розгортався той лекарняний двір, куди йому заборонено самому ходити. Він проповз на животі попід ворота й опинився враз тутки, в цьому чудовому світі. Не гаючи часу, подався просто до собачої буди, де Аза мала малі цуцинята.

Побачивши докторового незаконного сина, що стояв перед нею сам, у всій своїй дворічній величі, Аза приподобливо помахала хвостом, вишкірившись до нього в примильній посмішці. Весь її собачий приплідок висипався гуртом Тодорові назустріч; з радісним дзявкотом

пійшов з ним упереврети по соломі. Такого веселого товариства Тодір не здивував досі. Після цього герцю цущинята, наче під команду, кинулися ссати, припавши до життедайного Азиного лона. Присівши навпочепки, Тодір приглядався деякий час до цього, з міною дослідника. Зворушена й вдячна за цю увагу Аза лизнула його по лиці. Общипаний, облизаний, викачаний в соломі, Тодір помандрував далі в радіснім почуттю волі та простору.

Під тином барложилася льоха, виваливши до сонця своє рожево-драглисте черево, до якого присмокталося рядочком семеро білих, круглих поросят. Ударений вдруге маестатом материнства й родинного щастя, Тодір з цікавості підійшов майже упритул до льохи. Вона підвела на нього розміряний погляд, порохуючи приязно; зробила навіть біля себе місце поміж пацятами, мовляв: „призволяйся, будьласка; вистане тут і для тебе”. Але Тодір стояв скупчений і поважний, заклавши за спину руки, на манір Сологуба. Побачивши такого поважного гостя, поросята, як і Азине поріддя, кинулись обмацувати його з усіх боків, полізли навіть з ратичками на нього, раді почоломкатися з ним у самі губи, дарма закривався руками. В одну мить сорочка, живіт і обличчя його вкрилися круглими відпечатками цих поцілунків. Збитий з ніг упав, але не плакав; почав тільки чимдуж вибиратися рачки з цього товариства, а далі звівшись на ноги, дав чосу неоглядки в другий кінець подвір'я. Там біля бочки, в закопанім кориті, плюскалися каченята. Жовті, вертляві, маленькі „тасі”, до яких Тодір відчував особливу ніжність. Він зразу вліз до них у корито із зеленаво-болотистою рідиною, почав плюскатися разом з ними. Брав їх у руки, цілував, промовляв пестливо. Награвшись досхочу, подався назад до городу, перебравшись повзма попід ворота. Перед ним розгорнулася безмежна зелена прер'я городу і саду. Упоений волею, вдоволений і змучений, побрів перед себе, не думаючи про бабку. Вона зникла зовсім з його уяви. Тут було стільки цікавих, вабких речей довкола. Ось, ненароком, саме на стжеці, якою брів, виросла перед ним черешня. Молода, кучерява,

обсипана зеленими й достиглими ягідками, що обгинали гилля до самої землі. Припав до них з жагю зголодного, спраглого мандрівника. Рвав пригорщами зелені й стиглі ягоди пхав собі у рот, ковтав з кістками разом. Живіт його, в розпанаханий донизу сорочці, пучивів з хуткістю минутної стрілки; врешті відмовився зовсім сприймати щонебудь. Тодір відчув раптову потребу проспатись. Упав просто горілиць в нагріту сонцем, вологу борозну між двома грядками й умлівіч заснув. Зайджений ягідми, забрьоханий в болоті, розкинувши руки й ноги, з голим животом, — спав, як п'яний січовик після походу. В такому вигляді знайшов його доктор Сологуб.

* * *

Прокинувшись Мокрина розглянулась довкола, — Тодора при ній не було. Дарма гукала; пійшла стурбована шукати. Обійшла всеньке обійстя, город біля дому, заглянула в пекарню, у кімнати. Доктор спав сам по обіді; — дитини не було, ніхто його не бачив.

Піднявся сполох, — всі стали бігати, шукати, гукати. Пропав.

Єринка почала плакати, Мокрина хрестилася та ломала руки.

— Спаси, Господе, це янголятко! Пречиста Діво Мати! Помилуй мене грішну, — жебоніла стиха, заглядаючи у всі кутки.

Врешті всі збіглися біля криниці. Неінакше, тільки упав туди, — вирішили всі з жахом. Знявся нечуваний лемент. Єринка голосила на все обійстя, стада мовчки заливалась сльозами. Кинулися обидві до Данила, щоби спустився у колодезь рятувати дитину.

Сухорлявий, невеликий на зріст Данило мовчки сів, роззувся, скинув піджак, штани, в сорочці лиш та підштанцях готов був спуститись. Кинувся ще за ключкою, дов'язавши до неї довгий кий, щоб дістати й обмацати дно. За пазуху кинув сірники та свічку. Дужий, молодий Карпо мав його спустити на баді в криницю, — потім витягнути. Треба було ще покликати когось дужого з хлопців, бо тягнути з криниці чоловіка, — це не бадю з водою. Карпо побіг по Антона.

Саме коли Данило, перехрестившись, на очепі колодязя, налагодився сідати в бадю, — надбіг доктор, почувши лемент. Жінки голосили на все обійстя.

— Стий! — звереснув, побачивши Данила на зводі криниці. — Чи ви подуріли! Хочете погубити людину? — накинувся на жінок. — Ти тямиш, Даниле, що з тобою могло-б статися? Криниця вісім сажнів завглибшки; води в ній найменше 2-3 сажні. Спускати в таку глиб людину і назад тягнути двом чоловікам не під силу. З таким тягарем могла-б їм з рук вирватися корба, ланцюг мігби зірватись при самій жолоді. Ти тямиш, що з тобою було-б? На тебе звалилобся пудів десять-п'ятнадцять заліза. Заки-б тебе витягнули, — твій труп задубівби. А Тоді... Хто вам сказав, що він полетів у криницю? Подивіться, — зруб високий на чотири зводи, як він мігби видрапатися сюди, дворічна дитина?.. Бабський розум, як дошка. А ви також мудрі обидва мужчини?! — накинувся на чоловіків.

Всі стояли мовчки, тільки Данило пополотнів на виду, збагнувши безглуздя, на яке поривався щойно.

Відсалнувши, Сологуб почухав брову.

— Пійдіть краще поза городи, — подумавши, звернувся до Данила. — А ти, Карле, цим боком. Ідіть, розглядайтеся добре, дивіться під кожен кущ, шукайте у траві, гукайте. Малий десь певне ушився і спить. Я пійду серединою через город. А ви, няню, сидіть з Єринкою та моліться, — дякуйте Богові, що з великого розуму не погубили Данила.

Він пройшовся кухонним подвір'ям, чи не побачить якихось слідів. Біля криниці годі було шукати, там вже топталися люди. Обійшов дровітню, Азину буду. Біля барлоги наткнувся на виразні відтиски маленьких ніжок разом з ратичками поросят. — Ось де він гостював! — муркнув вдоволено й спрямувався до корита поруч бочки. Тут натрапив на виразний Тодорів тропок, що від корита просто вів до городових воріт. В городі на вогкій землі натрапив також на Тодорів слід, — ішов до грядок. Доктор слідкував за ним. Думав, що Тодір не міг оминати патлату черешню, що здалеку червоніла ряснотою ягід; спрямувався до неї. Довго не шукав, —

знайшов згубу в борозні між грядкою шпiнаку й квасолi. Декiлька хвилин стояв та смiявся. Гукнув над ним пару разiв: — Тодi! Порушив його навiть ногою. — Тодiр слав глибоким сном трудiвника, або п'яницi, розпарений сонцем. Сологуб пiдсунув пiд нього руки, пiднiс як сiпок та понiс до хати.

На ганку сидiла ледь жива Мокрина; заплакана Єринка мила ганковi вiкна, а перед ганком стояла клюшниця та сварила її за бруднi шибки. Саме тепер зiбралось їй на тi порядки. Зникнення Тодора не викликало в неї нiякого зворушення, нi зацiкавлення. Саме надiйшов доктор зi своєю ношею.

— Маєте потопельника, — муркнув, стримуючи смiх та кинув його на травник перед ганком. Тодiр слав далi.

— Ой, Боже! Неживий! — зверснула Єринка i впла біля нього, обгорнувши всього руками.

— Живий, живий, — засмiявся Сологуб. — Полюбуйся, дурна.

Мокрина й собі кинулася з плачем до малого. Обидвi стали його термосити. Щойно тодi розплющив очi. Сидiв у матерi на руках, чухаючи чуба, нерадий, що перебито йому сон, здивований, чого всi обступили його, смiються, радiють.

— Падку мiй! А страшне, а викачане, а замурзане! — смiялася й плакала вперемiш Єринка. — А сорочка, а пiсок!..

— А руки, а голова! — пiдхопив Данило, щасливий, що оминула його рискувата мандрiвка в криницю. — Тодi! Де це ти так гуляв?

— А живiт! — постукав його пальцем доктор. — Це вiн так набухкався зелених черешень. Иди викупай його, Єринко. — Вiн грався з поросятами й каченятами. Я бачив його слiди на оборi. Щастя, що Лейзора на той час не було..

Всiх охопив веселий настрiй. Тодiр був загальний милованець. Жартували, смiялися з нього й цiлої пригоди. Тiльки сам вiн був зовсiм поважний, здивований i нерадий.

Врядигоди траплялися з ним подiбнi приключки.

Раз був пропав також. Знайшли його у собачій буді, — спав смашно в Азиних сбиймах, з цуцинятами разом, награвшись, видно до змору. Мав подрапане лице, ноги, повну голову соломи, скусаний блохами.

— Відміна якась не дитина, — бідкалась Єринка.

— Він має козацьку вдачу, — засміявся доктор. — Їсть, що запопаде в руки, спить де упаде. — Дасть собі раду у всякій пригоді.

— Бурлака, — притакнув весело нанашко.

На всякий випадок Сологуб казав Данилові закласти дошкою пролаз під ворітьми, забезпечив ґратами криницю. Тодір ставав щораз більше необхідністю в його життю.

Раз серед ночі почув розпучливий плач дитини. Вискочив з ліжка, накинув на себе хатній халат, побіг до пекарні.

— Що сталося? Чого він плаче?

— До дотоля, до дотоля, — дерся малий.

— Оце вже з пів години кричить до пана. Не знаю, що з ним робити? — промовила Єринка. — Чи то йому щось приснилось?.. Чи Бог його знає?..

— Чомже ти його не принесла до мене?

— Та як? Серед ночі будити пана?

Сологуб взяв малого на руки, пригорнув до голих, волохатих грудей.

— Тоді малий! Ти плакав?

— Плакав.

— Чого?

— До тебе.

— Ти хотів до мене?

— Так. А Инка не хотіла і бабка.

— Сологубові згадалося, як він малий тужив часом до батька. Раптом серед ночі огортала його неугавна туга за батьком і він плакав. Плакав роздираючись. Його забавляли, потішали, били, а він заходився плачем, мало не розірвалось йому серце. Пригадував собі це тепер зовсім плястично, чухаючи брову й притискав дитину до себе. Схлиплюючи ще зрідка, Тодір затих і заснув.

— Так, діти тужать, — думав зворушено доктор.

Ріс Тодір серед людської приязні, сам до всіх приязний, до людей і тварин, живий, чулий, веселий. Тут плаче, тут вже сміється; тут зробив збитка і вже лізе цілувати.

— Ну, що це за дитина?! В кого воно вдалося таке? — дивуються всі. Єринка посміхалася мовчки. — Геть чисто як він, — думала щаслива. — Очі, усмішка, і таке ласкаве, любе. Геть живий Керельо.

Ось він побачив перед ганком калюжу, після вчорашнього дощу і вже лізе туди. Шур-шур, босими ногами по воді. Вода радісно розбризгується на всі боки; земля під нею м'яка, мов рощина, нагріта сонцем. Саме добрів до середити і вже мав охоту сісти, коли враз:

— Тоді! Куди це ти поліз? Вилазь з ковбані, чуеш?! Ходи, повезу!

Карпо. Приїхав щойно з пошти, веде Шпака до стайні. Тодір чвалом женеться до нього і вже сидить на коні, на самій шиї, бо спини негоден ногами обняти. Руками вхопився за гриву. Це більша радість як калюжитися. Карпо веде Шпака подвір'ям, тримаючи Тодора за ногу.

— Але-ж і ноги!.. Диви-но, як ти їх позатріскував. З такими ногами, браток, не годиться лізти на коня. Чуєш, Тоді? Іди, нехай тебе мати, або баба помиють.

Тодір не чує. Яке йому діло до ніг? Він щасливий, кричить на Шпака: — Гатя! Вйо! Ще й підганяє цими двома задрипаними цурпалками, що стирчать по обох боках Шпакової шиї і називаються „ноги”.

— Ай, Тоді, Тоді! Що ти за штукар! Босяк, — сміється Карпо. — Диви-но! Он дід нанашко щось тобі несе.

Антип загнав у полудень товар на обору, йде у пекарню полуднати й по дорозі показує щось Тодорові.

— Сопілка, — каже Карпо і зсаджує Тодора на землю. Він притьма біжить до Антипа, кричить: — Діду, дудудуду!..

Біля фіртки стоїть клюшниця, приглядається зі злобною посмішкою. та підморгує значливо Мойсі, що йде вулицею, посміхаючись здалеку до неї.

— Бачите, бачите! Як усі байструка балують? —

каже, коли Мойса спинивсь біля фіртки. — А наша баришня і у вус не дує. Радіє, що всі пораються з її байструком. От, де розпуста!

— Настояща бахурка, — кидає похмуро Мойса. — Думали всучити мені цю кралю, — стара зі своїм Бенедьом. Щоб я закривав його гріхи. Та я не дурень, — пронюхав зразу, — кінчає чванливо й видуває гордо губи та морщить гонористо брави. — Сам вірить у те, що каже. А Єринка таки завдала йому пинхви, — не прочхаєшся!

Він давненько вже не заходив сюди, ще від цих ви-мазаних дьогтем воріт. А це конче йому треба до докто-ра. Мимоходом тільки зупинився біля Шиманської. Йому недуже наручно стояти з нею у всіх на видоті. Вона лиш чекає нагоди, щоб причепитись до нього. Мсвляв, — ходив з нею, люди бачили, тепер женися.

Він круто відвертається від неї та йде до Сологуба. Але в кабінеті не знайшов доктора, ані у спальні. У ві-тальні також його не видно. До челяді Мойса не захо-дить. — там з нього виразно наглузовуються, а після витівки з ворітьми Карпо обіцявся напарити піку.

Мойса обходить дім від городу, чи не лазить десь там „старий тельбух”. Замість доктора, наткнувся про-сто на Єринку. Йшла травником у чорній запасочці, що м'яко облягала її стрункі стегна, у пишних поликах та коралях. Коси подівочьки, обкручені кругом голови. Йшла з дитиною на руках і співала.

Мойсу наче полум'ям обпекло. Кинув на ню украд-ки погляд, не міг заховати захоплення сам перед собою.

— Ох, і гарна-ж зараза! — вирвалось йому пошепки.

Єринка пройшла повз нього, як біля порожнього місця. Не глянула навіть в його бік. Знівечений її згїрд-ливою байдужістю, кинув навздогін за нею: — Пррро-ститутка! — голосно, щоб почула.

Пройшла ані здрігнувшись. Сміючись пестила ди-тину. Але Мойсів вигук Єринка почула, недуже розіб-равши це слово. Поскаржилась Мокрині. Стара тільки махнула рукою.

— Неприторенний лабус та дурень, — сказала. — Не дивись і не слухай.

* * *

Уночі пройшла злива з блискавками, з громами. Починалась рань літня росяна, золотиста, з радісним щебетом пташні, з веселкою через усе небо, як тільки підвелось над землею сонце.

— Ах, і краса-ж яка господня! Благословенне ім'я Твое, Боже і вид Твій святий, — привітала схід сонця Мокрина, вийшовши на поріг. Перехрестившись тричі, віддала поклін сонцю, чи пак Творцеві, що в її погансько-християнським світосприйманні зливався в одну суціль величі й святости.

Стояла на порозі боса, в сорочці, в старій спідничині, сплівши на грудях руки.

— Та святись ім'я Твое, та прийде царство Твое, — лебеділа півголосом, задивлена у сонце, як у справжній вид божий об'явлений людям.

Молилася, власне, не цими словами вивченої церковної молитви, яких і не розуміла дуже, що мали для неї радше значіння зашіптування, заклинання якогось, як чаклунська сила. Мокрина молилася усім несвідомим, надхненним еством своєї пантеїстичної душі, задивлена у те щоденне, предвічне і безсмертне чудо. У таку годину годі не молитись, як і тієї ночі, коли били громи божого гніву, один за одним, розтинаючи вогненними мечами чорну плахту ночі. Вона кликала помочі святого Іллі громовика, паликопи Пантелеймона, християнських заступників предківського Перуна, від якого вони перебрали ту силу та божість.

— І прости нам провини наші, якоже і ми прощаєм боржникам нашим, — продовжувала механічно заклепані змалечку у пам'яті слова й думала водночас: — Це-ж вже почнуться хутко й громові свята: Паликопи Панька, Гаврила та Іллі і тріскучої Ганни... та ізбави нас від лукавого, амінь.

— Бабко, хлібчика з салом, — почувла за собою. Тодір стояв на порозі, в коротенькій сороччині, з голим животом, жмурачись до сонця.

— Ах, Боже-ж мій! — стрепенулася. — І воно вже встало і вже домагається хлібця із салом. Пожди, Тодюно! А диви, он сонечко щойно прокинулося і благословить день. Поклонися йому. Скажи: — Благосло-

ни Святе Сонце й мене маленького, на здоровля, на щастя, на розум і радість.

— Босльови, сонечко, мене маленького... — повторив за нею.

— А ти-ж, хоч і русальний, а молитвований, хрещений, — жибоніла Мокрина, обтираючи йому росою личко та очі. — Це небесна водичка, чиста як небо. А сьогодні в нас, Тодюню, молитвенний день, святих молитвенників, — Петра і Павла.

— Петра і Павла?

— Еге, Петро та Павло два господарики святі, хлібороби. Святий Петро з плугом ходить, святий Павло воли водить, Господь пшеничку засіва, святий Ілля заволочує. Це-ж вже й жнива кінчаються хутко. Святий Петро зажинає, святий Павло дожинає, святий Ілля копи кладе, — говорила радше про себе, витираючи його рушником; надягла чисту сорочину. — А диви-но, яка вишита! Пійдемо сьогодні у церкву, усім трьом поставимо по свічечці.

— Зара, бабко, піјдемо?

— Ні, як повстають усі.

— І мама, і дід нанашко?

— Еге, еге, усі піјдемо.

Сонце поволі підвелось понад верхи патлатих вишень, із землі піднялось тремке мерехтіння після рясної зливи. Семибарвиста двоїста райдуга саме виразно виступила на небі.

— О, о, бабко! — закричав радісно Тодір. — Дивися, бабко, Бозя сміється.

— Це, Тодю, веселка п'є воду із моря, — перехрестилася Мокрина. — Богородице, Діво, радується.. — почала шептати незакінчені молитви і разом винесла малому свіжого підпалка із салом та нарвала пригорщу вишень.

Вийшла заспана Єринка, задивилася й собі на райдугу.

— Веселка з моря воду п'є, — переказала в побожнім захопленні, причарована красою ранку.

— Веселка п'є з моля воду, — повторив за нею Тодір, уминаючи хліб.

В пекарні й на кухоннім подвір'ї починалася ранкова метушня. Палажка з Тетяною збиралися з дійницями до корів. Було чути голос дядька Антипа:

— Омельку, випускай телята! Чи то ти ще не прокинувся? Стоїть та чухається... Та прокинься, різало твою ма!..

— Еге, — прокинься, коли йому саме вареники сняться, — зажартували молодіці. Залунав сміх. Єринка взяла на руки замурзаного ягідьми Тодора, понесла вмивати.

— Мене вже бабка росою вмила, — не давався малий.

Всі були врочисто веселі, як звичайно у свято. та ще й в такий годинаний час.

— У погоду й сумний веселий буває, — всміхнулась Мокрина.

Появився згодом і Сологуб в штанах лиш та в розхристаній сорочці, розчухряній, у хатніх капцях голобіски. Ходив по дідинці й городі, заклавши за спину руки, приглядався до молодих деревчат, посаджених весною, до щеп. Уся зелень вимита після дощу, підіймалась до сонця, блистіла в раняшних проміннях.

Доктор закурив цигаро, походжаючи довкола травника широкою алеєю; посеред неї стояла велика дощова ковбана, у якій радісно відзеркалювались височенні в'язи, небо та веселка.

Чар і велич природи завжди відбиваються на настроях людини. Доктор був пройнятий наскрізь красою цього червненого ранку, після чудової нічної громиці. Чекав Тодора, щоб снідати разом; та мало не було чомусь видно. Замість нього появилася на ганкові Шиманська, святошна та пишна, в ясно лилеевій сукні, в білім кресатім капелюсі, з чорним струсячим пером, з червоною парасолькою в руці.

Побачивши одалік доктора (вона вже давно його бачила з вікна своєї кімнати), пустилася просто йому назустріч. Сологуб, завваживши цей її маневр, повернув несподівано у бічну алею. Але бідній Полюні непереможно хотілося, щоб він побачив її сьогодні у всій її красі й пишноті. Найпереконається раз врешті, що

має до діла зі справжньою дамою, яка вповні відповідала йому „фасоном” та блиском.

Вона прожогом завершила також, майже перебігла проміжок алеї, захований за кущами, прямуючи так, щоб неодмінно зустрітися з доктором.

Річ цілком природня, — вона зібралася до Куни до костела, на відпуст, чекає Водзінського, що має по ню заїхати. (Еге, замість поїхати удвох з доктором разом, мусить їхати з економом Водзінським.) І ось вона походить собі, чекаючи та несподівано зустрічається з доктором. Що-ж може бути природнішого?

— А може він умисне чекає цього? — прошибла її радісна думка. — Вийшов так рано, щоб її пристріти.

Ішла одушевлена тією думкою, намагаючись якнайменше налягати на ногу. І справді, зіткнулися віч-на-віч; Сологуб не мав змоги викрутитися вдруте.

— Зі святчком, пане докторе! — зашебетала, мило здивована тією „несподіваною” зустріччю. — А ви не збираєтеся до Куни на відпуст? Я думала, що поїдемо разом. Такий чудовий ранок! Сьогодні буде вся наша „знать” в костелі: грабство Ярошинські, грабство Холоневські, ксенжна Четвертинська, — цокотіла, захлистуючись цими титулами.

— Вона, очевидно й себе причисля до тієї „знаті”, — подумав Сологуб, кивнувши головою на її вітання. — Я по відпустах не їжджу і до тієї знаті не належу, — буркнув не дивлячись в її бік.

— Як не належите? Таж ви обиватель, ще й доктор. А помолитися в костелі годиться у таке свято, людей побачити, себе показати. Я до сповіді їду. Без сповіді не могу й одної неділі, без св. причастя.

— Маєте, видно, багато гріхів.

— Ну, якийсь малий грішок усе знайдеться, хи-хи! Я зразу мушу його позбутися, — лебеділа підлипливо, стоячи перед ним на стежці. — Але-ж то вночі дощ лив! Такі громи били, що Боже!.. Я всю ніч молилась, щоб не вдарив у наш дім.

Він розгублено думав, якби її обійти, виминути якось? Не виявив навіть вдячності зате, що спасла йому дім від грому...

— Не дивиться на мене, не слухає навіть, — завважила просебе з огірченням і разом, наспіх гарячково шукала, щоб ще таке сказати, щоб його затримати, примусити балакати з нею. Стільки надаремних її заходів, зусиль, щоб прихилити його до себе, виявились надаремні. — Мабуть, ця нога проклята, — зідхнула внутрішньо. Мала вже давно надуману з ним розмову, не знала тільки, як почати; не було нагоди такої, як ось ця, тепер. Коли-ж, коли-ж, як не тепер сказати?..

Стояла перед ним розгублена, майже в розпуці, і разом сяюча. Він також, заскочений тією зустріччю, мовчав похнюплено, бажаючи якнайхутчій спекатись її. Відчував до неї живлову відразу. Про що можна балакати з нею? Проте, збагнув її розгубленість, збентеження і несподівано стало йому жаль її. Липнув на ню зпід брів, трохи з цікавості, трохи з милосерддя та посміхнувся блідо. Їй цього було досить.

— Скажіть, пане докторе, чому ви мене не любите? Защо ви мене виганяли? Що я вам злого зробила? — випалила одним духом, несподівано, мабуть, для себе самої.

Було в цьому щось жебрацько жальке і разом безлично найвне; розпучливе самоприниження людини.

Його омрячило почуття жалості й ще більшої відрази до неї; глупе почуття ніяковості. Заскочило ще більше, як сама ця зустріч. Крім тієї ніякової посмішки, з домішкою іронії, не мав иншої відповіді. Чухав зажурено брову. З цього заклопотання вивів його Тодір.

— Дотоль, дотоль, дивися! О! — летів до нього в блакитній суконочці, в новому брилику та постоліках. — Дивися, дотоль! — показував захоплено рукою.

Ковбаня. Блистіла дзеркалом серед алеї величавозвабна.

— Дивися, дивися, дотоль! — дзвеніла в ранняшнім сонці радість дитини.

— Тоді малий! — крикнув зраділий також Сологуб. — Що це з тебе зробили? Куди це ти зібрався?

— До Бозі, — махнув на бігу рукою. За ним ішла святошно-запишана Мокрина, в чорній люстриновій спід-

ниці та „кохті”, з білою хустинкою в сцеплених на животі долонях.

Уся янгельсько-невинна блакить очей Шиманської в одну мить змутилася, перекинулася у гадючий блиск криці. Обкинула цим поглядом малого, потім стару і вкінці доктора та відвернулася. Ось вона, — відповідь на її питання! Ось чому він відвернутий від неї! Через цих... Підложниця та байструк його тримають. І ще ця стара!.. Господи! Як я їх ненавиджу! — простогнала в собі, йдучи назустріч Водзінському, що саме заїхав бричкою перед ганок. Зробила до нього радісно-кокетливу міну, з чаруючою посмішкою, помахаючи парасолькою. Може хоч це Сологуб завважить? Ні. Він дивився на стару „відьму”.

— Куди-ж це ви, няню? — гукнув до неї.

— До церкви, серце. Давно вже не була. Пора вже й дитину запричастити... Може-б Данило повіз нас у Тульчин?

— Ви ще питаєте? Скажіть, нехай закладе Шпака до лінійки.

Мокрина подалася назад. До Сологуба підійшов Водзінський.

За той час Тодір, залишений сам, пустився просто до ковбані. По дорозі наткнувся на цеглину, що саме чекала його у траві. Підніс її не без натуги, підбіг упритул до баюри, з постоломи в воду й бебехнув цеглою в калюжу. Цегла упала близько, біля самих його ніг. Цілий водограй бурої води хлюпнув просто на Тодора, заливаючи його з брилем і з постоломи. Він тільки ухнув з несподіванки та сьорбнув мимохіть тієї води.

Почувши за собою плюскіт, Сологуб оглянувся і замер із захоплення. До нього гнався неменш захоплений малюк, показуючи позад себе.

— Тоді тьопнув. Тоді тьопнув цеглою, а калюжа на Тодя, — гукав радісно, показуючи руками, як калюжа скочила йому на голову.

Сологуб з Водзінським присіли від реготу, саме коли на ганок вийшла вичепурена Єринка, а за нею Мокрина.

— Ой, падочку мій! А це що сталося? — заломили

руки. До них гнався радісний Тодір, вигукуючи здалеку, як то він „тьопнув” цеглою в ковбаню.

— А все немудре з Тодором! — скрикнула в розпуці Єринка. — Щойно викупала, дала все новеньке. Що-ж то за дитина?! Будь ти неладен! — трохи не плакала.

— Якже його тепер везти до причастя? — журилася бабка, безрадо опустивши руки.

— Їдьте самі, — сказав доктор. — Чого там тягати по церквах дитину? Ще матиме час. Тоді, непростений грішнику! Ходи, попоїмо трохи, а тоді я тебе погойдаю.

Єринка обмила його коло кадовба, скинула постояля та й суконку, доктор повів його до їдальні, посадив проти себе, дав булку з паштетом, свіженьку редківцю, налив на мисочку кави. Малий заїдав, радіє що позбувся постолів та капелюха, доки не почув гуркоту лінійки. Пригадав собі, що має їхати „до Бозі”, вмить зсунувся з крісла й вилетів на ганок, саме коли лінійка з Єринкою та бабкою виїздила за браму, — наробив несусвітнього крику:

— Тоді гатя! Тоді гатя! — дерся на все обійстя. Дарма Сологуб намагався його заспокоїти, посадив на гойдалку, гойдав приспівуючи:

«Гойда, гойда, гойдаша! Де кобила там лоша...»

Тодір дерся невгавно, залитий слізми.

— Коня, коня! Тоді гатя!.. — повторяв у розпуці.

Він настирився їхати і навпір домагався цього.

— Ну, цить, дурню! Не плач. Зараз поїдемо до коней, — заспокоїв його врешті Сологуб та казав Карпові запрягти до кабріолету коні. Набрал у кишені цукру, накраяв хліба, посадив собі на коліна півголою Тодора й поїхали удвох, без возія. Мокрий від сліз, але щасливий Тодір вчепився ручками у віжки, гукав на коней, сміявся. Саморадість дитини захопила й доктора.

— Як легко унещасливити і вщасливити дитину, — думав вдоволений. Годі сказати, — кому більшу зробив приємність, — собі чи йому?

Осяйний день червневий, з південним леготом, з опалевим мерехтом пари над полями, з наснагою родю-

чої землі, видався йому особливо радісний та гарний. На полях лежала непов'язана жень, обсихаючи після дощу; де-не-де стояли вже копи і ще непожате жито, пшениці покляклі після зливи.

Сологуб скинув капелюх, розстібнув сорочку, горнув до себе малу, буцмату голівку. Віз його уперше до стаднини, цікавий вражіння, яке зробить на нього цілий табун коней та лоша́т.

Біля стаен вибіг їм назустріч Антін забрати коні. Тодір не хотів злазити з брички, бажав їхати далі. — Тоді гая! — кричав. Сологуб показав йому обведений загорожею загін степу, на якому пасся табунець. Взяв його на руки, підійшов до загорожі. Тодір обнімів з дива, побачивши таку силу коней.

— О, о! Кося, кося! — кричав захоплено. — Диви, дотоль, — коні!

Коли Сологуб увійшов з ним в гущу табуну, — малий впав у несамовиту радість. Їх обступили з усіх боків молоді коники, витягали мордочки, домагаючись цукру, хліба. Доктор обділяв їх цими ласощами. Тодір тріпався, радів, гладив лоша́ків по сап'янових ніздрях, припадав до них, цілував.

— От чудна дитина, — засміявся Антін. — Я ще такої не бачив. Аж трясеться як коня побачить. І в кого він вдався?

— Мабуть, у свого батька, — засміявся доктор. — Козацька кров.

— Антін скинув на нього прищілено допитливий погляд. — Невже це він натяка на себе? — подумав зашарівшись та опустил очі.

— Якіж-то козаки, прошу пана? — спитав несміло.

— Такі, як ти, Антоне. Були колись. Запорожці звались. Вони на коні родилися й вмирали.

Антін недоумно видививсь на нього, — не чув про таких ніколи. Та його в цю мить цікавило щось инше і він думав про це.

Сологуб посадив хлопця на коника, казав Антонові поводити його по оборі. Паробок взяв лоша́ка за чілку, другою рукою тримав їздця.

— Тоді сам, Тоді сам! — відмагався малий, вп'явшись руками у гриву лошати.

— Тримай, тримай його, Антоне!

— Пан для нього наче рідний батько. — проронив табунник, червоніючи ще дужче.

Сологуб збагнув цей натяк. Його смішила наївна допитливість Антона.

— Чим-же я йому не батько? — всміхнувся. — Носив колись на руках Єринку, тепер її сина.

Відповідь ця не казала нічого, тільки ще більш спанталичила Антона. Сологуб любив цього очайдушного найжджача коней, за його безпосередню, щирю вдачу, поспішив вивести його з прикрого заклопотання.

— Його рідний батько також любить коней, — промовив повагом та пересадив малого на другого коника. — Шкода лиш, що попав у матроси, а не у кінноту.

Ведучи коня з Тодором, Антін ще більш спанталичено думав. — Про кого це він каже? Таж не про себе. Чия-ж це дитина?.. Не в кінноту попав, а в матроси... Хто-ж це?..

— Тоді! Скажи, — хто тебе вистругав? — засміявся до малого та пересадив його на іншого коня, сам скочив на нього, взяв Тодора поперед себе, погнався чвалом по степу, тільки вітер зашумів у вухах. Тодію зазнав стільки радощів, таких зворушень, як досі ніколи, об'їздивши трохи не всі табунні коні. Босий, в одній куці сорочині, спотілий, обшмаляний вітром і сонцем, сяв щастям.

Сологуб за той час наробив нарисів, розгорнувши зошит. Накидав обриси коней у різних постановах. Заходив спереду, ззаду, з усіх боків, підхоплював кожен рух, окремі деталі корпусів, задів, ніг, вигини ший. Ловив олівцем очі, ніздрі, кидаючи на папір, цілий табун в бігу, у розгоні. Мав уже повен зошит зарисів, нарисів; був задоволений.

— Ну, Тоді! Ідемо додому, — гукнув. — Давай, Антоне, його і бричку.

Усівсь у кабриолеті, взяв Тодора перед себе, по-

прощався з Антоном, ткнувши йому сороківця в руку і затяв коні.

... Не попав у кінноту, тільки в матроси, — думав з натугою Антін, дивлячись прищілено за кабриолетом. — Хто-жби це міг бути? Хіба той красносельський, Керельо? Та коли-б це вони з ним?.. Ну й хитра Єринка!

* * *

Сонце саме стало на полудні. Було душно, парно після дощу. Виїхавши на тульчинський шлях, Сологуб не поїхав просто до Орестова, — повернув праворуч, в протилежний бік, на Тульчин. Заїхав на почту, потім виминув ряд крамниць вповдовж ярмарочної площі, рясний святошний торг та зупинив коні перед лавкою Соці. Розчухрянний, спотілий, в розхристаній сорочці, взяв голопузого малюка на руки й пійшов у крамницю. Всі голови, обличчя ярмарочної площі обернулись за ним.

— Диви, диви, доктор з дитиною!

— Чие-ж це?

— Як, чие? Та-ж його.

— Але, але, — його?

— А тож чие?..

— Та-ж він удівець.

— Та-ж із наймичкою, — не знаєш? Із тією годованкою своєю.

— Як, із Єринкою? Але, але?..

— Авжеж, от спитай клюшницю, що в нього.

— А диви!.. Вигодував собі підбічницю.

— Ще й возиться з байструком.

— Кажуть, — геть і спить з ним.

— А гарний пацан, нівроку.

— Пансько-мужицьке.

— Геть чисто в нього вдався.

— Еге, навіть таксамо чухає брови, — засміявся хтось із чоловіків.

— Ха-ха-ха! Побий тебе трястя!

— Що не кажіть, а видно зразу „питльований качач”. Мужик не втне такого.

Ярмарком покотився регіт.

Сологуб посадив Тодора просто на прилавкові, — обтирав собі хустиною чоло та шию.

— Здорова, Сосю! — привітався з крамаркою. — Маєш щось зимного напитися?

— Ну, чому-б не мала? Для пана доктора у мене все є, — вишкірила зуби молода пухка жидівка. — Це ваше? — підійшла до дитини.

— А чие-ж? — муркнув. — Хіба не видно?

— Ой, нівроку! Дві краплі. Ть-ть-ть! — поцмакала захоплено. — Ну, що вам дати?

— Дай йому бублика і лимоньяди, а мені пива, якщо маєш з льоду?

— Чому-б не було? Як ти називаєшся? — похилилась до малого, даючи йому бублика.

— Тоді, — відповів, приглядаючись пильно до неї.

— Ой-вей! Яке-ж воно мудре! Яке воно гарне!.. Шльоме, Шльоме! — гукнула позад себе, — ком гір!.. Чуєш? Цвай пляшкес бір, і одна ф'ялка, — розпорядилася й поставила на прилавкові дві склянки. — Дивися, Шльоме, — це докторове, — сказала, коли Шльома з'явився з трьома пляшками.

— Ть-ть-ть! — зацмокав і собі Шльома, відтикаючи й наливаючи докторові пива.

Сося упала біля Тодора, наливала йому лимоньяди. Він жадібно пив шумкий напій, почервонівши до сліз, заїдав бублика. Доктор реготав.

— Тоді, хто це такий? — показала на нього Сося.

— Дотоль, — відповів, помахуючи весело ніжкою.

— Ой, мамочки! Яке-ж воно мудре! Видно панську роботу, — засміялась фамільярно до доктора. Сологуб сміявся також.

— З ним сьогодні трапилась пригода, — розповів подію з ковбанею. — Дай-но мені, Сосю для нього постоліята, панчішки і штани, тільки християнські, без розпірки ззаду, і якусь суконку.

Жиди сміялися, обступили Тодора, любувалися його розумом, вродою. — Акуратний паничік, — прицмакували, підлещуючись до доктора. Малий уминав бублика з ф'ялкою, сидячи голим задком на прилавкові, розкинувши цупкі, пухкі ноги, загорілий, рум'яний. З'явилася Сося з цілим оберемком одяжі для нього. Почалося мірання. Полотняна сорочина зі штанами разом (роз-

пірок доктор казав зразу зашити), постоли, панчішки. Навіть біла пікова шапочка.

— Я ще щось маю для маленький паничік, — одушевлялася щораз більше Сося. — Купіть ще цей костюнчік. Чорні оксамитні штани і пікова блюзочка. Буде про велике свято.

— Гаразд, — погодився доктор.

— І ще це матроське пальтішко і матроська шапочка. Це нічого, шьо трошки великі; будуть навиріст.

— Давай і це.

— Ой, який він щасливий, що має такого тата, — впадала в екстазу Сося, уторгувавши стільки зразу. — Тоді, це твій тато?

Малий глянув на ню поважно і замахав ручкою в повітрі:

— Тато там, по молі пиває, — промовив.

— Що він каже? — перепитала жидівка.

— Каже, що його тато пливає по морі. Його батько служить у матросах.

— Як? То це не ваше? — розчаровано, майже ображено, видула губи склепарка. — Ой, я не хочу!.. Це неправда.

— А ти думала, — справді моє?

— Ну, чьому мені не думати? Всі кажуть, що ваше; щоб я так жила. Ваша кляшниця, і той ваш Мойса... Чьому мені не вірити?..

— Ну, то вір і далі. Тільки слухай, Сосю!.. — Со-логуб поклав на губах палець.

— Ну, ну, як пан доктор каже... я розумію. То це ця ваша наймичка, що їхала колись зі мною в Адесу, шукати свого брата матроса. Оооо! Я вже тепер знаю, то це такий брат!.. Ха-ха-ха! То це його тато, а вона його мама. О! Дурна діфка погналася за ним ув Адес, думала, — він там сидить та її чекає, як в селі під вербою. Ха-ха-ха! Вона казала, що служить у доктора Со-логуба. Я не знала, що це ця годованка ваша. Вона так хутко виросла, — здорова діфка. Вона пійшла на пристань його шукати і вже не вернулася. Її туди повів мій брат Їші. Ми не знали куди вона ділася, а тепер вже знаю. Ха-ха-ха!

— Знаєш, то знай для себе. Тямиш?
— Чому ні? Як пан доктор хоче...
— Гляди, Сосю! — погрозив їй пальцем.
— Ну, ну, я розумію, — шя! Ви його любите. Така
файна дитина...

— А ти, Сосю, зле тоді зробила, що пустила дівчину саму. Вона трохи, трохи не пропала.

— Ну, що я мала за нею ходити?

— Але той твій Їші не повинен був її саму покинути. Якби не щасливий випадок, що трапився їй на вулиці мій добрий знайомий, — була-б пропала серед матросів.

Сологуб розплатився, дав ще пів карбованця завдатку за дискрецію, забрав півсонного Тодора і вийшов. Вернулись саме на обід. Застали вже дома Мокрину та Єринку. З пекарні лунала уїдлива торохкотня Шиманської, повні погроз вигуки.

— Що там трапилося? — спитав Данила.

— Та то клюшниця біснує від самого раня. Присікається до всіх, як спасівська муха. Зібралась на відпуст та чомусь не поїхала й вередує як біс у греблі.

— Ото когось перцює! Мабуть Єринку.

* * *

Вже й по жнивях... Сологуб виїхав у поле, передушца жниця перев'язала його перевеслом. Кинув на дожин червінця. Над вечір прийшли жінці зі співами, з виплетеними штудерно „квітками” з колосків. Дівчата у вінках з жита, пшениці, вівса. Барвистим півкіллям стали перед ганком. За дівчатами, молодицями косарі з косами, високі, вусаті, в солом'яних брилях, засмаглі на сонці як цигани. Веселі, лагідні обличчя, сяючі спокоєм і радістю очі.

Дожинки, паночку, дожинки!

Дайте-ж нам, паночку, горілки...

Як щороку, винесено перед ганок лави, столи з колачами, пирогами, ковбасою, сулїї горілки; дівчатам медяники, цукорки. Сологуб з Мокриною частували жінців. Мокрина завернулась наміткою, взяла на себе рясну, сатинову спідницю. Для неї це справжнє „рочище” свято землі і сонця, dokonаної, завершеної праці; спо-

ковічне як сама земля ця. Радісна, погідна, як той літній, жнивовий вечір, вона частувала, припрошувала людей призволятись, чим Бог дав. Знала людей всіх і молодь по імені; — виростили на її очах, дехто й постарів уже. Вони поштиво казали їй „дзьоцю” із ляцька, по подільській моді.

Потім заграли троїсті музики, що Карпо саме привіз із Тульчина. Столи, лави поприймали, — почалися танці на чисто заметенім подвір'ї, перед ганком. Гуляла і вся челядь, і Єринка з Палажкою та Антоном, декотрі стаєнні хлопці та воловики. Танок вів найкращий женчик, найбільший танцюристий на всі села, Грицько Ловенець, чорнявий, стрункий, з чорними, палкими очима, з кучерявим чубом, — красень.

Між людьми крутився, метушився Тодір, співав, танцював, звеселяв усе товариство, переходив з рук на руки. Всі ним тішилися, що таке „дотепне та гарне”, — „звичайно, як панське”, думав кожен просебе.

Поволі звечоріло; лягав сизо-синій сумерк. Місяць зійшов. Тепло дихала земля. Притемком гульня перенеслася зперед ганку на степок, за ворітьми. Народу все прибувало. Лунали дожинкові пісні.

«Ми то женчики, ми то, пожали всеньке жиго,
А другії ливіві, — стоїть жито на ниві.»

Сологуб стояв спертий об тин, приглядався мовчки до ігор. Йому пригадувалося його безматірне, безбатьчинне дитинство. Усі ті обряди, співи, що так захоплювали його малого. Зростав між цим, як тепер Тодір, тільки несміливіший, менш радісний від нього. Ходив скрізь із няньою, з Мокриною. Вона молода, весела, вродлива, водила його по весіллях, празниках, хрестинах. Його також всі брали на руки, голубили, пестили тісами селяни, з поораними журбою чолами, з чорними, мозолистими руками, із щирими, теплими очима, з цим веселим, очайдушним сміхом, з цими піснями. Ріс серед них, знав їх змалку, любив, як і ті їх пісні, обряди, звичаї. П'янів ними. Мокрину обтанцьовували паробки; вона цвіла між дівчатами, молодицями, а він малий тішився, гордився, що няню всі люблять. Найбільш пестив його, голубив Антип Сокір, що саме тоді вернувся

був калікою з війни, і він найбільше горнувся до нього. Тепер Мокрина разом з Антипом, стоять ось біля нього, приглядаються усміхнено до танців заслухані у спів:

«Ой, літає соколونько по полю,
заганяє челядоньку додому.
Ой, додому, челядонько, додому!
„вигуляла” усе літо по полю.
Вигуляла усе літо та жнива,
болять руки, болять ноги й голова.
Широкая нивонька утомила,
що й вечеря з горілкою не мила.»

А з другого краю вигону луною:

«Угору, сонечко, угору
Нехай я нивочку доору.
А сонце вже на лану,
Нехай я нивочку дожду,
Не заходь сонечко, не заходь,
за великий перехід.
А вже сонце котиться,
нам додому хочеться;
наказу ждемо, до ночі жнемо.»

Це з панщинного побуту, неписані хроніки, співа-на істор'я народу, — думав Сологуб заслуханий у відгомін недавньої сумної минувшини, польського володіння на цих землях, з катівнею, із уньєю, з нагаями. Польща минула, відійшла в істор'ю, а володіння польське залишилося, ніде правди діти. Небагато змінилося і зі скасуванням панщини; тесаме вижимання крови і поту з цих людей; тісами нагаї, помордасні, хоч панщина ніби й відмінена і Польщі нема.

«Ой, чне-ж то поле зажовтілося?!
Ой, чне-ж то жито похилилося?
Широкее поле, жито ярове,
Хто тебе посіяв, — той тебе пожне.
Женці молодії, серпи золотії...»

Линула пісня з далекої, ще передпанщинної доби, може княжої, сивої давнини. Люди співали й співали, в якомусь містичному замріянні, повідкидавши назад, поскилявши голови, задивлені кудись. Тісамі люди й ті-

самі пісні, зперед п'ятьсот і тисячі років. Сологуб теж відкинув голову, приплющив очі і йому здалося, що він з цими співами і з цими людьми тріває десь в понадчасовості, коли людина, земля і сонце творили одну нерозривну цілість. Людина сівач, людина жнець, хлібороб, з його містичною радістю, мукою і любов'ю землі, вросли в цю землю невіривним корінням. Яка глибока, світорадісна, і буйнотворча душа цього народу, кинутого злобою історії, під ноги хрещених і нехрещених варварів заходу і сходу, півдня і півночі, — думав.

Збудив його із замріяння цього тихий голос Антипа:

— О, іде шляхтич із перевареної сироватки, ликом підперезаний...

Здалеку наближався з цигаром в зубах, набундючений Канка. Сологуб розсміявся. — „Шляхтич з перевареної сироватки“! — Годі було вигадати влучнійше, дотепнійше прозвисько Канці. Це також прикметний гумор тієї землі. Скільки в нім гострого глуму й погорди справжнього господаря до звичайного зайди.

— Ну, дядьку Антипе! Ходім і ми. Може няня почаствує нас чимось, хоч ми і не жали, і не співали...

Антип посміхнувся, своїм сократівським лагідним усміхом, та махнув рукою.

— Проооспівали! — кинув, ідуци за Сологубом.

* * *

Ось вже й Спас! Золотий, медодайний, український Спас. Спасівське сонце гаряче й лагідне, як обійми любки. Літні яблуні, — саблуки, паперівки; груші, — бергамоти, маргаріти, панни, — наронили в траву яблук, грушок. Тодір не вилазить зпід них, пасеться увесьденечки й спить там; живіт трохи не репне.

Пасічники із сусідніх левад понаносили докторові меду у сотах. Баштани обродили сього року також, і волоськими горіхами ряснить Господь. Недурно говорять: — „Петрівка голодівка“, — „Спасівка ласівка“.

Мокрина з Антипом навязали на Спаса маківок, всілякого зілля сніп і пучечками: деревій, ганус, придорож-

ник, диман, романець, прозірник-діробій, маренка, балдріян, нехворощ, живокіст. Навязали хустину грушок, яблук, — понесли до церкви святити.

Літо від Спаса переমেжежується; сонце переходить на осінній пруг. Червоніє достиглими ягідками й Мокрина калина.

— А диви, Антипцю, ще й цього року обродила моя калина, — радіє стара.

— Ще й ти, чого доброго, обродиш, Мокрино, — жартує Антип, посмоктуючи люльку.

— Бодай ти здоров був, таке вигадати! То лиш інколи яблуня зацвіте під осінь.

А Мокрині сеї осіні таки нездужалося. Застудилася, кашляла, кололо у боці. Доктор поставив баньки, дав порошки, казав прітись на печі, не виходити з хати.

На Покрову Єринка з малим вибралася до Кирнасівки, на празник до дядька Ригорка, маминого брата. Данило повіз їх лінійкою. А до доктора приїхав несподівано Проспер Улашин.

Приїхав побачитися й попрощатися перед виїздом закордон. Гуманські лікарі висилали його на зиму до Нангайму та Ніцци, — Улашин занепадав на серце.

Сологуб давно радив йому поважно взятися за лікування, знайшовши у нього якісь зміни в серці; зрадив тепер, що приятель зважився врешті на цю подорож. Хотів тільки вислухати ще його перед від'їздом.

— Потім, потім, — махнув рукою Проспер. — Не перебиваймо собі приємної розмови; хто зна коли побачимося знов.

Улашин, як усе був у доброму гуморі. Сиділи обидва в кабінеті, — балакучий Проспер розповідав, сміючись, — невелемовний Сологуб слухав і також сміявся. Розповідав Улашин про свого нового возія, Фоку Бабія. Відколи Кереля забрали до війська, — це вже другий возій. Перший т. зв. „Ілля Муромець”, став за гуменного, а цей Бабій — Керелів дядько по матері, — запеклий мисливець, очайдух і за комір не вилле. За один тільки перший місяць, відколи став возієм Улашина, встиг вже тричі вивернути його і то на рівній дорозі.

— Нащо-ж ви тримаєте такого роздзяву? Нема вже в Красносілці краших возіїв?

— Коли-ж-бо бачите, — він дуже симпатичний, — засміявся Улашин. — Ще й дотого загарливий мисливець. І зовсім не роздзява, тільки всю дорогу розважа мене балачкою, повернувшись лицем до мене. Не дивиться на коні, ані на дорогу, а я також. Він розповідає, а я слухаю. Ідемо куди попало і то хутко, — рів не рів, ковбана не ковбана. Оповіда такі цікаві речі, пригоди, що я весь час регочу і не оглянемось, як лежимо обидва в поросі, або у болоті. Йому вивернутись, — це недостойна уваги дурниця. Встав, обтріпався та іде далі.

Сологуб реготав з Бабія та Улашина. Проспер оповідав захопливо, з гумором.

— Уявіть собі, перед самим судом в Гайсині ухитився вивалити мене в порошок, трохи не роз'їхав стару жидівку. Я в новому, ясному плащі, викачаний в пилюзі, моя новісенька панама покотилась в калюжу. Маю в суді розправу саме в тій годині. Стою змотлошений, не знаю, як мені з'явитися тепер в такому вигляді у суд? — Бійся Бога, чоловіче! — кричу. — Що ти виробляєш?..

— А мій Бабій з моторністю акробата, сидить уже на козлі та преспокійно обтріпує мене батогом.

— Нічого, — каже, — паничу. То лиш комірчик трохи помнявся.

Можна-би подумати, що у кімнаті зібралося численне товариство, а не двох поважних людей. Регіт чути аж до пекарні.

Обід подав на стіл сам Зінько, радий оказї, що нема Єринки і самі свої пани. Щоразу приносить якусь нову „перекуску”: яйця в печаричній підливі, паштет з дичини, раки, печеня потузарськи. Майже за кожним разом доктор налива йому чималий поставець, щоразу іншої горілки. Під кінець обіду Зінько ледь подав чорну каву з „хранцузьким” тістом, не був вже у силі встати на ногах.

В пекарні сидів Бабій та обідав також. Зінько виніс був йому скляночку жубрівки й поставив перед ним обід. Спершу балакали весело удвох, коли кухар приходив та

виходив до кімнати, доки не звалився на тапчан, подавши десерт з кавою, і не захропів. Бабій їв далі мовчки, не маючи партнера до балачки. Неговірка Палажка мила посуд, Мокрина нишком лежала на печі, не обзиваючись. На ню найшли звичайні осінньо-пообідні дрімливиці, душило в грудях, кололо як кашляла. Бабій нудився, не маючи з ким балакати, хоч-не-хоч дообідував мовчки. Вже збирався з нудьги хреститися, іти до стайні, коли Господь послав йому на потіху Шиманську.

Згайнувавши цілу годину на підслухах розмови доктора з гостем, жадна почути щось від возія й вивантажити дещо із себе, всунулась у пекарню.

— З Покровою святою здоровенькі будьте, — привіталася чемненько за селянським звичаєм. — То це ви з Красносілки? З паном Улашином приїхали?

— Еге, — відповів Бабій, поздоровившись.

— А де-ж той хурман, що приїздив той раз? Із бородою...

— Він тепер за гуменного став у нашого пана.

— Ага! А як там поживає пані Цв'яклінська?

— Яка-то Цв'яклінська? Не чув такої.

— Та як не знаєте? Господиня ксьондза Пуцьята з Гранова. Дуже побожна пані, так як і я.

— Ага, ця!.. Її у нас прозивають „Богородиця”, або „Лиса Дзюндзя”. В неї, кажуть, не всі дома.

— Та що це ви говорите? — стрепенулась обурено Шиманська. — Це неправда. Пані Цв'яклінська приходиться мені своячкою. Її тітка і мій батько були собі упервих брат і сестра. А пан Цв'яклінський із Соболевської цукроварні, держить її рідну сестру. А доктор Пуцьята із Гайсина і наш гранівський пробоц, то рідні брати. А перший муж пані Цв'яклінської, пан Цетнаровський, мій швагер... А я...

— Може бути, — знизав плечима Бабій, приголомшений цим родовідням клюшниці. — Мені однаково. А про Цвинтаровського чув. Це той, що обікрав теплицьку касу? Його спіймав поставлений для цього зумисне сторож.

— Хто це казав? — кинулася, мов опарена клюшниця.

ця. — Пан Цетнарівський дуже побожний, мій свояк. Він оженяний із сестрою моєї братової, а вона...

— А що це у вас так пусто тутки? — перебив її сто-ропський возій та почав підводитися зза столу, щоб кінчити цю балаканину, коли Шиманська перелякана, вхопила порожню скляночку з горілки й кинувши: — пождіть! — погналася в покої. Принесла знов повну й поставила перед ним; на тарель підсипала зразів.

Сухорлявий, жилавий Бабій, очевидячки міг стілю-кисамо з'їсти й випити, скільки й говорити. Він зразу збадьорів.

— Я питаю, чого це у вас так пусто? — перепитав удруге. — Хіба це усієї челяді, що кухар та ви, і ще ця дівка? — показав на Палажку.

— Та-ж свято, то порозходилися, пороз'їздилися. А я до челяді не належу, вибачте! Я тут хазяйка. Я із шля-хоцького роду. Мій дідо...

— Ну, нехай буде, — погодився Бабій, підносячи чарку. — Дай-бо здоровля!

— Пийте здоровенькі!

Палажка саме домила посуд, поскладала на мисниках та вийшла. Бабій проводив її до дверей очима.

— А де-ж-то тая дівка, що тут прислугує в кім-натах? Єрина, чи як?.. Це вона?

— Та де!.. Це молодиця, Палажка, а то... кажете. — дівка? Ге-ге-ге! — зареготала Шиманська. — Нівроку собі дівка!

— Або що?

— Як, що? — Покритка. Ось байструкові третій рік вже пійшов від Зелених свят. Із доктором приспала, — зашепотіла, глянувши на піч, та нахилилась до возія ближче. — Вона тут як пані. Бричкою їздить, з хурма-ном. От і тепер поїхала з байструком на празник. Док-тор за ним пропадає...

— Та як? Невже? — здивувався Бабій. — Як-же це?..

— Отак, як чуєте. Таж весь Тульчин це знає. Спий-тайте, кого хочете.

— Он, як! А я не гадав, — повторив возій, доїдаю-чи. Міркував щось просебе.

— А чого це ви питаєте про ню? — поцікавилась клюшниця.

— Та то мій небіж, що раніш возив пана, а тепер в матросах, — пита раз-у-раз у листах. Видно сподобав. Мо' й сватати хотів. Писав, що гарна, моторна дівчина.

— Га-га-га! — зареготала удруге Шиманська. — Гарна, моторна дівка! — скрикнула і враз схаменулась, почувши на печі кашель. — Ледащиця! — зашепотіла, нахилившись до самого Бабієвого вуха. — Та-ж кажу вам, — спаскудилася з доктором. Бахур дві краплі води у нього вдався. А він з ним носить, возить, спить разом. — Шепотіла, вп'яливши у сторонського зір, вимахувала йому перед носом пальцем, тільки деяке гомінкіше слово впало в Мокринене вухо.

— Отакеее! — повторяв той здивовано і разом зажурено наче-б. — Ну, спасибі за обід і за те, що сказали; а то-ж я не знав і він там. Він-же мені приходитьсь небіж, — промовив, прощаючись та вийшов.

Шиманська, як стій, вискочила за ним у сіни. Майже на порозі наткнулася на Мойсу.

— Чуєте, пане Мойсо?! — зраділа. — Ось чоловік хоче сватати нашу баришню свому небожеві. Га-га-га!.. Каже, сподобав собі, бо гарна, моторна дівка.

— Ого, то ви добру жіночку йому знайшли! — засміявся Мойса. — З готовим приданим.

— Та то він сам її знайшов. Я тільки спитався, — засміявся і собі Бабій.

Вивели його обое за ворота, постояли ще там, поговорили з ним і Бабій підхмелений, ситий, подався до стайні. З охотою бувби проспався на сні, але глянув на сонце та пійшов до коней. Пригадав собі, що йому наказав Улашин.

* * *

Мокрина спала і не спала, лежучи на печі. Власне, дрімала в якомусь забутті, накрита кожухом. Її трусило, боліла голова та груди. Знала, що приїхав Проспер Улашин; раділа, що напевно привіз листа Єринці. Єринки не було. Уперше, відколи вродивсь Тодір, — вибралася з ним на празник до дядька Ригорка. Завтра мусить вернутись, бо поїхала лінійкою з Данилом. Ото зрадіє, як

побачить Проспера! А він Тодя побачить. Бачив його лиш раз, малесеньким. А тепер вже йому третій годок пійшов. Треба, щоб написав вже тому Керельові всю правду. Дитина росте, — нехай батько знає. Та Проспер так рідко чогось приїздить. Усе зайнятий господаркою. А з Красносілки до Орестова сорок верст, як не більше, далеченько. Зате, як приїздить, то вже на два-три дні, неодмінно, щоб з Бенедьом набалакатися. Отоді вже в Орестові празник. І треба, що мене якась біда присіла. Неінакше, як підвій, або пропасниця, іто причтова. Без причти тут не обійшлося. Нема кому зашептати мені. Хіба сама собі... Чи ти наслана, чи ти наспана, чи погадана, чи причтова, чи призірна?.. — почала шептати, перехрестившись. — Може перейде дозавтра, дась Господь, — думала-мріяла під кожухом після чарки бенедиктини, спасибі Зінькові. Ще й закусити дав хранцузьким тістом із мозком та вертуна з яблуками. Ото смакота! Хоч Мокрина не має ніякого смаку; усе їй горенить у роті, і борщ, і молоко, — віддає гірким, а проте ззіла зі смаком, спасибі Зінькові.

— Випийте, бабко, — припрошував.

Випила, ззіла й легше стало. І Зінько, видно, випив трохи, та ледь ногами волоче, сердешний, але повеселив Мокрину. І той Проспер... Чогосьто досі не жениться і вже не вжениться, мабуть... — мерехтілося їй у голові після цього „бенедіхтіну”, проте на груди зразу стало легше, як пійшов по тілі, і серце пожвавіло. Мокрина здрімнула солодко. Може-б заснула добре, якби не той басистий сміх Кульги і ще чийсь.

Мокрину, мовби хто стьобнув батіжком. — З ким це веретелниця розпатякує та просторікує? — насторожилася, відхиливши кожух.

— Ге-ге-ге! Гарна, моторна дівка... Ледащиця! — почула виразно голос клюшниці. І треба-ж лихої години, що саме взяло її на кашель, а ця зараза зразу почала шептати. До цього ще й Зінько захропів пекельно на всю пекарню, неначе душить його нечиста сила. Де-ж тут почути що із таким хропінням? Саме розходився хропти, коли тут треба тиші. А сконавби ти! — закляла від серця Мокрина. — Прости Господи! — покаялась

зразу та виразно почула: „байструк” і догадалася всього. — Це-ж веретелниця обмовля перед Просперовим хурманом бідну Єринку і Тодя. Набріхує всяко. Шепче та шепче, аж шипить, а що?.. — не розібрати, через те гаспидське хропіння. Але Мокрина і так знає, догадується, що вона може набріхувати.

— Ну, спасибі за обід та горілку і за те, що сказали. А я й не думав, — прогудів спокійний голос сторонського чоловіка. Мокрині ще ясній стало. Серце з усієї сили затіпало в ній, мов спіймана шуляком перепелиця. — Ой, Боже-ж мій! — схопилася за груди. Вже хотіла виглянути якось ізза печі, сказати своє слово, коли він попрощався та вийшов. За ним вискочила й Кульга.

— Ото вже роздзявила свої зівви та набріхує, чого сам диявол не вигадавби, — думала схвильована, майже в розлуці, Мокрина, не знаючи, що їй робити? Почала гукати Палажку. Ніхто не обзивався. Видно, — вийшла кудись. Тільки Зінько хропів з присвистом, аж моторошно ставало від цього хропіння.

— І як то так можна хропіти? Де-ж ця Палажка? — хвилювалась все більше. — Палаажкооо! Палаазуу! — гукала слабким голосом та попробувала встати. Детам... — Ой, коле! — простогнала. — Таки-ж не здужаю; неінакше тільки підвій вчепився. Нікуди несудна стала. Хочби ноги на лежанку спустити. Та детам! Руки, ноги трясуться, наче не твої. Вся середина також. І лоні болять і нудь бере, — неміч та й годі. А голова... Мов ця віялка від зерна. Усе боляще...

Її трусили гнів та гарячка. І де-ж ця Палажка пропала? Куди її понесла нечиста сила? Не діждала-б ти! Прости, Господе! Нічого не лишається, тільки покластись на Бога. Сподоби мені, Божечку, хоч трошки підвестися та дай тієї сили, щоб злізти із печі й побачити цього чоловіка. як не сьогодні, то хоч узавтра, та сказати йому всю правду, щоб знав, не розносив брехливої напасті по людях у своєму селі. Таж той Єринчин Керельо також з цього села; ще дійде до нього. Та йому Просперко напише і сама Єринка мусить написати. Бо дожи-ж тайти? Най знає всю правду, що має із нею дитину, хлопця. І

так вже хутко верне із тих матросів та зроблять весілля, а тій заразі заткнеться хавру. Що-ж-то за вадка гадина! І чого їй тут треба? Чого вона скрізь лізе? Піхає того свого носа. І щож-то за кальний писок у неї! До всього їй діло. Скарав Ти її, Боже, та мало. І нащось то сотворив Ти таку погань та держиш на світі, щоб троюдича та розлад чинила. Мабуть і держиш її для всякого нечистого діла, щоб людей до гріха спокушати, як ось мене, що грішу через нюю. Авжеж, цеж оця гріховодиця і мене у гріх уводить. А як Ти обібрався Богом, то богуї поправді, не вводи людей в спокусу, не давай гадині вередувати на кривду другим; Ти-ж бачиш усю цю неправду, то покарай її по Твоїй справедливості, щоб їй покорчило руки й ноги, а найпак той язик проклятий, щоб колом їй став. Щоб їй посодомило нутроці. Щоб ті очі гадючі, злющі, завидющі, вигребущі повилазили їй, або полудою зайшли, щоб вона блеску сонця не діждала бачити, до кінця свого віку, Твого образу ясного. За всю цю кривду і напасть на сироту бідну та дитя безневинне. Най з неї кров скапає, як оті мої сльози. Просю Тебе і молю Тебе, Вельмий Боже, у Тройці єдиній і Тебе, Пречиста Діво, — розберіть по своїй святій доброті та правді і по моїй моленній просьбі та покарайте цю твар нечисту. Святий Боже, святий крепкий, святий безсмертний! Слава Отцю, і Сину, і Духу святому. Амінь.

Поговоривши так віч-на-віч з Богом із глибин свого роз'ятреного, скорботного серця, розкривши перед Ним, єдиним праведним свідком і суддею, усю печаль свою, гнів і турботи, передклавши йому до вибору і оптом весь багатючий арсенал найвибагливіших християнських кар та вимірів справедливості, супроти триклятої грішниці — Кульги, Мокрині трохи відлягло від серця. Перестало навіть пекти всередині, у грудях, і вона відчула всією своєю, спраглою правди й справедливості, душею, що Господь вислухав її. Та як мав не вислухати такої жагуче палкої молитви? І ось справедлива, караюча Його десниця повисла над Кульгою та ось-ось досягне її.

Заплющивши стомлені очі, Мокрина лежала, мов божа стріла, випущена з лука справедливості, виконав-

ши своє приречення. Тепер навіть могла спокійно заснути. Коли-б хутчій лиш приходила Палажка. Вона зараз пошле її за цим возієм та все йому скаже. Треба, щоб Єринка написала Керельові також всю правду. Най зробить патрета з себе та дитини й пошле, щоб побачив власними очима, що дитя, чисто вдалося у нього.

Лежучи так нишком, думала-міркувала, якби найкраще зробити, щоб все гаразд вийшло. Розмова Кульги з Просперовим возієм сильно стрівожила її.

Пройшла добра година. Мокрина стомила своє серце чеканням. Стала вже поволі дрімати, коли рипнули сінешні двері, хтось увійшов знадвору.

— Це ти, Палазю?

— Я, бабко.

— Ой, де-ж це ти пропадала, серце? Ледь тебе діждалась. Гукаю, гукаю...

— Та я, бабко. перемила весь посуд, попребирала, дала курам та гиндикам їсти й проскочила трохи до Антона на фільварок.

— Та я тобі, любо, нічого не кажу. Та тут таке діло... Ой, Ото вчепилось мене якесь лихо, — ворухнутись негодна. Ходи-но сюди, серце.

Палажка проворно зіп'ялась на лежанку, схилила над нею своє свіже, лагідне обличчя.

— Занесла Антонові пиріжок, — призналася несміло.

— Добре, любо, добре! І ще занеси. Що йому з одного пиріжка? Ще й Антипові тра було взяти. Тільки скоч-но мені до стайні, знайди цього чоловіка, що приїхав з красносельським паном та поклич до мене. Скажи, — щось вам бабка хоче вельми важливе сказати. Чуєш? Щоб безпримінно зараз зайшов сюди на часинку.

Палажка жваво вискочила з хати. Вистогнавши її усе це, стара заплющила очі, поклала собі на губах пальці й чекала. Ще той Бабій не прийшов, а вона вже йому говорить. Еге, отак, отак, все чисто каже йому й переказує, щоб знав та переказав другим, кому треба, що злюща падалиця зумисне розсіває брехні й йому набрехала. Най не слуха її. Най спита Улашина, як мені не вірить.

Знов стукнули двері. Мокрина хоче підвестись, щоб з ним поговорити, але внизу стоїть сама Палажка.

— Ой, бабко! — каже задихана. — Нема вже цього чоловіка. Казав Карпо, — пів години тому як від'їхав. Пан відправили хурмана з дорожкою та кіньми, а самі лишилися.

— Як, Улашин лишився, а хурмана з кіньми відправив? Це не може бути, — не віриться Мокрині. — Ще такого досі не бувало. А якже він потім вернеться додому? Чи не переплутала ти щось, моя дитино?..

— Та ні, бабко! От спитайте Карпа.

Мокрина лягає на свою подушку, заплющує очі і думає, думає. Що воно все значить? Раз Улашин лишився на пару днів, то й хурман з кіньми мусить залишитись. Щось тутки не теє... Автім, — як Проспер буде пару днів, — то вона йому все скаже. А Проспер сам візьме й напише тому... Господь таки вислухав мене та все поробив, як треба. Спасибі Тобі, Боже за Твою ласкавість! Це вже Проспер, мабуть, побуде у нас днів зо три. Давно не бачились з Бенедьом. Певне, полюватимуть з гончими, на облаву пойдуть. Тут всякого вже буде, прости Господе! І з компресами, і з відлежуванням. Давно не пив уже Бенедьо, то вже дасть собі волю. Ой, шкода, що нема Тодя! Пусто біля мене. Нема Єринки. Та нехай собі погуляє в Ригорка. Завтра прийдуть. Ото буде Просперко малим тишитися та напише Керельові тому, якого-то синочка він має. А про „те“ все не буду нічого Єринці казати. Нетреба. Нащо має гризти своє серце? Воно-ж молоде, радости хоче. Усяке серце прагне радости, старе й молоде. До радости рветься, до спокою, як голуб до води. Тільки-ж... де тої радости й того спокою взяти? Так його обмаль на світі. А лихі люди ще й те псують. Злобою, ненавистю поять своє серце. Ще й других трують. Помилуй, Господе! Богородице, Діво, радуйся! Господь з Тобою... — почала шептати, куняючи. Сон її морив. Перехрестилася.

— А таки той бенідіхтін поміг мені. Тра буде іще попросити Бенедя, — зблигнула в ній приємна думка.

— Благословенна Ти в жонах і плід черева твого...

Снодійна сила бенедиктини робила своє.

Заспокоена своїми думками Мокрина запала поволі у благодію спокою і забуття.

Проспер Улашин відправив додому коні, бо мав уже просто від Сологуба від'їхати закордон. Мав уже замовлене місце в „слепінгу” (спальний вагон) міжнароднього поспішного поїзду, до якого мав пересісти у Вапнярці. Рішили обидва перебути цей останній день і вечір разом, набалакатися перед довшою розлужкою, приятелі з дитячих років, потім товариші біблійомани, конярі, лицарі зеленого поля.

Сологуб любив Улашина якоюсь особливою, ніжною любов'ю, майже жіночою і то від першої гімназійної кляси, коли мешкали в одній квартирі у Гумані, — Проспер, як учень шостої кляси, гарний стрункий, русавий юнак, знайшов його раз, коли той, буцман років одинадцятьох, плакав гірко в Софіївці на лаві за Орестовом і нянею, щойно відірваний від них уперше. Пригорнув, приголубив його тоді і чомусь сподобав собі зразу цього несмілого, мовчазного, майже дикого, буцмана. Беньо, як його всі звали, довго тримався малим, опецьковатий, з великою головою, любив попоїсти. Старші хлопці насміхалися з нього, з його кінського апетиту, прозивали „прірва”, або „губсало” (перелицьоване — Сологуб), „мазниця” та частували „грушками” в голову. Проспер взяв його під свою опіку. Боронив від цих дошкульних жартів третьо- і четвертоклясників, помагав йому в математиці та „словесних” науках, з якими йому йшло важкувато, зате мав здібності й замишування до природознавства та рисунків.

Проспер брав його з собою на прогулянки по Софіївці,*) водив до театру, коли приїздила до Гуманя „малоросійська” трупа Кропивницького, чи Саксаганського. Хлопці вперше зіткнулися з українським словом, поза селянською, чи пак „хлопською” мовою, якою володіли негірш, або й краще, ніж польською. Малий Беньо зразу привязався досмертною любов'ю до старшого

*) Софіївка — чудовий парк у Гумані, зложений Щасним Потоцьким, в другій половині XVIII століття, для своєї жінки гречені — Софії.

на років п'ять Проспера. Ніжк не міг йому казати „ти”, а „паном” Проспер не дозволяв себе називати, і Беньо респектував його через „ви”, що серед поступової польської молоді почало входити в моду. Коли Проспер закінчив Гуманську гімназью, вступив до Петровсько-Розумовської академії в Москві, Бенедикт щойно кінчив четверту класу. Розлуку цю оплакував гірко і довго.

Вийздючи до Москви, Проспер передав його під опіку учня шестої класи, тієї-ж гуманської гімназії, Амоса Меленевського, що мав славу багатія та аристократа. Своєю повагою, ман'єрами та поведінкою, Амос вирізнявся серед загалу „кресових” поляків. З достойністю перебрав від Улашина опіку над Губсалом. Зчерги почалася нерозривна дружба, з богомільним ставленням Бенедикта до поважно-стриманого Амоса, як перш до безпосередньо темпераментного Улашина. Потім дороги всіх трьох далеко розійшлися.

Коли по роках зійшлися знов, Сологуб був студент другого курсу медицини, Амос Меленевський кінчав Лазарівський інститут східніх мов у Москві, а Проспер Улашин, закінчений агроном, заводив у себе в Красносілці модерно-раційональну господарку. Всі говорили до себе подавньому через „ви” колего, уважаючи форму „ти” „плебейською” й надто зобов'язуючою. З тією звичкою всі постарілися.

У наймолодшого, Сологуба, залишився до цих двох, старших, давній сентимент і респект колишнього малого Губсала, — до Амоса більш шанобливий, ніж чувтєвий, до Улашина щось із тієї першої дитячої любови, першого закохання, з яким дивився на нього, маючи 10-11 років. Автім, Проспера Улашина прекрасного, сердечного, в той час хлопця, а тепер біловусого, білочубого, вічно захопленого п'ядесяттрьолітнього юнака, — годі було инакше любити.

Прославшись після гобзовитого Зінькового обіду, оглянувши стадину, сиділи тепер обидва сумерком в кабінеті. Власне, сидів Сологуб, — Улашин ходив по кімнаті, переживаючи, мабуть, те що німці називають *Reisefieber* (передмандрівну гарячку) й говорили-балакали без кінця-краю, немов боючись, щоб не прогавити,

не призабути чого. Спогади, спогади, спогади. Спільні знайомі, коні, політичні новини, любовні пригадки й трагедії, — стільки тем! Інколи знаходить на людей така спогадова пасья.

Час летів, година за годиною, а вони вітали у своїх світах, переносячись із доби в добу, сміялися, зідхали й балакали, балакали. Увійшла тихенько Палажка, засвітила у вітальні лямпу, заступаючи Єринку, та подала чай.

Шойно тепер Улашин завважив новий образ — портрет Мокрини. Задивився, зупинившись перед ним. Стара сиділа у намітці, з кужелем, в осінньо-соняшних тонах.

— Ах, чудово! — повернувся до Сологуба. — Знаменито! Той особливий вираз її старечо-мудрих очей, суворих і разом добрячих. Ця висунута нижня губа, повна задуми та зваги. Ви схопили усе те особливе, таке винятково прикметне їй, — нашій няні. Ця незрівняна ніжність виразу, тонів і барв! Мій чудовий Губсало! Як я вас люблю за цю вашу глибоку чуттєвість, заховану в вас. Пам'ятаєте першу нашу зустріч в Софіївці на лавці? Мама, дико-несміле, сидить і плаче. Ті сльози! Водопад сліз і незмога промовити слова, тільки очі, очі за цим водопадом. Незабутнє. Я міг тоді перечувати в вас поета, мистця, тільки не лікаря. Власне, я збагнув це чимсь незбагненим. В суті, я був тоді дурень неменший за вас. Здається, ми тоді обидва плакали. Правда?

Сологуб похнюплено чухав брову; мовчав виразно заклопотаний та зворушений.

— Властиво, — чому ви лікар? — продовжував Улашин. — Нераз завдаю собі це питання. Ви повинні бути, щонайменше... другим Матейком, чи?.. Сам не знаю, з ким вас порівняти?.. Ні, не Семирадський. Він надто декоративний. Може дещо споріднення з Врубелем. Автім, — це неважно, — справжній мистець споріднений тільки із самим собою.

— Дурниця, — муркнув Сологуб. — Я тільки „аматор”. А чому лікар? Лікара хотів батько. Тому, власне, нема ані лікара, ані маляра.

Думаю — навпаки, — засміявся Улашин. — Є і лі-

кар-хірург небуденних здібностей і може ще кращий мистець-маляр. Недавно мені довелося чути про вас опіную як про хірурга і діагноста. І — то опіную самих лікарів, недуже поквалних до похвал своїх колег. Уявіть собі, — обидвох Лісовських. Вони вас ставлять нарівні з київським Сапежком. А мистець сам говорить за себе. Ось цей портрет Мокрини... Доречі, — що зі старою?.. Чомусь не показалася досі?

— Нездужає, — муркнув Сологуб. — Інфлюенція з бронхітом; не злазить з печі.

— О, то треба піти до неї. І Єринки не бачу. Маю тут для неї листа від Кереля. Хлопець вірний. Ось уже три роки пише однаково закохані листи, дармощо „по-образованному”. Хотівби побачити її малого. Покажіть мені.

— Поїхали до Кернасівки на празник. Коли-б було знаття, що ви приїдете... — Єринка буде жалувати. А малий!.. Кажу вам, — знаменитий екземпляр.

Сологуб почав розповідати про різні Тодорові вівтівки. Улашин завважив, як доктор оживився зразу; говорив з захопленням та розчуленням майже.

— Що там мистецтво супроти живої дитини, — кинув бравурно. — Страшенно шкодую, що не побачите його. Хіба, аж вертаючи з цієї подорожі. Як довго думаєте, Проспере, провітрюватись?

Улашин знизав плечима. — Два-три місяці певне.

Власне, це був перший його довший „вилаз” з дому, від багатьох років. Вгруз у свою Красносілку, в подарку, у плекання зразкової худоби, коней, пшениці, як замилюваний агроном. Декілька років не рухався далі Гуманя, раз у рік Києва підчас „контрактів”, деколи Одеси, і раз на два-три роки Варшави. Все то на пару днів. Ця замірена, довша подорож по Європі, видно, захопила його, хоч їхав ніби лікуватись. Можливо, — рад був претекстові, чи натискові лікарів, що висилали його полікувати серце. Ставився до цього лікування доволі скептично, чи пак легковажно, але пораду таких авторитетів, як доктор Лісовський в Гумані, прийняв зразу. Був весь у цьому подорожньому настрої.

— Засидівся, — подумав Сологуб, спостерегаючи із

вдоволенням цей його настрої. — Нехай їде, розважить-ся; обтруситься з цих своїх буднів. Мені теж не завадило-б вибратися колись, — промайнула думка. — Може за пару місяців, доки він там буде, проскочу до нього.

Але вголос не сказав цього. — Хочу послухати це ваше серце, — промовив натомість. — Коли я слухав його рік тому, — воно не було найгірше, хоч і ненайліпше. Скиньте маринарку, Просперє.

— Потім, потім, Губсало! Ще маємо час. Краще ходім до няні, треба-ж привітатися й попрощатися з нею. Хто зна, чи ще застану її, повернувшись...

Вітання і прощання відбулося разом. Почувши Просперів голос, Мокрина сіла, нахилившись з печі обличчям униз.

— Здорові були, няню! — гукнув бадьоро від порога Улашин. — Що це ви здумали хворіти? Не соромно вам?

— О, та це-ж ти, Просперцю?! — зажебоніла стара. — Яка-ж я рада, що це бачу тебе. Може й востаннє, бо-ж мені вже умирати пора. Увесь день тебе виглядаю. Ти, мабуть, днів зотри-зоштири побудеш у нас, коли відправив коні?

— Ні, няню. Я вибрався далеко, підлікуватися трохи. Сьогодні увечері Бенедьо відвезе мене на поїзд. Це я зайшов попрощатися з вами. Мабуть не побачимось хутко. А ви не хворійте, няню.

— Та рада-б, але що ти їй зробиш, хочби тій недузї? Вона своє знає. Та мені нема дива; а от чого це ти лікуватися їдеш?

— Серце, няню. Серце чогось настарість брикати почало.

— Серце, кажеш? То недобре. Якби-ж то воно із каменя! А то воно із самої крові. Болить, як фана, доки витримати може. А як не схоче більше витримувати... — зідхнула. — Із серцем найкраще сидіти нишком удома. Серце чужини не любить. А куди-ж це ти вибравсь?

— Далеко, няню, — закордон.

— Аж закордон!? — сплеснула руками. — Ой, матінко! Так далеко! Та-ж ти затужишся там. Не радила-б тобі їхати за той жордон. А ти-ж надовго?

— На два-три місяці, няню.

— Бодай-би ти правду казав. Як на два-три місяці, то може ще пожду твого повороту. А як надовше, то не ручу за себе. Хіба Господь захоче приточити ще трохи віку.

— То я за вас ручу, — засміявся Улашин. — Якже Орестів міг-би без вас бути?

— Буде, — засміялася тихо стара. — А ти усе такий добрий, жартівливий. Най тобі Господь дає хутко здоровим вернутись, та причинить віку. То ти у цю Хранцью їдеш, де то коньяк роблять, чи до німців?

— Спершу у Францью, а потім, може, і в Австрії прийдеться побути.

— І оце ти зараз їдеш? А в мене такого було надій, що побудеш із нами, — зідхнула глибоко Мокрина. — Ну, що-ж, їдь, їдь, серце. Най тебе сила божа веде та пантрує, — підняла руку ніби благословлячи, — най Господь балгословить тобі на дорогу.

— Тимчасом, ви няню, поблагословіть, — сказав Улашин, схиливши голову.

Вона знов підняла свою сухеньку, потемнілу руку й поблагословила. — Хотіла-б ще побачити тебе, хоч один разок. А оце на тобі пучечок калини з мого куща, тримай при собі, щоб не забував нас, бо хто зна — скільки ти там будеш. Мо й посидиш там довше, то калина бергтиме тебе від жури й недуги.

Зворушений Проспер взяв з її рук прив'ялу, присохлу калину й поклав собі у бічну кишеню. — Спасибі, няню. Буду її все при собі носити. Бувайте здорові, видужуйте, та чекайте мого повороту, а від мене поцілуйте Єринку та її малого. Шкода, шкода, що не побачу їх.

Помахав до неї знизу рукою, ще поклепав по плечі Зінька, щось ткнув йому в руку та обидва з Сологубом вийшли.

— І ще щось хотіла сказати, — кинула за ним навздогін Мокрина, але він не почув уже. Вона тільки махнула рукою. — Та так вже і буде, — прошепотіла і впала втомлено на постіль. Тільки як за ними замкнулися двері, — жалощі пройняли її всю; великий, невпокійний смуток і стара заплакала тихо. Власне лежала, за-

плющивши очі; сльози самі текли й текли по її зів'ялих, пожовклих щоках, збігаючи на стару подушку. Велика невимовна скорбота обняла її серце. Мабуть уперше відчула велику самоту його, цього свого серця; нужденність старої, лишньої людини; надаремність усіх сподівань, прагнень та замагнь, аж до цього останнього, з яким чекала увесь день цього побачення з Проспером, щоб сказати йому...

— Мокрина, — сказав замислено Улашин, — коли вернулися до кабінету. — Як добре, що ви увіковічили нашу неповторну няню, і саме так, як ви це зробили, Ніхто другий не мігби цього передати. Така велика, яскрава неповторність. І яка духовна сила в постаті тієї простої селянки! Мокрина, Мокрина! — кинув зворушений, стаючи перед її портретом. — Знаєте? — повернувся враз до Сологуба, — вона, мов той чародійний каганчик, — гасне і все ще світить. Я все цінив у ній, побіч доброти, розуму і чесноти, той її характер, те якесь органічне відчуття своєї національної окремішности й гідности. Адже їй ніхто про це не говорив ніколи, ніколи не чула ні від кого про націю, взагалі, а українську зокрема. Ніколи ніхто не казав їй, хто вона. І ця її спокійна, непорушна упертість, з якою вона скрізь і завжди говорила тільки посвому. Таж їй ніхто не прищиплював цього. Служниця із самого малку, стара дворка, добре звичена, вимуштрована, зберегла таку свою незалежність, своє національно-селянське обличчя. Завжди у своїй селянській ноші, зі своєю мовою, своїми звичаями, традицьями. Скажіть, Губсало, — ви чули колинебудь від неї, хочби одне польське слово? А вона-ж весь вік прослужила у вашій родині, — попольськи напевне знає краще від такого Водзінського, чи якоїсь Шиманської. Вона свою „мужицьку” мову ставила нарівні з нашою „данською”, якщо не вище, в почуттю своєї першости тупки, на тій землі. Мені розповідала ще твоя бабуня, як вона, — дівчина дванадцяти років, сирота, — відповіла старій Ледоховській.

— *Pojakiemu szczekasz? Mów popolsku!* (Поякому гавкаєш? Говори попольськи!).

— Я говорю польодськи, а гавкати почужому не вмюю.

— Со, со? Jak ty powiedzialas? (Що, що? Як ти сказала?)

— А пані графиня не чули? Я так говорю як усі тут люди. А почужому гавкати не буду.

Можеш собі уявити таку смілисть кріпачки і лють старої сатрапки? Цю дитину били, голодом морили, щоби примусити говорити польодськи, — не сказала ні слова. Булаб закатувала стара садистка, якби не твоя бабка. Випросила, виблагала, а властиво, виміняла її за хортицю. Ця катівня Мокрину лиш загартувала. Думаю, що вона тоді поклялася на ціле життя, не промовити ніколи й одного польського слова, і витримала характер. Надиво сильна і суцільна вдача.

— Угум, — муркнув похнюплено доктор. — Вдача і серце. Не знаю, як буде...

— Ага! Дошкульна порожнеча. Вона надає своєрідний зміст всьому Орестову, — завершив Улашин те, чого не досказав Сологуб.

І враз розсміявся. — А фільольог'я нашої няні!.. Пам'ятаєте, як вона „нагучала” нас порядку? — „Гучу, гучу, щоб не тикали недокурків у вазони...” Ми все сміялися з її „нагуки”, виправляли, що треба казати „наука”, — дарма; вона все уперто і мабуть свідомо, казала: „гучити”, „гучитель”, у якімсь глибокім, органічнім відчуттю цього слова, звуку і поняття, у якійсь підсвідомій свідомості... Я лиш тепер думаю, що вона мала слухність. Аджеж само слово „наука” висить у повітрі, нічого не висловлюючи, ні на чім не оперте. Я нераз задумувався над родоводом цього слова, звідки воно взялося? А няня розгадала суть його у звукові „гук”. Бож справді, — кожне первісне навчання звязане з „гуканням”, погукуванням, нагукуванням. Слово, отже, суто тутешнього, українського походження, чи праукраїнського, прасловянського, але завсіди, з тієї землі. від вигуку (interjection) — „гук”. З цього природнього звуку „Г” обдерли його шойно без'язики сусіди: москалі та мазури, коли воно перейшло до них, які не мають, не знають звуку „г”. Тому у них вийшла „наука”, „учити”,

чим вони потім „обдарували” й цю мову, українську. Няня, проте, своїм непорочно природнім, органічним вухом тієї землі і тисячоліть, знаменито чує й инакше передати цього слова не може.

— Чудово! — зрадів Сологуб. — Цікаве відкриття! В моїй підсвідомості ця няніна „наука” усе викликала якісь асоціації. Я ніколи не посмів-би висловити цього уголос, як „явну антинаукову ересь”. Ви мене тепер навели на властиву стежку. Цеж тесаме, що „згук”, „згучати”, з якого москалі зробили „звук”, „звучати”, а вже й ми за ними.

— Ха-ха-ха. — розсміявся удруге Улашин. — Уявіть собі „наукове” обурення учених авторитетів-фільологів польських та московських, а навіть Максимовича, Житецького. Вони обов’язково мусять його вивести із санкриту, чи якоїсь хальдейської мови, але ніколи не визнають такої ясної „няніної теорії”, хоч вона кричить своєю живою доказовою, логічною, психологічною правдою. Це-ж герезья, образа, приниження для самої науки, що вона виводиться просто із самих нетрів українського чорнозему, від простого „гуку”. Ха-ха-ха!

Зінько у білім хвартусі, виспаний та протверезий, заглянув до кабінету, спитав, куди подавати вечерю?

— Можеш нам тут подати, — відповів Сологуб. — Тут якомсь інтимніше балакається, як ви думаєте? — звернувся до Проспера.

— Так, так. Виключна атмосфера для прощальної гутірки.

При вечері настрої піднявся. Знов спогади. Гумань, Одеса, Київ. Молодість, жінки, коні. Проспер пив небагато, під контролю приятеля; зате Сологуб за себе й за нього. Цю розлуку з Проспером на неозначений час переживав гостро, хоч бували у себе недуже часто, проте, сама свідомість, що в кожній хвилині може поїхати до Красносілки, чи Проспер до нього, — заспокоювала. Улашин сказав раптом:

— Скажіть, як це сталося, що ми досі говоримо собі „ви”?

— Ага, — здивувався доктор. — Якомсь ніколи мені

це не збрело на думку. Властиво... я ніколи, здається, не був нізким на „ти”, хоч це п'яницька звичка.

— Ха-ха-ха! — засміявся Улашин. — Я також не шафую тією формою. Власне „ти” — це так ніби друге „я”.

— Так, — промовив доктор. — У людей це виходить якось просто і легко, а я все дорожив цим словом.

— Цікаве слово, — завважив Улашин; — його говорять або найближчому другові, або ворогові.

— Я кажу його тільки одному Канці, — посміхнувся доктор. — Ми з ним разом росли від колиски. Це все, здається, що нас вяже.

— Нас, мабуть, трохи більше, — глянув йому тепло в очі Проспер, — а ми собі ніколи не сказали „ти”, хоч мали хіба на це повне право. Трохи дивно. Чи не випити-б нам, бодай під кінець на Bruderschaft, дорогий Губсало?

Сологуб встав мовчки, приніс омуршавілу, залиту воском пляшку старого „угорця”, та налив дві чарки.

— За тридцять п'ять років нашого побратимства. — вирік урочисто Проспер, обнімаючи за плечі приятеля. Почоломкалися, випили.

Сологуб зворушено чухав брову. Раптом встав, пійшов у куток кімнати, взяв обернуту до стіни шталюгу й поставив її перед гостем.

— Тут є щось для тебе, — муркнув соромливо.

— Коні! — скрикнув захоплено Улашин.

— Коні, — повторив доктор.

— Коні і степ.

Обидва дивилися мовчки. Табун молодих коней у степу, на тлі могили. На лиці Улашина виступили рум'янці, очі засвітилися особливим, йому властивим, блеском.

— Коссак! — скрикнув. — Коссак! Ні. Є тут щось некоссаківське, щось більше. Отой легесенький туман, ніби сизо-рожевий димок, через який прозориться розмріяна даль степу. А як вдивитися добре, — ця мла, цей туман колишется, немов міраж, як привид минувшини, чогось живого. З бончуками, зі списками постаті. Символіка. Ледь вловима, делікатна, як запах степу. Чу-

еш навіть подих леготу, простору, шелест трав, пах полину, чебрецю, очеретів. Неохопний пах, кольорит далечини. Це повітря, ця соняшна неприязність сонця, цей сколих трав!.. Сонлива, причаена тиша, що в одну мить може стати бурею, герцем. Дух степу! Чуєш, як жие, як дихає образ...

Стояв, мріючи уголос, підперши лице рукою. І враз стрепенувся, як старий кречет, що почув дзвінкий гомін волі, простору.

— А ті коні!.. Он ця група розбурханих, молодих, у дикому чвалі. Он, ті два, що знялись на диби. А он там, ген, старі матки спокійно пасуться, на задньому пляні. І ця ось стара арабська кляча, підняла голову високо й дивиться здивовано трохи і разом з тугою та захопленням на розбурханий молодняк. Око налите простором, роздуті ніздрі. Чую, як вона дискретно, тихенько иржить. А ті зворушливі біля кляч лошата! І той на старому білому коні хлопець нагонич. Босий, біла сорочка, холоші, солом'яний бриль. Яка розкішна, безсмертна правда! Кінь сумирно пасеться, а він перекинув ноги на один бік, прихилив голову й гра на сопілці.

Вмовк. Сологуб зирнув на нього з-під брів. Улашин плакав. Сльози збігали по вусах на землю. Доктор опустив голову і чухав брову.

— Та береже тебе Аллах! — почув над собою. Проспер тримав його в обіймах, горнув, тиснув до себе.

— Мій великий майстре! Великий поете! Ти сам не знаєш, який ти мистець, — говорив в екстазі. — Такий талант великий! Такий чудовий талант! А ти ним граєшся. Ти повинен тільки цьому віддатися, а ти малюєш раз на декілька років, і-то, мабуть, з нудьги.

— Я мабуть і жию з нудьги, — посміхнувся Сологуб.

— І з нудьги, мабуть. помреш, старий скептику, творячи такі чуда, — провів рукою по стінах. — Це все за стільки років! Так мало...

— Мало, — муркнув Сологуб. — Айвазовський намалював чотири тисячі образів. Можеш собі уявити цей жах?! Правда, він схистився пережити вісімдесят три роки, тобто малював якихось шістьдесят. Мені треба було-б

жити щонайменше тисячу років, малюючи по чотирі образи річно. Він малював їх по 5-6 кожного місяця. Це вже не ремесло навіть, — фабрична продукція. Не можу собі уявити такої творчості. У мене це нетак легко береться. Ті речі робляться інколи роками і залишаються невикінчені. Втілити мрію у твір невсе вдається.

— Вибач, Губсало, мій lapsus linguae, — перебив Улашин, — власне, я хотів сказати; — так мало і так багато.

— Еге, багато напсованих фарб, полотна, часу. Головне часу. Не вмію инакше. Бачиш там на веранді заваль картонів, полотен? Добрий віз хламу. Це все нариси, проби, вар'янти, деталі до нього, — відсапував глибоко Сологуб.

— Але-ж знаю, вірю, розумію, — скрикував Улашин. — Речі великі родяться рідко, творяться роками, зате живуть довго, інколи безсмертні. Про це найбільше могли-б сказати письменники, поети. Мистецька творчість — це самозгоряння, насолодна мука, як родження для самок. Вони у своїх творах переживають часом сторіччя. Справжній письменник, крім власного життя, переживає усі життя своїх героїв, кожного зокрема.

Що за глибока інтенсивність, згущеність життя! Подвійність, потрійність, або й устожкрать повторене життя. Инакше не могли-б творити великих річей мистецьких. Фльобер свою „Салямбо” писав двадцять років і пережив у ній цілу історичну добу Картагени, з трагедією Ганнібала. З музикантами й малярами буває, мабуть, подібне.

— Угум. Ніхто не здогадується скільки до фарб домішується своєї крові, як в письменника-поета до чорнила. Цей образ замріяний колись у поїзді. Я їхав на іспити, здається, з третього курсу. Пам'ятаю цей особливий весняний світанок над степом, десь між Бірзулою і Затишшям. Цю неповторну гру барв і на смузі палаючого передранкового неба ряд темних могил. Повів, містичного майже, ще нерозбужденого степу і цю невисловлену делікатність далечини з молошно-опалевою млою, розхитаною фантастичними хвилями, що давала візью

історичного марева, в перших розблисках ще невидного сонця. Усе це з вікна біжучого поїзду.

Лежучи горіпотилицею на верхній лаві, проти вікна, задивлений в це чудо, я уявив собі на тлі цього, зовсім реально, табун молодих коней і вбрав це у себе. Власне — вбрав. Інакше не могу цього висловити, — та носив потім цілими роками, не перестаючи робити нариси, вар'янти, комбінації фарб, відтінків, — те, що там бачив. Не виходило. Я ще невсилі був перелити візії на полотно. Скільки пекельної муки довелось пережити!.. Цікаво, що візії тієї не губив ніколи. Вона линяла, зникла і з'являлася знов, навіть у сні. Коні студював ще й цього літа. А намалював образ якимось несподівано зразу, наче у трансі. Він десь був уже готовий у мені, — посміхнувся соромливо. — Для цього тра було пережити аж двадцять п'ять років.

Цей небувалий вилив найтайніших таємниць, з нетрів творчості, у скупого на виливи та слова Сологуба, спонуканий, може, прощальним настроєм, може, докором Проспера за творчу скупість, вирвався в нього якимось несподівано, нагло й зворушив Проспера.

— Цей образ напевно перетриває внуків і правнуків наших, якщо потрапить до якогось музею, чи якоїсь галерії.

— Зробиш з ним, що захочеш. Це твій образ. Я його малював для тебе, з думкою про тебе. Балакав, радився з тобою, як розставити коні і слухав тебе. Він твій. Маєш його сьогодні забрати з собою, як мій ралець тобі на відклінне.

— Господь з тобою! — жахнувся Улашин. — Ніколи я на це не пристану. Кажеш, — відклінне. Таких дарунків не дають на дорогу. Він може пропасти. Ти сам йому ціни не знаєш.

— Знаю. Саме тому даю тобі. Візьми його з собою, як кусник херсонського степу, подих України. Як няніна калина. Невідомо, як довго там будеш...

— Взагалі невідомо, що зі мною буде, — засміявся Улашин. — Образ може пропасти.

— Що там має трапитись з тобою? Їдеш лікуватись. Повісиш ті коні у себе над ліжком. Я-ж їх малював для

тебе, — насупився доктор. — Не хочеш від мене прийняти цього подарунку?..

Улашин скорився. Розчулений вхопив приятеля в обійми.

— То це ми сьогодні відклінщину справляєм? Пам'ятаєш, як ми від'їздили кожної осені вчитись, — Мокрина нам завжди відклінщину справляла. Наварювала, напікала всього на дорогу. Це її наука.

— Ну, то що-ж... вип'ємо ще по чарці, — кинув Сологуб.

Випиваючи ще і ще, Улашин згадав Дебогор'я-Мокриєвича. — Десь, мабуть, його зустріну, покажу твої коні. Це-ж коняр також.

— Доречі, — де він?

— Налевне, не знаю. Зник з мого овиду. Думаю, — сидить у Цюріху, або у Женеві, чи у Стамбулі, або, навіть, в Харбіні й монтує якусь коаліцію проти Росії. Мусить десь метушитись, в якихось політичних колах.

Улашин наставився, видно, на довшу мандрівку, — розгортав щораз ширші пляни. Сологуб мусів його повздержувати.

— Недуже вештайся, Проспере. Не забувай, що їдеш лікувати серце. Дай-но, хочу послухати його.

— Пожди, — ще маємо час. Признаюсь тобі щиро, — їду трохи побачити світ. Хіба досить насидівся дома, біля господарки. Потім знов зариюся по вуха в своїй Красносілці. Хочу провітритися. Та-ж уже років десять не був закордоном...

— Ну, ну, це добре, тільки не зловживай цим „провітрюванням”. Головне, не мучити серця. Обережно з жінками. Та скинь маринарку, не пушу тебе, не вислухавши. Роздягайся.

— Усе це пусте, Губсало, — засміявся Улашин, розв'язуючи краватку. — А от ти, старий. Чому-б тобі не вибратись також? Ти ще довше сидиш від мене. Людина мусить вряди-годи дихнути простором. Дивись — Єловицькі. А ми з тобою геть обросли мохом. Та-ж мистцеві це конче потрібно. Бодай оглянути всі галер'ї, вистави.

— Можливо, я прискочу до тебе, — посміхнувся доктор. — Десь у березні, в квітні.

— Знаменито, — зрадів Улашин, скидаючи сорочку. — На, слухай, коли конче хочеш.

Сологуб слухав. Скупчено, уважно, пересовуючи раз-у-раз слухальце, прикладав голе вухо до грудей приятеля, обстукував, сопів, чував брову й знов слухав, заплющивши очі. Врешті підвів на Проспера закурений погляд.

— Що в тебе з серцем? — спитав здивовано.

— Дідько його знає, — засміявся той, — химерить.

— Рік тому не було такого. Що сталося?

— Не знаю.

Сологуб припав знов вухом до теплих грудей Проспера, слухав і знов підставив стетоскоп. Вслухувався мовчки в нерівне, задихане темпо його серця, з якимсь металічним відзвуком, з шумами. Авскультація тривала досить довго.

— Не журися, старий! — потішав його весело Улашин. — Мабуть, ми перетягнули трохи коньяку...

Сологуб замислено мовчав.

— Гум, — муркнув, чухаючи брову. — Я-б тебе не пустив з цим серцем нікуди. Няня має слухність. Найкраще було-б сидіти спокійно дома. Кажу, — спокійно, тобто нічим не займатись, не мучитися, не зворушуватись, нічим не хвилюватись. Рік тому я був за тим, щоб ти поїхав кудись полікуватись, розважитися. Марсель, Нангайм... Тобі конче хочеться тієї Європи?

— Чи конче? — знизав плечима Улашин. — Хочеться трохи. Автім — *alea jacta est* (жеребок кинутий). Не маю звички завертати з дороги.

— Їдь, але пам'ятай, Проспере, — ніяких екскурсій в гори, гулянок, алькоголю, кави...

— Жінок — перебив його, сміючись, Улашин. — Це після обіду й вечері з коньяком, чорною кавою. І кажеш, — не зворушуватись. Щож варте життя без зворушень?

— Це востаннє, — зовсім поважно продовжував доктор. — Ти не дав мені вислухати зразу. Я не знав, не уявляв собі... Тож слухай: спокій, скромна, здорова дієта, десята година найдалі у ліжку, ходити небагато, по-

волі й тільки по рівному. Сидіти на одному місці під доглядом лікаря. Чуеш?.. Улаштуйся в якійсь санаторії, з приємним товариством в Нангаїмі, або Ніцці. Це все. Думаю, що д-р Лісовський тесаме записав тобі.

— Пусте! — змахнув рукою Улашин. — Я тобі дуже вдячний за ті вказівки, дорогий Губсало. Старатимуся притримуватись їх.

Біля одинадцятої доктор казав Карпові запрягати коні. Ще закусили перед дорогою і Сологуб, зі зворушення й журби, випив здорово за себе й за Проспера, якому не дозволив більше ані одної чарки, та відвіз його до Журавлівки на двірць, з двома його куфрами. В одному з них лежав Сологубів «Шматок України».

На пероні востаннє доктор обняв приятеля.

«А коли їдеш, — здоров будь,

Про нашу дружбу не забудь» —

муркнув зворушений, стискаючи йому руку. Був добре підхмілений, сопів і чухав брови.

— Та береже тебе Аллах, мій хлопче! — відповів неменш зворушений Проспер. — Не забудь передати Єринці листа від Кереля.

Поїзд з Проспером Улашиним зник у безвістях степової осінньої ночі. Сологуб стояв ще декілька хвилин на пероні заслуханий в той даленіючий гомін, доки не замовк. Було тільки чути шелест сухого листя на тополях. Потім поволі подався до буфету. Казав собі дати пляшку коньяку, прикликав буфетового, пана Зембінського, і мовчки удвох випили її, курячи докторові гаванські цигара. Карпо привіз його додому в цілком неосудному стані.

* * *

Вернувшись з Тодором з празнику, вдоволена й весела Єринка застала зовсім хвору, ледь живу, Мокрину і смертно п'яного доктора. Найбільша її досада була, що приїздив Улашин та подався за якусь границю, а вона не побачилася з ним, не довідалась чогось про Кереля. Коли не від нього самого, то була-б розпитала возія. Ще й, кажуть, той теперішній красносельський возій приходиться Керельові рідний дядько. — Ах, яка-ж шкода! — трохи не плаче з досади Єринка. — Один раз за

три роки вибралася до свояків і оце стільки жури й досади вийшло з цього.

Сологуб лежав непритомний, мов колода, хворий з перепою, видихуючи це прощання з приятелем, облите й обмите коньяком та сльозами впомість.

Коси поїзд помчав на захід Проспера він, незовсім ще п'яний, — відчув розпучливу самоту. Зразу охляв душею, відчувши в собі й кругом себе пустку. Випитий в буфеті коньяк залив її на декілька годин.

Тепер лежав у розхристаній сорочці, з обресклим лицем, із заплющеними очима та все, що було у ньому, хоч трохи свідоме, — скигліло жалісливо, скорботно.

— Поїхав, поїхав, поїхав, — повторяв, глитаючи ридання, що виривалося з його грудей.

Зломана своєю невдачею, заплакана Єринка стояла над ним, прикладаючи йому до голови та грудей компреси замість хворої няні. Підкладала долоню під його чоло, коли нахилився та вертав у миску. Йй було бридко і фразом жаль його. Неприємний сопух алькогольної блювоти розходився по спальні.

— Може панові чаю з цитриною принести? — спитала тихо.

Доктор розплющив очі, подивився на ню мутним, напівтямущим зором.

З глибоким зажуром в лиці, майже не приторкаючись до нього руками, клала йому на чоло намочений в туалетному оцті рушник. Усі ті чинності, звичайно, виконувала при ньому Мокрина. Тепер побачив здивовано Єринку.

— Га? — спитав, ніби зпросоння.

— Може панові принести чаю з цитриною?

Кліпнув притакливо очима.

Подаючи йому чай, підклала під його потилицю руку, приткнула до губ його філіжанку, обережно поїла, з якимсь сутожіночим чуттям і турботою.

— Спасибі, — сказав, упавши на подушку і враз захлиснула його жалість за Проспером, за чимось..., за всім і над самим собою, — п'яна жалість. — Поїхав, поїхав, — нето застогнав, нето заскавулів подитячому

якось; незугарний, вайлуватий, безпорадний, старий телепень.

Коли витирала йому мокрим рушником обличчя та шию, з юкимсь стурбованим відчуттям, що саме треба робити, — вхопив її руку й притиснув до губ.

— Що пан роблять?! — зойкнула спалахнувши та сіпнула руку. Але він лежав з заплещеними очима, глибоко дихаючи напіввідчиненим ротом.

— П'кний, — всміхнулася блідо. — Геть чисто п'яний. Спить.

Забрала лишній посуд і тихо вийшла з кімнати.

Спав до самого смерку. У сімій подзвонив, казав собі принести гарячого чаю з цитриною та заснує знову і спав аж дораня. Прокинувся, як звичайно після перепкою, — з болем голови. Коли Єринка подала йому знов чай та цигара, за нею вковзнув до спальні Тодір. Підійшов до ліжка й цікаво приглядався до доктора.

— Тоді малий! — окликнув його Сологуб, протягуючи руку. — Ходи до мене.

Малюк не рухався. Трохи зпідлоба поглядав із якимсь засоромленим недовір'ям до розчухраного, розхристаного, забресклого доктора. Ніколи ще не бачив його таким неупорядкованим, жалюгідним і смішним.

Сологуб збагнув здивовання й настороженість дитини та свою нужденність.

— Бачив ти коли, Тоді, такого п'яницю-мазницю, га? — засміявся винувато. — Не бачив, правда?

І, щоб розважити малого, заправ собі пальцями на губах, як це роблять зовсім малі діти, або старі зовсім малим дітям. Зробив навіть якусь смішну міну, як робив іноді до Мокрини, коли вона вичитувала йому „ака-хвист" що напився. Але Тодір не сміявся, здавалося, — засоромивсь іще більше, похнюплено споглядаючи на Сологуба. Це його спанталичило дещо.

— Не хочеш зі мною поздороватись, Тоді? Не подаеш мені руки. Не любиш мене вже?..

— А цого ти так довго спиєш? — промовив схвильовано хлопчик.

— Вже виспався, Тоді. Тепер тільки лежу.

— Лезис?

— Еге. А де бабка?
— Бабка також п'яна, спить на печі.
— Також п'яна?! — зареготав доктор, закурюючи цигаро.

— У бабки вава, — сказав поважно малий.
— У мене, Тоді, також вава.
— Вава? Де вава? — спитав, зібгавши скупчено брівки.

— Тут, — показав свої розхристані груди.
— Тут? — перепитав малий. Підійшов ближче, послинив палець та помазав це місце, що показав доктор.

— Бовить? — спитав поважно, з міною лікаря.
— Ні, Тоді! Вже не болять. Перестало зразу, — окрикнув Сологуб, вхопивши й притиснувши до себе дитину. — Ти мій чудесний, маленький лікар!

Тодір вдоволений, обсміввся зовсім. Звичайні взаємини між ними вернулися зразу.

— А я знаю пісню співати, — похвалився.

— Ну, заспівай.

«Ой там, ой там, на пасіці,

Плосив заяць у ласіці.

Вона йому відповіла, що не буде з цього діла.

Бо ти сивий, а я біла, ти негоден мого тіла.»

— Знаменито! — розреготався Сологуб. — Прекрасна пісня! Хто тебе навчив?

— Один здоровий дядько з вусами, на празнику.

— То тобі, видно, весело празникувалося? А ти бабці співав цю пісню?

— Ні ще.

— То біжи, заспівай. І заграй їй тако, пальцями на губах, брум, брум, брум! Нехай танцює, не хворіє.

Зовсім розбавлений Тодір зсунувся з ліжка, потгався чвалом до пекарні. Сологуб, курячи, дивився втомлено у стелю.

— Дитина, — муркнув. — Такий Тоді. Тут він тобі не довіря, дивитися з підозрою, потім гоїть тобі „вавку”, тут співає, сміється, танцює. Стільки безпосередньої, чудової експресії! І цей самовияв дитячої ніжності.

А Проспер поїхав, — верталася думка, як упер-

тий рефрен, а з нею дошкульне якесь почуття жалю. Протверезений, упритомнив собі все і той свій жалібний настрій, розпуку з виїздом Улашина. Був під вражінням вислуханого його серця. Здавав собі справу. Ті тони, цей шум... Що з ним сталося? Нетреба було пускати самого і, взагалі... Погнавсь, мов з ланцюга зірвався. Не обдуманно якось. Чого? І я дурень... — спазм знов стиснув його горло.

— Фу! — чорт зна що робиться зі мною... Істерик, мазниця. Ну, поїхав... Підлікується, розважиться... Аби тільки тримався якогось режиму.

Заплющив очі, намагаючись не думати. Тяжке похмільне почуття фізичне вязалося із цим давнім, дошкульним почуттям неусвідомленої втрати, що залишилося в нім від смерти Ганочки, батька. Страх нової втрати. І тепер це почуття віджило. Гнітуче почуття чогось втраченого назавжди.

* * *

Зібгана клубочком на печі Мокрина важима й важила у думках все те вчорашнє, дивне сплетєво, поплутанє якоюсь капосною рукою. І чого він приїздив на цих пару годин та відїхав зразу, не давши їй змоги доконче сказати усе це важливе? І чого цей хурман, саме Керелів дядько, зайшов обідати, коли нікого більше не було в пекарні. Зінько п'яний спав. І саме чорти принесли цю гаспидську Кульгу? Хочби не вийшло з цих її брехонь якого лиха. Відверни, Господи! І треба-ж, що її саму прикрутила недуга, що не могла зсунутися з печі, пійти поговорити з цим чоловіком? Була-б сама пійшла до нього зразу, не чекала Палажки, коли-б знаття. І нєтра його знає, чого він так зразу поїхав?..

І той Просперко!.. То було сидить і два і три дні, ато не міг уже ще той один день перебути, переночувавши? Так нежданно понесло його за ту границю. Зайшов тільки на одну часинку попрощатися. А вона-ж його так цілий день ждала-виглядала. Думала, усе якось йому розповісти, щоб написав цьому хлопцеві всю правду, щоб знав. Доки-ж це скривати? Усі надії мала на Проспера, а воно он-як!.. Ох, тошно мені, досадонько моя!

І чого ця погань стала на моїй дорозі? Не дає спокійно дожити віку, без лишнього гріха. І доки той Бенедьо триматиме її? Доки вона вередуватиме тутки?..

Враз задзвенів у пекарні Тодів голосок. Стара стрепенулася радісно.

— Бабко! Бабко! Танцюй! — гукав до неї знизу. — Тоді співа, чуєш? Ой, там, ой, там на пасіці...

Пекарнею струснув загальний регіт. Саме усі зійшлися на обід. Тодір співав пританцьовуючи. — Ти негоден мого тіла... — витинав з натиском. Усе товариство гуло сміхом.

— Це його дядьків кум навчив, на празнику, — обізвалась Єринка. — І як воно ульот перейняло?!

— В нього перейнятлива голова, — завважив Данило.

Тодір розійшовся забавляти всіх; танцював приспівуючи.

— Отак, Тоді, отак! Заспівай іще, — піддавали йому охоти.

— Еге, отак забавляйтеся, а робота сама робитися буде. А може я за всіх вас робити стану?

Ніхто не стямивсь, коли на порозі появилася клюшниця. Стояла, взявшись підбоки, посміхаючись злобно.

— Знайшли собі забавку забавлятися. Комедьянта знайшли, — цокотів уїдливий її голосок.

— Єрина! — звереснула люто на всю пекарню. — Забери звідси свого байструка. Най сидить на печі біля старої. Білизни ціла стирта, а вона забавляється тутки. Не нагулялася ще на празнику? Пані докторова!..

Підбігла до Єринки й вирвала їй з рук часописи, що саме збиралася нести докторові й витяла ними її по лиці. — Рушай прасувати!

Пекарню раптом залягла мертва тиша. Усі обличчя застигли неначе. Тільки на печі роздався нагальний кашель. Єринка вхопила на руки дитину й з плачем горнула його до себе.

— Я вас навчу порядку, як герці виправляти, — верещала далі Шиманська. — Відраня до ночі тільки реготти справляють. Скажу докторові, щоб всіх порозганяв до біса. Приготуйте мені тутки зараз стільницю й ка-

чалку, — звернулася до кухара. — Затопити мені у печі. Я зараз буду пекти коржики панові до чаю.

Розпорядилася й зникла.

— Тьхууу! — сплюнув голосно Зінько. — Роздайсь море, — дермо пливе! — гукнув навздогін за нею.

— Ха-ха-ха! — заворив йому загальний сміх.

З печі все лунав старечий кашель. Здавалося, — Мокрина викашлює всі свої легені. Всі погляди, чомусь, звернулися туди, ніби чекаючи чогось.

Стара, справді, спустила на лежанку ноги. Лагідне її обличчя було неначе перекошене, заволочене темним серпанком.

— Ой, допоможіть мені злізти на долівку, — попросила, обкинувши поглядом усю лікарню та протягла руки.

Карпо взяв її оберемком та поставив на землю.

— Не плач, дурна! — майже грізно кинула Єринці. — Шкода сліз на таку паскуду. Де то моя палиця?

Палажка подала їй костур. Спираючись на нього, Мокрина мовчки спрямувалася в покої. Таксамо мовчки всі провели її очима. Всі тямали, що це остання розгра між бабкою та клішницею.

* * *

Заспокоений Сологуб лежав, заплющивши півсонно очі. Давно вже не відчував такої загальної втоми. Це була ця життєва втома, що деколи навіща людину після пережитих ударів, струсів. Власне, не був ще старий, — сорок п'ять років, — вік коли у чоловіки живіт почина відогравати домінуючу роллю. Остань органів підпорядковується поволі шлункові, включно з головою. Та хіба молодість, як і старість, позначаються роками? Він саме вступав у „стадью живота”, оптимістичний скептик, як казав Улашин, трохи гумористичної, трохи сентиментальної вдачі, що потерпів чимало важких ударів. Розлуки, смерті, довголітня самота. Тепер цю розлуку з Проспером переживав як нову втрату, розжалоблений, мінорний. Хміль пройшов уже трохи, — залишилось почуття тьоти, захотілося їсти. Саме збирався задзвонити на Єринку, щоб принесла йому щось від Зінька. Той знав найкраще, чим вгодити докторові у таких випадках...

Враз почув конспіративний стук у двері. Пізнав відразу цей вкрадливий стукіт і знерухомів. Заплющив хутко очі.

— Можна до вас, пане докторе? — почув майже над собою солоденький голосок Шиманської. Захропив глибоко.

— Спить, сердешний, як дитина. Заснув бідачисько безпечно, як святий в печері бандитів. Не знає, не догадується навіть, що довкола нього твориться. Банда, шайка злодійська обсіла його. Боже, Боже! Як жаль, шкода такої людини. Учений, лікар, пан, така порядна людина, поляк, католик і так дав себе оплутати. Дві мужички, відьми, стара й молода счарували, зманили таку людину. Недурно, бідачисько, розпився. З горя. Я знаю. О, я все знаю, бачу від початку. Ніхто його краще мене не розуміє, не жалує і не любить. Це-ж йому навмисне пороблено таке, чарами. Хіба я не бачу, не знаю, як всни йому роз-у-раз підсипають усяких чарів до страви. Таж з п'яним легше дати раду, обкрадати, обманювати, робити, що хочать. Він цього не бачить, нещасний, не знає, хто для нього з душі прагне добра. Тепер ще підсунули йому байструка, умисне, щоб весь маєток прибрати в свої мужицькі руки.

Говорила над ним, як накручена машинка, давно приготовану промову. Мала глибокий сумнів, чи він спить справді, чи удає лиш. Рішила використати цю обставину, висказати все, чого ніяк не мала змоги йому сказати, а також передати йому перша, попередити про те, що сталося щойно в пекарні.

— Дурна, але хитра, — думав Сологуб, затягаючись щораз глибшим хропінням.

— А ця розбещена дівка щойно кинулась на мене з кулаками, хотіла видерти газети, що мені передав Данило, для пана з почти. Витягла мене кулаком по голові; трохи не зомліла. От, до чого дійшло. Ще й з ним так хутко буде. Вони його вб'ють, заріжуть уночі. Я певна. Він мусить раз із цим зробити кінець, якщо хоче жити, якщо життя йому миле. Або я тутки, або ця банда. Але як я пійду, — він пропаде. Пропаде бідняка.

Сологуб хропів. Тепер Шиманська була упевнена, що він удає, хоч і п'яний.

— Налігався, як бочка, — думала, кладучи біля нього часописи. — Нехай спить, бідачисько, стільки його спокою, — кинула пошепки співчутливо і вийшла з почуттям повної втоми. Головне, — попередила на всякий випадок, про всю подію в пекарні.

— Каналья, — муркнув, протираючи очі, радий, що видержав докінця характер, не „прокинувся” й уникнув зудару з нею, не вигнав з кімнати.

Проте, було йому смішно з неї і з себе. Чверть години удавати дурня, хропучи. Але що за нахрапне бабище! Що за перфідья, при всім її ідїотизмі! Треба з нею, справді, якось розв'язатись. Почухався. — Щось там мусіло вийти у челядні з нею, коли влізла аж сюди до спальні. Певне нова якась напасть на Єринку.

Мов через серпанок, пригадав собі похилену над ним Єринку з компресами, уперше замість няні, і це почуття вдячності до неї, до теплої, жертвної жіночої руки; заспокоєння й полегшу від доторку її. Власне, він усе життя відчував цю жіночу руку, хоч був удівець, самотний. Відчував, не спостерігаючи її майже, як не спостерігається найнеобхідніших річей буденного вжитку: рушника, гребінця, щітки до зубів, — теплу, милосердну няніну руку... — Няня, — сказав уголос, згадавши про ню. — Якби він був без неї? — думав лежучи. Ті думки відтягнули його трохи від Проспера, з його від'їздом.

— Як вона, прощаючись з ним сказала: „серце чужини не любить”. — Пригадував собі. — „Не радила-б тобі їхати у цю заграницю”. Ах, няня, няня! Звідки вона це знає? Такі прості слова, такої правди. Такий ясний розум, більший як у мене та Проспера разом. І ця її лагідь.

Почув прикметне Мокринене чалапання в кабінеті, з постукуванням палиці по паркеті.

— Іде, — зрадів майже подитячому. — Іде стара.

І враз зблигнула йому звідкись хлоп'яча витівка, — налякати її, прикинутись мерцем. Випростався, склав на грудях руки, та заплющив очі. Але, як стукіт кия наблизивсь майже до дверей, — роздумався. Стара хвора, ледь лізе, — нетреба лякати.

Мокрина, не стукаючи в двері, увійшла до кімнати,

власне, зупинилась в порозі. Загорнута в якусь капу, як у мантію, з костуром в руці, пожовкла й змарніла, біла, як лунь, в ореолі розвіяного волосся. На тлі цього знищеного, старечого обличчя, горіли гарячкою і гнівом, дивно вибільшені, потемнілі очі.

— Відьма! — крикнув Сологуб та пірнув під ковдру.

Стара на мить остовпіла, не знала — сміятися, як усе з його витівок, чи витримати характер?

— Слухай, Бенедю! — почала грізно від порога. — Доки ти будеш цю пекельну анахтему тримати? Тобі виграшки у голові, — брнів суворо її голос, але багато м'ягше, як хотіла, — а ця крива зараза доїдає мене. Та колиб-то мене лиш. Вона всім несе горе й загибель. В неї ні серця, ні душі, ні мозку. Чого вона ще досі тутки? Ти не знаєш? Хіба їй тут місце, в цьому домі, між нами?.. Та-ж вона сіє зло, брехню і нещастя. Чого ти її тримаєш?

Сологуб підвівсь на ліктеві й показав Мокрині фотель.

— Що сталося, няню? — спитав охрипло. — Сідайте.

Але Мокрина не сіла. Стояла посеред кімнати, боса, на почорнілих, посохлих ногах, з посохом в руці, на який спиралася. Худою, жовтою рукою притискала на грудях хустку чи капу, в яку загорнулась, із цим своїм завогненим зором, як божиця пімсти.

— Що сталося? — повторила. — Пожди, коли тобі ще мало. Хоч діждатися такого лиха, що від тебе, через цю падалицю, усі повтікають, що ти сам не зможеш вибрести із нього. Мало тобі, що вона тебе обносить, обкидає калом, що слухати не подоба навіть, нето повторяти? Вона-ж тій бідній сироті жити не дає. Ганьбить її перед чужими, обносить по людях. Навіть ця дитина, і воно їй вадить, що ходє по світі. Скрізь його байструком обзиває, прикладає його та Єринку до тебе, а тобі байдуже. Та-ж ти тутки ніби якийсь господар в цьому домі, опікун Єринчин. Хто-ж це за ню уступитися має?

Сологуб похнюплено мовчав, чухаючи брову. Він не розпитував більше. Знав, що мусіло трапитись таке щось, що спонукало німічну Мокрину прийти аж сюди, що годі терпіти далі.

Бачучи його розгубленість, стара підняла костур і грізно стукнула ним об поміст.

— Вижени її! Що-б духу-чаду не було її тутки. Чуеш? Вижени її зараз, бо вона лихо сіє, а хтось буде його пожинати, чийсь сльози упадуть на тебе через ню, що ти дав їй розпаношитись тутки. Я сама чула на свої вуха, як вона Єринку і тебе шкалює перед сторонськими. Геть прожени заразу, ато я звідси пійду, щоб десь під тином сконати, а не терпіти більше напасти та зневаг від неї.

Набраклий гнівом голос старої гудів як присуд. Не ждучи відповіді, повернулася та подалась назад, постукуючи костуром по паркеті.

Сологуб посопів хвилин десять, сидючи на ліжку й чухаючи брови, під вражінням тієї сцени. Його поволі починала розбирати лють. Він встав, накинув на себе халат, назув хатні капці, взяв з канторка гроші та пійшов у пекарню.

Саме Шиманська вернулася з гори в кокетливо-мережаній косинці й фартушку, повна господарського розмаху, заходилася біля коржиків для доктора до кави. Підспівувала. В пекарні була вичікуюча тиша, челядь мовчки дообідувала, коли на порозі появился доктор. Немов умисне вибрав цю обідню пору.

— Пані Шиманська, — звернувся до ключамці, поздоровивши челядь. — Тут вам гроші за три місяці вперед, тридцять рублів. Прошу зараз спакувати свої речі, щоб через годину вас вже тут не було. Ключі прошу передати Єринці. Карпе, пообідавши, запражеш зараз до васага коні й відвезеш паню Шиманську з річами, куди вона схоче.

— Слухаю, прошу пана, — відповів послужацьки Карпо, підвівшись зі стільця.

— Це все, — кинув Сологуб і вийшов. Челядь бай-дуже, спокійно доїдала борщ з кашою, ніби нічого не чула, ніщо не сталося, тільки ключниця закліпала недоумно очима і враз заверетенилася, затупцювала на одному місці та підняла лемент.

— А це що за напасть? То це за моє добро така ме-

ні дяка? За мою чесну, вірну службу? То це так пани роблять? Чули ви таке, люди добрі?!

Ніхто не порушився, не моргнув навіть, всі спокійно, мовчки дообідували.

— Няню! Ви бачили коли таку неправду? — підбігла до печі з рукою в тісті. — Ви-ж справжня богомільна християнка. Ви повинні уступитись за мною. Ви-ж справедлива жінка...

З печі залунав гострий, короткий кашель. Ключниця кинулась назад до челяді.

— Люди добрі! Скажіть, чи я вам коли що злого зробила? Скажи, моя дитино! — підбігла до Єринки. — Чи я тебе коли скривдила, хоч одним словом? Люди, заступіться за мене.

Весь цей лемент розбивався об камінну стіну загальної мовчанки. Тільки Єринка не витримала, порснула сміхом у ложку та вибігла у сіни. Ключниця побігла до доктора, викрикуючи щось подорозі.

— Бач, якого аляру (алярму) наробила! — кинула з печі Мокрина.

— Тьху на її голову! — обурився Зінько. — В одну мить з гадюки в ягня верекинулася. І якто так можна?

— Ще й ремст на всіх наводить, що її кривдять...

— Та й погналась до пана, — може помилує знов.

— А диви як ізсинобожилася! Яка святецька стала... Тьху на її голову! Як то людина так може? Щей погналась до пана.

Доктор передбачливо замкнувся зсередини. Почала гримати кулаками в двері.

— Защо ви мене виганяєте? Скажіть, пане докторе? Що я вам такого зробила? Хіба я не гляділа вашого добра? — лементувала під дверима.

Сологуб не обзивався. Шиманська погналась на гору. Зі сходів сипалися лайки та прокльони.

Тимчасом Карпо застріг до васага коні; обидва з Данилом пішли на гору зносити її річі. Вона й не думала пакуватися, стала в порозі, не пускаючи їх до кімнати. Мусіли силою відсторонити її; Єринка з Палажкою прийшли допомогти зібрати все її манаття та позв'язувати в тумачи й позносити на віз. Кульга кидалася, не да-

вала річей, виривала з рук і знов погналася до доктора, з лементом просилася, кричала перед дверима. Даремне. Тоді почала проклинати, лаяти й грозити. Мовляв, — її кривда на добро йому не вийде. Господь його тяжко покарає. Вона має такі знайомства, такі звязки з графами й з князями! Вона йому покаже. Він ще кається буде.

— Я знаю чия це робота, — кричала, — няні, нянюсі. Перш була таткова любовниця, потім синочкова, — недурно-ж каже панові „ти”. Як стала сама нідоного, — підсунула вихованку своєму Бенедьові. Бруд, розпушта, сморід, — верещала на весь дім.

— Дійсно, брудна баба, — сопів доктор, ходючи по кімнаті. — Справжній стіж нечистот, як каже Канка. І як я, дурень, міг її терпіти? Якби не няня...

Нараз за дверима стихло. Вереск почувся знизу на подвір'ї.

Скинувши на віз манаття, Карпо з Данилом заходилися висаджувати її саму. Пручаючись, дерлася на все обійстя. Проте таки удвох висадили її силоміць поверх річей. Карпо затяв коні, васаг поволі викотивсь з подвір'я. Сологуб дивився у вікно й реготав. Все вийшло простіше як він сподівався. Хлопці, не без удоволення, мигцем справилися, — відітхнув з полекшею. Загасив цигаро й подзвонив на Єринку.

— Маєш тутки лист від Кереля; залишив пан Улашин.

Єринка вся спалахнула з радости й несподіванки, аж замліли їй ноги.

— Прочитати тобі? — спитав.

— Як пан ласкаві.

«Дарагая мая Єринка! — почав. — Я слава Богу жив, здоров, чіго і тібе жілаю от Господа Бога і всякаго успеха в ділах рук твоїх, — звучав, як усе, незмінний вступ солдатського листа. Далі йшли поклони їй та всім знайомим „від високого неба ік сирой землі”, щойно накінці сам зміст листа.

...Кланяюсь я тобі, Єринка і повідомляю я тібя, што наш Чорноморскій флот виступаєть із Сивастополя

на юг. Зимувать наведено будемо у Баку, ілі у Батумі. Весной начнуться маньоври, а послі, кажись, пустять до-мой. Так што ажідай мене в конці лета або восени. Жду не дождусь оканчання служби. Скучаю домой, но не так як зразу, — прівик за трі года. Так што тільки ще годок лишився. Пока посилаю тібе фотографіческу картину і прашу я тібя, Єринка, не забувай мене. Ждала три года, пожди ще годок. Пісем пока не пиши, доки не пришлю нового адреса. Єто пісьмо пісал собственной рукой Кирил Пальонний.»

— Ну, ось, — зідхнув Сологуб, віддаючи їй листа, й глянув на світлину. — Військо перекручує наших хлопців. Вже й забув посвоєму.

Єринку це недуже зажурило, — була щаслива, горда з листа й „патрету”. Таж писав як усі солдати. Головне, — не забув її, чекає, як і вона, кінця тої служби. Чого їй журитися? Переждала більше. Щоб лиш цей рік хучій проминав.

Радісно стиснула в руці листа зі світлиною, жадна хучій придивитись до „нього” на самоті.

Читаючи їй листа, доктор глянув з-під брів, на щасливо замислене її лице.

— Скільки в ній вродженої інтелігенції, гідности і такту, — подумав, коли подякувавши йому, спрямувалась до дверей.

— Пожди! — спинив її. — Чи Шиманська передала тобі ключі?

— Ні. Вони жбурнули ними з гори, що ми з Палажкою насилу знайшли їх під сходами, — засміялася дзвінко та поклала біля нього ключі.

— Вона тут репетувала під дверима, що ти її вдарила кулаком.

— Я? Та то вона на мене кинулася з кулаками, як навіжена, вирвала з моїх рук газети, що я несла панові, ще й витяла мене ними по лиці. Усі-ж бачили.

— Викрикувала, що ти їй голову розбила.

— От, напасть! Та-ж якби я її раз калатнула, — вона-б уже не встала, не пійшла-б своїми ногами, — засміялась Єринка.

— Я вірю, — посміхнувся доктор, глянувши на її пружку, струнку постать.

— Та хіба-б я такою поганню паскудила собі руки, — кинула гордо.

— Це правда, Єринко. А ключі візьми та тримай при собі. Ти-ж краще за ню знаєш всі порядки. Чого не знатимеш, то спитаєш няню.

— Як? — зашарілась уся. — А в покоях хто буде? — спитала несміло.

Видно, і перед ним це питання зринуло зненацька; почухав зажурано брову.

— За двох не справишся, щоб дві роботи робити.

— Чому, ні? Хіба це робота бути клюшницею?

— Даси собі раду?

— Авжеж.

— Ну, гляди! — поклепав її по плечі. — Світ належить відважним.

Зрадів, що потрапив на цю щасливу думку; що вона погодилася виконувати дві роботи разом; що нетреба брати до дому знов якусь мегеру, ледь спекавшись цю.

— Матимеш тепер подвійну платню, — промовив: за клюшницю і за покоївку, — п'ятнадцять рублів у місяць.

Єринці світ закрутився в очах; вийшла наче п'яна, приголомшена цим усім, щаслива. Побігла на гору, щоб побути хоч п'ять хвилин самій; передумати, пережити ре все, що знічевя спало на ню. Сьогоднішній бешкет і напасть Кульги, і вже її нема; вона стала за клюшницю, — п'ятнадцять рублів у місяць! Таж вона багачка!

Почала числити на пальцях. Виходить сто карбованців і ще вісімдесят у рік. Таж це дві десятини поля. А в неї-ж ще гроші лежать у пана, за всі роки, відколи вона служить. Котра багачка дівка має таке придане?.. Саме Керельо вернеться з матросів і зразу куплять землю, та покладуть хату.

Єринці не віриться, що все це правда, що це не сниться. Як це все сталося за одну годину?.. Обома руками притискає груди й заплющує очі, і разом притискає лист, що лежить за пазухою в неї. Керелів лист. Усе написане вона вже знає, хоч хотіла-б ще раз і ще

раз його прочитати. Тепер тільки може на патрет надивитись досхочу. Ось він — її Керельо, той посередині. Пізнала його зразу, — стоїть між двома матросами. Всі три такі як ті, що бачила їх у Гадесі, тільки Керельо із усіх найкращий. Як дуб між двома миршавими грабками. Розрісся, — не такий, як був. Матроська „рубача“ нап'ята на грудях, трохи не трісне. Круглий кашкет, без дашка. Лице вдоволене сяє; смілі, веселі очі дивляться просто на ню і сміються. Наче тоді, як уперше схилився до неї з брички...

— Горел, — подумала у захопленні, як і тоді. — Хоч і нетакий як був, і мова нетака, а всеодно горел.

Сиділа й мріяла, задивлена у світлину, щаслива. Оце покаже бабці й Тодорові тата. Нехай знають, який він, — її Керельо, — думала з гордістю. — Он який!

А перед нею все чомусь стояв не цей, а той стрункий, молоденький, несміливий, у чорній чумарці, з червоною застіжкою, у вишитій сорочці, що ходив з нею по ярмарку, купував їй хустку і коралі, возій красно-сільського пана, з тою простою, щирою мовою. Ця ніч і розмова з ним. І техесенький жаль нишком стиснув її серце.

— Що було, — не вернеться, — зідхнула. — І він нетакий і я нетака вже, мабуть, як була тоді. Усе нетаке вже...

Може це був підсвідомий жаль за непережитими разом роками, найкращими із всього життя. За невипитим разом єдиним і неповторним щастям.

Заплющила очі, щоб не загубити того всього, що було, що вона носила досі, як живу дійсність. І знов припала до світлини.

— Ні, нетакий вже. Не той, — повторяла, задивлена в нього. Дивилася, дивилася. — І лице, і мова не ті. А всеодно горел, — промовила уголос і засунула світлину назад у коверт.

* * *

Після трагікомічного лицедійства з виїздом клішниць, всім стало весело і легко, як після вирваного болючого зуба. Ще зпів години у пекарні ішла весела гутірка зі сміхом. Всі пригадували собі всякі подробиці тієї

небуденної події. Не було тільки Карпа, що повіз Шиманську та десь забарився. Доктор двічі виходив, питався за нього. Хтось висловив здогад, що може вередлива Кульга, казала себе відвезти до Ладижина, або й у Куну. Врешті цікавість усіх заспокоїв Мойса. Влетів збен-тежений до кабінету, не привітавшись, визвіривсь до доктора.

— Ви защо прогнали Полюню?

— Чи я маю виправдуватися перед тобою? — здивувався доктор. — Спитайся, чому я не вигнав її три роки тому. Скільки-б я защадив спокою людям та собі! Де ти виріскав це зілля на мою голову? Я ледь її спекався.

Мойса видув ображено губи.

— Дуже чесна та порядна жінка, — промовив з натиском. — Ви не вміли її шанувати. Не знайдете другої такої...

— Не сумніваюся. Тільки-ж, хто-б шукав таке зілля?!

— ... такої чистої, чесної жінки, — продовжував Мойса. — Такої побожної. Що-неділі до сповіді, до причастя їздить...

— Чим більша шельма, — тим більше преться живцем у небо, — кинув Сологуб. — Не маю довір'я до всяких святениць. А відколи це ти став такий побожний?.. Давно чванився своїм атеїзмом?

Мойса удав, що не чує. Схвильовано бігав по кімнаті.

— Нащо ви її прислали до мене? — визвірився знов, стаючи перед Сологубом. Той розсміявся.

— І не думав. Сказав Карпові відвезти, куди вона скаже.

Саме з'явився Карпо, щоб здати докторові звіт.

Не заставши дома Мойси Квача, куди кляшниця казала себе везти, Карпо возив її більш години по всім Тульчині, — ніхто не хотів її пускати до себе. Врешті розсерджений Карпо заїхав у Мойсове подвір'я й почав скидати Шиманську з її річами. Тоді надбіг звідкись Мойса та счинив бешкет; хотів назад скидати все на віз; Карпо затяв коні та гайда з подвір'я.

Оповідав весело, не звертаючи уваги на приявність Мойси; доктор реготав.

Нагорожений, з потемнілим лицем Мойса похнюп-

лено стояв, заклавши руки в кишені для більшої самопевності. Сьогоднішня подія з Шиманською, — новий удар, що завдав йому Сологуб. Всі його пляни, що він їх послідовно переводив у життя, нагло розсипалися. Власне Шиманська, Полюня, була йому саме тут потрібна. Він ще не втратив був надії, що їй вдасться таки прихилити доктора до себе, одружитися з нею. Головне, відірвати старого телепня від Єринки, — це раз. Він, Мойса, може тій дівці простити ще, якщо-б байструка віддала налюди. Полюня, як законна Сологубова жінка, вигнала-б її зразу звідси з дитиною разом. Дівці обірвалобся усе панування. Біда збила-б пиху. Сама прийшла-б проситись до нього. Женився-б — не женився-б, а до хати взяв-би. Мати таку кралю біля себе!.. Тимчасом Полюня стала-б йому ще раз у пригоді, як пані докторова, — діставалаб йому потрібні „секрети”, — рецепти на всякі хвороби. Та ба! Все пропало через стару відьму, Мокрину. Це її робота.

Мойса обернувся з наміром знов почати перервану розмову в обороні Полюні, та доктор різко обірвав його.

— Не хочу більше про це говорити. От покаструй мені краще поросята, — кинув коротко, ніби батогом цьвяхнув.

Мойса сприйняв це як зумисну образу.

— Я дим не займаюсь більше, — відгаркнув. — Маю щось инше, краще до роботи. Ось! — вийняв з бічної кишені грубенький нотес та помахав ним чванливо, — мої найновіші твори.

Доктор скинув легковажний погляд. — Всяк повинен робити те, що може і вміє, — завважив сухо, затовкаючи в попільниці цигарку та взявсь за перо...

Мойса найрадше вийшов-би, примнувши дверима, але це бувби остаточний розрив з Сологубом; Сологуб був йому потрібен, більш навіть, як Матюша Крутенко, секретар окружного суду, що залагоджував нераз Мойсові незовсім чисті справи. Йому лиш давай і давай гроші за всяку дурницю; а від Сологуба Мойса сам діставав за всяку дурницю.

Повільним, але самопевним кроком, з руками в ки-

шенях, Мойса підійшов до вікна. Дивився у розлогий перед домом дідинець. Був уже кінець жовтня.

Тихий осінній день, з проблисками неприязного сонця, що десь ушилилось за кулісами хмар, як актор без ролі, підглядало нишком, з-поза фіолетової завіси туману, що діється на сцені. Обдерта, почорніла, змарніла природа догравала жалісливу роллю покинутої любки. Орхестра гайвороння, кавок, кружляючи над нею, пригравала жалібне *requiem*.

Мойсі також не було весело. Нудьгаво-гнітюче почуття чогось втраченого, пропащого глупо і нізачо, муляло в грудях разом з почуттям притаєної злоби. Пускаючи вгору дим цигарки, дивився прищулено на дідинець та в сад і далі, за обголені вже дерева, де просвічувався простір. Пригадувались ті перші його роки, коли видужував з лихоманки та почував себе тутки неначе вдома, в родині, як своя людина. Всі ставилися до нього щиро, прихильно; доктор піклувався ним як батько, а він дививсь на нього, як на спасителя свого, повен захоплення й поваги до нього. Сам він був тоді розвеселий, простодушно настроєний до всіх. Всі його кликали до себе, приймали, гостили. Ох, гарні, гарні були роки! А молодички!.. Одна перед одною частували його чим хоч... Він тоді не мав нічого: ні кола, ні двора, а проте... було якось легко, безжурно. І все це минулося, пройшло.

Затягаючись димом, поволі й замислено сочив його кутиком губ під стелю, приплющивши око. Власне, усе змінилося на краще. Він тепер багатій в порівнанні до тодішнього. Має хату, ще й яку!.. Гроші, всілякої одежі, заробікти. Кум королю.

Липнув оком на Сологуба. Доктор сидів за столом, тримав у зубах цигаро й скупчено писав. Здається, лице його не змінилось відтоді, за цих шість-сім років.

— Морда у нього всетаки хороша, — подумав Мойса. Сологуб саме підвів замислено руку й почухав, звичним своїм рухом, коштрубату брову. Розвихрена, як усе, шпакувата чуприна куйовдилася над чолом.

— І брову чухає таксамо, — силкувався посміхнутись Мойса, пригадуючи далі. Колись це спокійно-добро-

душне обличчя було йому дуже симпатичне. Було. Мойса нахмарено, різко відвернувся та задушив цигарку об лутку вікна.

— Власне, коли це почалося? — силкувався собі пригадати. — Відколи Полюня вперше сказала йому про це... Передтим, він дурень, нічого не бачив. Не помічав, не підозривав навіть. Єринка все ходила до доктора в спальню; рано і ввечері носила йому чай до ліжка. Розуміється, там все було між ними від початку, а я, дурень, навіть не здогадувався. Щойно Полюня... Що то жінка!.. З одного разу побачить те, чого мужчина не бачить роками. Щойно вона відкрила мені очі. А я ще не вірив. Аж байструк...

Уся чудова озія Мойсових плянів, будована роками, завалилася, як домок із карт. Тоді з Єринкою раз, а тепер з Полюнею знов. Весь його загад, обдуманий до подробиць, в якому йому мала допомогти Поля, — усе пропало. Якже йому після цього ставитись до цього бевзня? Коли він переконався, чорне по білому, хто такий цей „пречесний, предобрядчий, премудрий” доктор Сологуб.

— Себелюб, розпусник, прилюбник, злодюга. Вкрав у мене дівчину, що в доньки йому годиться. Як він повівся з Полюнею?! Ще й втельбушив її з бебехами мені на голову. Вона-ж тільки цього й чекала. Тепер попробуй її спекатися... Все лихо, всі нещастя мої — через нього. Але, пожди! Я тобі ще покажу...

У Мойсі жагтіма тупа, мстива злоба та завидь рознадієного самця-женихайла. Кожна зустріч з Єринкою, сама її поява перед ним, роз'ятрувала в нім усі ті почуття до Сологуба.

Крімтого, в ньому ворушилася причаєна органічна ненависть „мужика” до „пана”, невігласа до інтелігента. Від появи на світ Тодора, Мойса став дивитися на Сологуба, як на „клясового ворога”, насильника, загарбника, пана. І разом заздрів йому всього: маєтку, життєвого комфорту, позиції лікаря, загальної поваги й симпатії, а поготів Єринки, що той заволодів нею правом дужчого, правом багатія, пана.

Жага осягнути рівень Сологуба у всьому (адже пе-

ревершав його молодшим віком, жвавістю, спритом), перейнявши від нього „лікарські секрети”, — палила Мойсу. Коли це йому не вдавалось тимчасом, намагавсь, де-мога, принизити доктора в очах людей, хапався кожної нагоди, щоб його осмішити, висміяти, як п'яницю, прожеру, тельбуха, лінивого неробу, що все готове отримав по батькові, навіть „медичний патент” купив за батькові гроші й удає великого вченого. Проте, паценти не йдуть до нього, не кличуть до себе, не довірять п'яниці, маючи в Тульчині двох „справжніх” лікарів. Вигадував всілякі наклепи на Сологуба, п'яниючи сам ними, мов справжнім тріумфом. Поруч графоманії, це була друга його жагуча манья.

— Пожди, я ще на тебе втну таку сатиру, що ти до смерті не відчухаєшся. Це буде справжня бомба, ще краща, знаменитійша від „Зотя Пройди”, ха-ха! — думав злорадісно, стоячи тепер у вікні кабінету, зиркав украдки на доктора. Той скупчено писав. — Я ще покажу хто я — і хто ти. Звичайний докторина, п'яничка, — а я талант. Правдивий, самородний талант, як Шевченко, як Гоголь, як Шекспір... Таких, як ти — мільйони, а великі таланти родяться раз на сто років. От! Це мій „козир”, яким я всіх поб'ю, з тобою разом. Ось тут у мене! — мацнувьсь по кишені. — Пожди!..

Збадьйорілий цими думками, Мойса збирався вже йти, коли у браму заїхав селянський віз. На возі ззаду сиділа жінка, у головах витягнутого на соломі хворого. Пригорблений на передку дядько поганяв малі селянські конята.

— Маєте пацента, — буркнув похмуро Мойса, не відвертаючись від вікна. Сологуб писав далі. Через декілька хвилин відхилилися несміло двері; селянин у свиті, з батогом став на порозі.

— Дай-бо здоровля, пане докторе, — привітався поштиво.

— Левенець?! — глянув поверх окулярів той. — Здоров, Несторе! Що трапилось?

— Та це привіз сина, — рятуйте, пане докторе!

— Що йому?

— Вмирає.

— Котрий це?

— Середуший.

— Грицько? Цей танцюристий?

— Еге, дотанцювавсь. Гуляв, гуляв по весілях, празниках та оце десь витявся ногою об лаву, цею кісточкою, — Левенець показав пужалном на своїй нозі. — Зразу нічого; заболіло трохи, він танцював далі. А вже увечері насилу стягнули чобіт. Гвалт кричав. Нога спухла, а тут саме робота, молотіння. Він ще в постолах робив днів зотри, а далі не міг уже ходити, зігнало тую ногу неначе колода. Робили там, що хто радив, і парили, і лід прикладали, а воно гірше й гірше. Покликали бабу шептуху, щоб зашептала. Подивилася й каже: бешиха; я, каже, від бешихи зашепту не знаю. Повезли до шептія. Той і шептав, і зілля якесь дав прикладати, — не помага. Повезли у Кириасівку до грека, цього костоправа, може пан доктор чули?

Сологуб хутко дописував щось, слухаючи разом.

— Крутив він, натягав цю ногу, — каже, — пізно привезли, запухла. Якби зразу, каже...

— Коли це сталося? — перебив раптом Сологуб, кладучи перо. — Коли вдарився?

— Та вже десь буде зотри місяці; зараз по жнивах.

— І оце ви аж тепер везете його до мене?

— Бож робота, пане докторе, саме молотити, бараболі копати. Не було коли.

— Бараболя вам вартніша за сина? Несіть його сюди! — крикнув Сологуб та схопивсь від столу. — Карпе! — гукнув у вікно. — Поможі знести хворого з воза. Мойсо, відчини ширше двері, висунь тапчан ближче до вікна.

Хлопця внесли, поклали на тапчані. Стрункий, як вигонистий ясен, років вісімнадцять; лице в червоних плямах, спалені губи, гарячкові, палаючі очі вліплені у доктора.

— Грицько, що з тобою?! — схилився над ним Сологуб.

— Рятуйте, пане докторе!

— Роздягніть його.

— Та він все: везіть та везіть мене до доктора, у Тульчин, — цокотіла баба, розмотуючи на нозі ганчір'я. А тут нема як, бож саме возовиця, молотіння...

Безформна, почорніла колода, з розпухлими, розчепіреними пальцями; червоно-сині смуги аж поза коло, вгору. Важкий солух пійшов по кімнати. Доктор схопився за голову; на лиці його відбилися разом: жаж, обурення й лют.

— Ой, рятуйте, паночку! — зарепетувала, заголосила жінка. — Ой, соколику мій! Рятуйте мені дигину! — кинулась цілувати доктора в руку.

— Цитьте! — звереснув, відбиваючись від неї. — Геть забирайтеся, щоб я вас не бачив. Привозите мені вмираючу людину! Гріха не боїтеся. Власну дитину проміняли на пуд бараболі, на сніп ячменю... Ідіть до воза, аж сам вас покличу.

Кидавсь по кабінеті сопучи з люті, надягав на себе хвартух, діставав щось із скляної шафи. За ним ворухилися з допитливим жахом пара згарячкованих великих очей, і неменш цікаво приглядався Мойса.

— Грицько! — промовив лагідно доктор, похилившись над хворим. — Скажи, — хочеш жити?

— Хочу, — прошепотіли спечені уста.

— Будеш жити, але... без ноги, Грицю.

— Не хочу, — мотнув головою хлопець.

— Волієш померти з обома, ніж з одною жити?..

Дві пари очей вліпились у себе.

— Таж люди живуть і без обох ніг і не хочять вмирати. Життя, Грицю, вартнійше одної ноги, — повір мені. Таж ти і так уже не маєш ноги. Це вже тільки шматок мертвого, гнилого м'яса. Якщо зараз його не відніmemo, — завтра буде пізно. Зараза пійде далі, а за декілька днів ти весь станеш такий, як ця твоя нога. Ти це собі можеш уявити? Станеш шматком отакої вонючої гнилі, ти молодий, гарний, веселий хлопець, пійдеш у землю, коли довкола світ, сонце, життя. Дивися, — показав на вікно рукою, через яке саме вливалось лагідне осіннє проміння.

— Світ сміється до тебе, кличе тебе, ти будеш в

ньому жити, співати, сміятися. Будеш когось любити і тебе хтось любитиме, — гарне, молоде дівчатко.

— Без ноги? — ледь прошепотів хворий.

— Без ноги, Грицю. Будеш ще щасливий. Будеш радіти, тішитись життям, тільки гуляти не будеш. Та хіба все щастя в гулянні? От я зроду не гуляв ніколи і бачиш, — жию якимось, — засміявся доктор.

Губами хлопця проковзнула також бліда посмішка, як той осінній промінь, що саме торкнувся його руки. Він заплющив очі.

— Будеш жити, Грицю! — крикнув над ним доктор. — Будеш музикантом.

Незнати звідки йому в цю мить зблимнула ця думка, але сам раптом захопився нею.

— Чуєш, Грицько?! — Будеш музикантом. Ти любиш співати?

Хлопець кліпнув очима.

— Будеш грати на скрипці, або на клярнеті, чи може на гармоньї? Сидиш собі в садку; цвітуть яблуні, груші. Кругом всяке квіття, пташки шебечуть, а ти сидиш і граєш. А біля тебе твоя дівчина, чи дружина слухає, як ти чудово граєш. Або велика заля, як церква, повна народу і світел. Горять ляmpi. Ти стоїш, або сидиш на сцені, вище всіх і граєш на скрипці. Всі тебе слухають, плещуть тобі та сиплять квіти. Скажи, на чім ти хочеш грати?

— На скрипці.

— Чудово! Куплю тобі скрипку. Гратимеш на скрипці. Найму вчителя, щоб тебе навчив грати.

Хворий мовчав, не зводячи з доктора очей.

— Бач, як життя само сміється до тебе? Мов цей день і те сонце, — говорив наче до дитини, лагідно і тепло. — А смерть страшна, Грицю! Смерть це ніч, холод. Смерть це провалля, де все щезає, гине, — краса, молодість, щастя, кохання... все, Грицю! І ти ось западешся у цю чорну безодню, криницю, без світла, без звуку, без нічого, Грицю, і станеш купою смердючої гнилі. Який жах! Яке страхіття!

Тримав хлопця за руку, дививсь йому в очі.

— Вибирай сам і то зараз: смерть, чи життя? Ти ві-

риш, що я добра тобі хочу? Мені дуже не хочеться різати тобі тієї ноги, але ще більш не хочеться тебе хоронити. Мій обов'язок тебе рятувати. Я хочу, щоб ти жив. Віриш мені?..

— Вірю.

— Значить, хочеш жити?

— Хочу.

— Ну, то будеш жити. Випий трохи тієї води і будь спокійний.

Сологуб вийшов на подвір'я. Кутив, походжаючи, скупчений у собі. Психічно підготував хлопця. — Чи вдасться врятувати фізично? Стан дуже важкий.

Підійшов до воза.

— Справа така, люди, — син ваш помре за декілька днів. Але може вдасться його врятувати, відрізавши ногу. Іншого виходу нема.

— Ой, Боже! Ох, матінко моя! Пане докторе, серце, голубчику мій! — почала знов голосити жінка. — Як-же-ж він без ноги буде?

— Цитьте! Лемент не допоможе. Тра було бодай місяць тому привезти його до мене. Хотеть, щоби Грицько помер?

— Не хочемо, — простогнав старий Левинець. — Та може вдасться якось вигоїти? Так, щоб не різати... Прошу вашої ласки, пане докторе.

— Чудні ви, люди. То ви думаєте, що це мені потрібна нащось ця його нога? Що я її для себе відрізати хочу? Хіба ви не бачите, що це вже шматок гнилого стерва? Хіба людина може розкладатись і жити? Хіба з гнилого, з мертвого можна живе зробити? Ви-ж бачите, що гниль іде далі, з кожним днем поступає. Єдиний рятунок — гниль відрізати, щоб не гнило далі. Зважуйтесь і то хутко.

— Що-ж він буде без ноги робити? — ломали руки обоє старі. — Яка-ж з каліки поміч в господарстві? Та й шкода-ж дитини.

— Вам шкода дитини? — вибухнув доктор. — То чого-ж ви його самі запропастили? Вам більше бараболі, капуссти було шкода, як сина. Це він вам має дякувати за своє каліцтво, якщо буде жити. Бо ще-ж неві-

домо, чи вдасться його врятувати. Зараза пійшла далеко. Це ваш гріх за сина, — кинув ім грізно.

Селяни замовкли.

— Сидіть та чекайте, — буркнув і пійшов.

— Оце вже продавай коня, жито, пшеницю, — обізвався стурбовано Левинець, дивлячись за ним.

— Їм аби різати. Хіба його болить? — докинула жінка. — З чого-б вони жили, тії дохтори?

Назар скинув кашкета, чухав потилицу.

— Та з хлопця, мабуть, і так путя вже не буде, — махнув рукою. — Сказав-же, що не ручається, а гроші всеодно давай.

— Скільки-ж-то він заправить за цю операцію?

— Та вжеж певне не менше як рублів двадцять, а то й двадцять п'ять, — зідхнув Назар, спускаючи посторонки з орчиків; розклав перед кіньми опалку з оброком; постелив під возом соломи і ліг, накрившись свитою.

— Казала, — везім його ще до Чучмарихи у Ладжин, коли-ж йому захотілось дохтора, — висякалася сердито Назариха та полізла на віз.

Назар думав поспати трохи після пережуряної ночі, але лежав і думав; журба не давала йому заснути. Третього коня збуватись було шкода, хоч і старий, а в роботі ще добрий і ніхто за нього не дасть більше як десять-п'ятнадцять рублів, а той за ногу, що відріже, візьме найменше чверть сотки. Та то ще й не знати, чи виживе він? Тоді ще й похорон... Краще було б хлопця забрати додому. Ще й тепер можна-б, доки не почав тої операції.

— Стара, слухай! — гукнув, задерши голову з-під воза. — А може-б так забрати Грицька назад? Чуеш?.. Повезем ще до Чучмарихи в неділю.

Але Назариха не обзивалась; зморяна, сплакана — умить заснула під рядном на возі.

— Що це в нього таке, пане докторе? — перестрів Сологуба перед ганком Мойса, коли той ішов від селян.

— Зараження крові, гангрена, — кинув доктор. — Треба різати ногу, будеш мені потрібен. Помниш зараз та поголиш Грицька і сам потім поголися, помийся.

Єринка дасть тобі хвартух. Поклич мені Карпа. Тільки мигцем, Мойсо!

Сам Сологуб рухався та говорив швидко, немов заряджений гальванічним струмом.

— Запрягай мерцій коні! — крикнув Карпові. — Їдь по доктора Виноградова. Скажеш, — операція і даши цей листок. Коли його нема, то їдь по доктора Шапіру й даси йому цей листок. Не переплутай. Тільки мигом, Карпе, — туди й назад.

— Єринко! — гукнув. — Постав на плиту бритвану з інструментом, пильнуй, щоб довго кипіли. Приготуй триштири чисті хвартухи. Швидше, швидше, рухайся! Ходи, розкладаємо операційний стіл, — звернувся до Мойси.

Мойса уперше бачив Сологуба таким жвавим. Звичайно спокійний, вайлуватий, ніколи не спішився надто, — перетворився враз у повного енергії, моторного молодця. Лице зібгане у цупкій напрузі, рухи жваві, важні, без зайвої метушливості; короткі, доцільні накази. Мойса кинувся також жваво виконувати їх. Був радий тій несподіваній події, що давала йому вихід з напруженої щойно ситуації.

Через годину вернувся Карпо. Доктора Виноградова не застав, — поїхав до хворого, доктора Шапіри — також. Полишав їм листи.

— Ах! — зажурився Сологуб, — тутки кожна година важить на життя людини. Доведеться самому, не чекаючи...

За той час хворого приготовано до операції. Поголений, помитий Грицько лежав уже на операційнім столі.

— Ну, тримайся, Грицьку! Будь мужній. На війні з вояками не таке буває, — глянув йому суворо в очі доктор і поклав на обличчя маску. — Числи!

Єринку поставив у головах хворого, показав, як має капати хльороформ на маску. Вона не раз помагала йому при малих операціях, була второпна.

— Один, два, три, — почав тихо хлопець, дочисливши до одинадцяти. Його привязують до стола. Сологуб поклав руку на живчику. В кімнаті повисла напружена тиша. Мойса стояв по другому боці стола, тримав тачу з інструментом, напружено уважний. Всі трое в білих

хвартуках; кожен поринув у свою чинність. Хворий спав.

Сологуб кинув оком на стінний годинник, — була за чверть друга. Доктор бере лянцет, робить малий надріз на нозі пацієнта пониже коліна, — один, другий, третій — все вище, вище. Скрізь виступає мутно-чорна пасока. Врешті бризкає кров. Тоді зарисовує кругом ноги лінью. За лянцетом тягнеться тонка червона смуга, що враз стає потоком густої, темної крові. Лянцет виконує блискавичні рухи, все глибше вривається в тіло. На нозі оперованого робиться закот шкіри вгору від розрізу. Оперований стогне.

— Ой, — зойкає Єринка.

— Дивись на маску! — кричить сердито доктор. — Капай рідко, по одній краплі.

Мойса має камінно скупчене обличчя, не відриваючи очей від руки з лянцетом, тільки мигцем кидає погляд на Єринку. Вона бліда, в білих хвартусі й косинці видається йому краща як колибудь досі. По лиці її котяться сльози.

Лянцет майже прямовісно вривається в тіло. Кров б'є фонтаном з б'ючок, сикає на руки, на хвартух хірурга. Він, зі зручністю птиці, ловить їх пінцетом, сціплює клямрами, хоч головні артерії ще не перетяті.

Хворий важко стогне. Нудкий пах крові із солухом матерії розходить до кола.

— Ой, я не можу! — зойкає Єринка, хитаючись.

— Тікай, дурна! — зверескує скажений Сологуб.

— Ха-ха-ха! — виривається Мойсі.

Перед ганком гуркіт колес. Вбігає задиханий доктор Шапіро.

— Фююю! — хита головою, глянувши на стіл. — Красивая картина (гарний образ), — блискає золотим зубом у посмішці, накидаючи на себе халат і миючи сублімою руки.

— До пульсу, колего! — кидає коротко Сологуб, не дивлячись на нього. — Давайте хльороформ!

— Антонів вогонь, глибока флегмона, — каже той, беручи за перегин руку оперованого. Потім обидва перевязують головні артерії, вени перед розтином.

— Тримай ближче інструмент! Пилка! — верещить

Сологуб. Мойса звивається метко. Зір його не відривається від докторових рук. Чути дзичання різаної кости. Стогін щораз глибший.

Обличчя Сологубове як затиснута жменя; на скивицях сині шнурки жил. Перед домом знов гуркіт брички.

Доктор Віноградов неквапно входить до кімнати. Він вже в халаті, з валізкою.

— Уже? — кида коротко.

— Да, — відповіда Шапіро, показуючи очима відрізану ногу. — Ось вона, грішниця, — посміхається з бравурним трохи цинізмом.

— Фу! — відсапує глибоко Сологуб, поправляючи пенсне. Він блідий і піт заливає його. Весь у крові, як різник.

Всі три лікарі похиляються над оперованим; він спить спокійно. Сологуб мацає живчик, передає Віноградову. Той щось мимрить під носом. Пульс перебира Шапіро.

— Буде жити, — посміхається упевнено той. З обрізана ноги сочить кров з пасокою; сходить заражена матер'я. Тепер Сологуб накладає шви, стягаючи шкіру, зшива її штудерно, вирізуючи лишне. Це майже, „мережчана” робота хірургічного мистецтва; накладають повязку, бандажі. Гострий пах карболю, йодоформу розходиться по цілому домі.*)

Все головне виконує Сологуб сам; ті два лиш помагають за його вказівками.

— От тобі, й старий бовдур! — думає Мойса. — Він таки, видно, більше тямить за цих.

Готово. Після напруги нервів настає ніби хвилева охляість, відпруга. Всі три закурюють. Сологуб з блідого стає червоний; відсапується, чухаючи брови. Він задоволений. При багатьох браках, операція пройшла не-

*) Це діється в 1902 році, коли ще навіть ксероформу не вживано, бодай на провінції, не кажучи про всякі застрики. Коли фахові педанти знайдуть в описі цієї операції якісь недокладності, то це не вина знаменитого хірурга Бенедикта Сологуба, тільки авторки цього роману, більш зацікавленої психологічними моментами, ніж деталями медичної техніки. — Г. Ж.

погано. Відріз показує, що зроблено саме там, де треба. Головне, — врятоване коліно, — радіє він. — Я найбільше журився коліном.

— Ви це зробили віртуозно, колего, — посміхається запобігливо Шапіро, виблискуючи своїм золотим зубом. — Ось corpus delicti, — показує на відрізану ногу. — Доказ хірургічного мистецтва. Чи не так, Афанасій Петрович?

— Ннндаа, — притакує неквапно Віноградов з павутинкою притаманної йому іронії.

— Ось вона — грішниця! — повторяє вдруге Шапіро, підносячи відрізану ногу і всі три уважно починають приглядатись до неї, звідки пійшло зараження та поступ гангрені. Уважно студують, вживаючи латинських термінів. Між них затесується Мойса, жадно ловлячи кожну заввагу лікарів.

— Що ви на це скажете, колего? — звертається до нього весело Шапіро.

— Я ще такого ніколи не бачив, — признається приголомшений усім цим Мойса.

— Дивись, — кличе його Сологуб. — Ти питався, що це? Ось маєш типічну гангрену. Тут був удар у кісточку, тут попала інфекція, через оту рану-розріз. Звідки він тут взявся? Витворився процес гниття, пійшов по лімфатичних судинах. Таке буває й у тварин також, — показував, пояснюючи. Мойса захоплений, забув усі свої настрої з-перед двох-трьох годин, всю свою непримиренну ворожість до нього. Особливо, коли Сологуб, запрошуючи на перекуску лікарів, кличе і його, — радісна гордість розпирає Мойсу. І це Шапірове „колего”, з ноткою добродушного гумору. Але шпиль його одушевлення, коли доктор тиче йому в руку три карбованці, за поміч при операції. В цю мить він готов йому забути всі „кривди”, з Єринкою включно. (Ах, і гарна-ж, зараза, була сьогодні в тім білім хвартусі й косиця! — виривається йому коротке зіздання).

Грицько спить у ждальні на тапчані, у білих простиралах. Сологуб кличе старих Левенців, щоб подивились на сина. Старі покійрно приймають все що вже сталося, що хлопець без ноги; обтирають тільки рукавами рясні

сльози. А коли доктор показує їм страшну відрізану ногу, вони скорбно ломають руки і ревно ридають. Доктор заспокоює їх, потіша, що син мабуть буде жити. Їх кличуть до пекарні, дають їм ситий „панський” обід і по стопці доброї горілки. Вони заспокоюються трохи й під вечір збираються додому. Грицька доктор залишає у себе до якогось часу, доки рана не пригоїться трохи. Старий Назар дякує докторові і ось настає для нього найтрагічніший момент, — розплатитися з доктором за цю операцію, власне, за довічне окалічення хлопця. Він уже з цим помирився; тепер йому найбільша жура — проші. Де їх взяти? Аж трьох лікарів. Мало, що сам здере, ще й своїх двох „компаньйонів” закликав. Вони-ж те й роблять, що живуть з людського горя.

— Скільки-ж вам, пане докторе, за цю операцію? — питає, з острахом старий, наставлений вже торгуватися, просити.

— За операцію? За операцію заплатить мені Грицько, як видужає. Не журіться; їдьте щасливо додому і не побивайтесь. Просіть Бога, щоб хлопець вижив.

Левенець стоїть хвилину сторопілий з несподіванки, мнучи в руках шапку. Не встиг навіть сказати „спасибі”, як той пійшов уже. — От таке! — зідхнув з полегшею, накладаючи шапку.

Обидва доктори помиті, вдоволені сидять у вітальні, чекають господаря.

— Невже це його роботи всі ті образи? — питає Шапіро. — Виходить, — він справжній мистець.

— Да, виходить, а чи справжній, це інше питання, — засміявся тихо Віноградов. — Це називається: „на всі руки майстер”.

Шапіро засміявся також розгублено-безстороннім смішком.

„Перекуска” — виявляється справжній гобзовитий обід з горілками, винами, знаменитими стравами. Балачка при столі цілком професійна, переткана латиною, всякими дивними назвами, незрозумілими Мойсі словами. Він не має навіть змоги записати їх; сидить мов на німецькій проповіді. Після другої-третьої чарки балачка сходить на всякі веселі курйози в лікарській практиці,

коли найславніші світові хірурги зашивали в шлунках оперованих пінцети, лянцети, цілі метри марлі, а один французький хірург-знаменитість, схистився навіть зашити свої окуляри на місце виїнятої дитини, після кесарового розрізу.

Здивований, захоплений і щасливий Мойса реготав притупуючи під столом ногами; забавляв у свою чергу усіх трьох лікарів. Шапіро цокався з ним чаркою, звертаючись до нього весь час рег „колего”. Цей неждано веселий обід протягнувся поза дві години. Потім Мойса офірувавсь відвезти обох лікарів до Тульчина своєю бричкою й кіньми.

— Ось які в мене тепер знайомства, навіть приятельства, — думав підхмелений, сидючи на козлі й поганяючи коні. Враз увагу його притягнула розмова за його плечима.

— Що-ж ви скажете, Афанасій Петрович, про сьогоднішній „подвиг” нашого колеги? — обізвався Шапіро, коли виїхали на тутьчинський шлях.

— Ну, щож, — він справжній герой дня, — відрік Віноградов, з цим своїм невід’ємним відтінком іронії. — Треба признати, — йому таланить. Признаюсь, я не рискнувби різати такої ноги і не ручусь, чи пацієнт буде жити. Брати на себе відповідальність...

— Я певен, — з газардом заперечив Шапіро. — Гангрена зліквідована. Молодий, здоровий організм...

— Ну, це ще невідомо. Щойно перші два тижні покажуть, — скептично кинув Віноградов.

— А всетаки він майстер свого діла, — продовжує балакучий Шапіро. — Орудую лянцетом негірше, як помазком. Як-не-як, — талант.

— Важко сказати, — талант, чи щасливець? Таким людям часто „везе”, законом якогось непорозуміння, чи примхи долі. Ними кермує часто щось підсвідоме, як музичний слух, або нюх у лягавого пса, — зареготав москаль.

— Дотепне порівняння, ха-ха! — завторував йому весело Шапіро.

Мойса умисне сповільнив трохи їзду, щоб продов-

жити цю розмову. Насмішкувате ставлення обох колег до Сологуба тишило його.

В Тульчині було лиш трьох лікарів; двох практикуючих і третій, Сологуб, мало зайнятий практикою. Найчастіш відсилав „нецікавих” пацієнтів до обох колег, вимовляючись що це не його спеціальність, або недугою, чи неприявністю. Нерідко на дверях у нього висіла картка: «доктор виїхав на декілька днів». Тільки у виняткових випадках, дуже поважних, чи наглих не відмовлявся ніколи. Як поляк „місцевого походження”, мав серед поляків опінію „чудила” (дзівак), „хлопомана”, а навіть „вар’ята” іто „кепського”, а серед москалів „ліберальствующево палячішку”, загально ж — „химерного п’яничку”. Найбільшу популярність мав серед селян та жидівської бідноти. Як Віноградов, так і Шапіро ставилися до нього не без приперченої іронією завиді. Нетільки, як здібний лікар-хірург, ерудит-теоретик, але як свого роду, деяка особистість, навіть „оригінал”, „з розмахом”, незалежних поглядів, доволі ліберальних, Сологуб імпонував обом своїм колегам.

— Мене більше цікавить, Соломон Аврамовіч, — обізвався по хвилині Віноградов, — скільки він „ухнув” з мужичка? Як він думаєте? Нам він дав по десять, власливо, нізащо. Скільки-ж тоді залишив собі?

— От, от! І мене цікавило це також, — підхопив Шапіро. — Я таки вловив зручну хвилину, щоб спитати дядька. Очевидно, — дипломатично...

— Ха-ха! Це ловко! І щож, — довідалися?

— Так.

— Скільки-ж?

— Ви не повірите, Афанасій Петрович.

— Невже сотку?

— Ні-ко-п’я! — вимовив з ефектним притиском Шапіро.

— Якто, ні коп’я?! (ані копійки). Я не розумію...

— Ну, „буквально” — нічого.

— Жартуєте, Соломон Аврамовіч!

— Чтоб я так жіл!

— Так, так, — вмішався у розмову Мойса, відвертаючись з козла. — Я також питався. Думав, — наймен-

ще пів сотки злупить. Виходить, — у них за гроші й мови не було.

— Щож це таке? — витріщився Віноградов.

— А щож, вони-ж його не просили, щоб різав цю ногу, то защо-ж мали-б платити? — резонував весело Мойса.

— Ха-ха-ха! — зареготав Віноградов. — Здорово!.. Виходить, — він заплатив нам з власної кишені.

— Та так виходить, — трохи розгублено притакнув Шапіро.

— Фу, ти чорт!

Віноградов зняв капелюх, витер хустиною чоло і шию. — Я думав, справді злупив з мужичка, іто здорово.

— Я також був певен.

Декілька хвилин їхали мовчки.

— Ннндааа... пан! — кинув замислено Віноградов. — А вийшло якось незручно, недобре. Колега... ще й після такого обіду...

— Повірте, Афанасій Петрович, — я не хотів брати, відмовлявся, — щоб я так жіл! Та він каже: «Яке вам діло, хто платить? Я вас викликав і я плачу». Ну, канечно, — я взяв (розуміється, — я взяв).

— Це правда, — обізвався по надумі Віноградов. — Властиво, — яке нам діло до чийхось чудернацтв? А тільки... вийшло всетаки недобре. Обід, колега...

Говорили притишено, поміж собою, щоб не чув їх принагідний возій. Але розпревеселий Мойса знов встряв у розмову, поцьвяхкуючи батіжком:

— Чого там — „неловко”? Кладіть гроші в кишеню, раз дав, і не журіться. В нього грошей добіса.

— Ха-ха-ха! — засміялися разом обидва лікарі.

* * *

Грицька занесли нагору, поклали в одній із кімнат, з яких випровадили сьогодні з такими почестями Шиманську. Сологуб сам уклав його в постіль. Тепер тут запанувала тиша і спокій.

Хлопець лежав напів у сні, приплющивши очі, біля нього сиділа зажурена мати і плакала.

Скінчився врешті бурхливий, повен несподіванок,

людського горя, пристрастей, комедій і трагедій, метушливий день жовтневий, такий небувалий своїм змістом в хроніках Орестова.

— Фу! — відсапував з полегшею Сологуб, лігши у постіль. — Ну й деньок удався!.. Не було коли почухати брови.

Був втомлений, сонний. Мав, здається, всього досить, з горілкою включно. Тепер перелетіло усе перед ним, як на сцені: прощання з Проспером, його серцевий розлад, бешкет з Шиманською, її монольоґ над ним, апокаліптичне видиво няні, і останній акт цієї трагі-комедії. А на закінчення ця операція, цей обід. Vanitas vanitatum. Все це віддалило якомсь від нього, чи привалило собою, розлуку з Проспером, останній день і вечір проведений з ним. Пригадував собі це, як сонне марево, радісне і болюче разом.

— Метушня людська, — позіхнув і погасив свічку.

* * *

На печі лежала заспокоєна, вдоволена Мокрина. Після застуди їй відлягло зовсім і від серця також. Накінець спекалася Кульгу, — дяка тобі, Господе! Аж дух став чистіший! Довго збирався на звагу та силу, аж таки вигнав анахтему, — відітхнула глибоко.

Те, що це, власне, вона прогнала клішницю, своєю рішучою вимогою, погрозою, примусивши доктора, Мокрина скромно приписувала йому та Богові, вдоволена та обом їм вдячна.

При ній спав, розкинувшись на кожусі, Тодір і лежала збігана за весь день, зморена, півсонна і щаслива Єринка. Стільки змін у її життю за один цей день!.. — Сміх і сльози, радість і сум. І ця операція, кров, і той бідний Гриць! І ще той безклепкий Мойса зі своїм дурним сміхом. Згорів-би ти! А Грицька жаль! Ще на дожинках гуляв із нею. І ніхто не вмів так гуляти як він. І оце він лежить без ноги, нещасний. Їй радість, щастя, а йому таке горе. Тра-ж помолитись за нього, а вже нема сил, — очі самі стулюються. А тут ще бабка: — розкажи-ж мені, як там усе було? Що тобі казав доктор? Що написав той?..

— Ой, бабко! Такого листа прислав, і патрет із се-

бе... Саморуч написав, самописки. Вже навчивсь у матросах. А це-ж я за клюшницю стала. Чуєте, бабко?! Сказали пан, — п'ятнадцять рублів у місяць, — за клюшницю і за покоївку разом. Такого грошей багацько!..

— Слава тобі, Господе! — хреститься Мокрина. — Це тобі Господь за тії всі кривди, що витерпіла від падалиці. За твої та мої сльози.

— Тепер, бабко, складатиму гроші на землю. Як верне з матросів Керельо, щоб було защо руки зачепити. Зараз купимо ґрунт та покладем хату. Коли-б лише цей рік хучій перечасувати.

— Перечасуєш, серце. Ти-но тільки напиши йому зараз. Керельові цьому. Все чисто напиши, як є, всю правду, щоб знав, що маєш від нього дитину. Що хлопцеві від Зелених свят третій годок пійшов уже. Що родився у Русальну п'ятницю, достоменнісенько у дев'ять місяців, як він був з тобою. Напиши безпремінно зараз, бо вже йому пора правду знати, ато ще люди можуть наклепати всяко. І патрета пошли йому із себе і з Тодя, най побачить, що хлопець геть чисто у нього вдався. Попроси доктора, най тобі напише.

— Напишу, бабко, як тільки лиш пришле нову адресу. Писав, щоб тепер листа не посилати, бо їх відправляють у якийсь город Юг, на якісь маньоври, — шептала сонно Єринка у саме Мокринине вухо. — Ой, такі мене сонливиці морять, що світа не бачу, а ще не помолилась.

— То нічого, Бог простить. Відмов лиш куцу Богородицю та спи. — заспокоїла її Мокрина і сама почала молитись.

«Слава Тобі, великотерплячий, великомудрий Боже! Благословен будь по вік і нині за праведні діла Твої і царство Твоє на землі, і все Твоє творіння... — жєбоніла нишком свої імпровізовані молитви, сповнена вдячності, радості й спокою, позіхаючи, чухаючись та куняючи. А всю розмову Кульги з Просперовим возієм заїгла в собі, не сказала Єринці. Нехай спить щаслива.

* * *

Потяглися нудьгуваті підзимки. Перемітна погода, — сльота з приморозками напереміну. Сіре, низьке небо,

розкаркана галь кружляла над будинками. Свисткі, степові вітрі. На Кузьму й Дам'яна знялась заметіль; після Михайла вдарили морози. Зима почалася рання. Сніговія шаліла декілька днів. Замело поля, дороги. Орестів поринув у сніжних заметах, кинутий осторонь Тульчинського шляху; здаля лиш білили високі, обсніжені шаптанками та смерком теленькали одноманітно дзвінки балагул; погавкували з обов'язку та нудьги собаки.

В домі розгостилася тиша, не лящав Кульжин уїдлиний дискант, сварки. Сологуб — сидень, як усе, поринав у своїх книжках. Гомінке життя купчилося тільки в пекарні. Там все щось творилося, варилося, пеклося. Пралася білизна, пекли хліб, увесьденечки топилося під плитою. В печі прів ранком обід для челяді. Палажка місила діжу. Топилося на хліб. Проміття заливало червоною повінню пекарню. Хоча й у студінь раз-у-раз нарипували холоду знадвору, — теплий дух усе розходився по челядні. Це був тепер весь Тодорів світ, замкнений здебільша в чотирикутнику на печі. Напільне віконце у задній стіні, затикали назиму клоччям. На печі все панував півсумерк, високий комин застіняв світ від вікон. Мокрина смикала кужель, або дерла пір'я навпомацки, тільки чуттям у пучках. Тодір сидів біля неї на розісланім старім кожусі, грався цурпалками, каштанами, сосновими шишками, що дід нанашко наносив йому. З комина стирчали дві закопчені саджею каглянки. Мокрина володарка й жрекиня цього засторонку, пантрувала тут порядку. Ранком, коли мали топити в печі та під плитою, вона відсовувала обі каглянки; наніч засовувала їх, щоб теплий дух не тікав із хати.

На печі за комином поцвіркував цвіргун. Знуджений Тодір ліз за подушки, щоб його спіймати. Тоді бабка сварила:

— Не руш цвіргуна, — грішка! Це предківська душа обзивається із того світу, — кинь йому кришечку хліба.

Коли вечеріло, пекарню облягала сутінь; під лежанкою тільки зблимував легенький вогник, блеск скакав по стінах. Тоді по кутках ставали „діди”, похитуючись, муркотіли стиха. Тодір ліз бабці на коліна, просив казочку.

— «Казочка, казочка, — бубликів в'язочка...»

— Ні, про kota, бабко!

— «На kota вуркота, на дитину дрімота.

Котик буде вуркотати, а наш Тодір буде спати...»

Її саму клонило до сну в цю сіру годину; малий настирливо домагався:

— Співай про комара казку.

— «Ой, що-ж то за шум ісчинився?!» — бренив її комаринний спів. На слові: «Дуб на дуба похилився, упав комар та й убився...» — цей бренькіт переходив у сонне хропіння.

— Не спи, бабко, співай! — розтулював їй пальчиками повіки. — Не спи, дивися.

— Ото біда мені з тобою. Он діди сердяться, що ти не спиш. Спи, ато лунь прилетить та вхопить.

— Яка лунь, бабко?

— Біла, така птиця, що людей хапає. Смерть, Тодю.

Його голос ставав усе більш сонливий і сонливо бурмотіла стара. Вони таки засинали згодом під коліскову музику цвіргунів, під сторожким наглядом „дідів”, — померлих предків, що споконвіку живуть поспіль із живими, турбуються їх справами, добром, що самі колись за життя придбали; пантрують обійстя та хату від пожежі, злодійв. Тимто за „дідів” треба пам'ятати, не забувати, все залишати щось в місці з вечері, на припичку, чи на столі; свічку поставити в церкві, хоч раз у рік парастас найняти. Тоді вони радіють, добрі до живих. А як забувати за них, то покійнички і помститися можуть. Насилають на поля засуху, ладь на худобу та кури. Коли мерчки сняться, — значить їм чогось треба. Тужно, нудно їм на тому світі. Тому Мокрина усе помина їх у вечірній молитві. — ...і душам померлих, праведним, смиренним, що тужать, не мають спокою, — дай в миру спочивати... І „його”, Віталькову, душечку чисту, помилуй, Боже!

Мокрина вірила у добротворну й напастливу міць „дідів”. Засинаючи, згорнута калачиком, вона хрестила подумки усі двері й вікна, і димарі навіть, щоб ніяке лихо доступу не мало. На останку зідхала до самих „дідів”,

щоб мали вночі око на все обійстя, на стайні, короварні, хліви й курники і тоді лиш засинала спокійно.

Колись, звичайно, лягала остання та перша встава-ла зарань, як лиш починало на світ благословитись. Будила дівчат до корів та курей; сама перша бралась до роботи. Минулося. Тільки залишилася звичка прокида-тись удосвіта і вже не спати. Зато вдень бабка любить „комара задушити” при кожній нагоді, найпаче смерком, коли вечір заходить, в пекарні тихо, всі порозходяться, хто куди, до своєї роботи. У запічку поцвіркує цвіргун.

Згодом грюкали сінешні двері, Палажка з Тетяною приходили від корів, протягали до лежанки заклакли від холоду руки; хтось скидав біля печі оберемок дров. Враз падала коцюба, бився горшок.

— Бий тебе коцюба, з дурною кочергою! — лунав жіночий сміх. — Хто це її тут поставив?

— Сама вилізла з кочержника, — весело відповідав Зіньковий голос.

— Деж-то сірники з комина поділись?

Розбуджена Мокрина невидячки шаруділа кругом се-бе руками. Враз хтось черкнув кресивом, світлив гаску. У пекарні зразу стало гамірно і людно. Сходилася челядь. Хухали у жмені, тупали чобітьми, наносили знадвору мо-розу та вітру. Кожен зразу знаходив своє місце. Данило вніс куль околоту; сівши на пеньку, плів мату до пар-ниць; Карпо стругав пужално з ободу, вигладжував склом; Зінько ставив самовар, брався до вечері, — він докторові, — Палажка людям. Єринка несла самовар у столову, готовила чай. У доктора сидів аптикар Канка, — грали у шахи.

Мокрина спускала на лежанку Тодя; хтось зсаджував його з лежанки назем. До нього підбігала радісна Єрин-ка. — Мое ластивенятко! — хапала його на руки. — Я-ж тебе так як і не бачила сьогодні. Ну, поцілуй маму!

Починали сходитися вечернишники. Перший дядько Антип у засніженім кожусі, підперезаний бичівкою.

— З п'ятницею здорові були! — вітався поштиво.

— Спасибі, посполу із вами, — відповідали хором.

Тодір біг до діда, що все мусів йому щось принести: саморобну свиставку, калаталце, або хоч соснову шиш-

ку, знайдену на стежці; малий усім радів. Від діда ліз до Данила, барашкував по соломі.

— Ей, ти, голопуз! Не товчи околота.

Тодір тарагунився йому на коліна, обіймав за шию. Цілував примильно.

Потім заходив Антін від коней, з Петром та Степаном; сідали біля жінок, жартуючи, лузали насіння. З того кутка раз-у-раз лунав веселий регіт. Старші грали у „фільки” („хвалька”), у „воза”, в „підкидного дурня”... Наставав довгий, гомінкий пилипівчанський вечір.

Після вечері Зінько затягав тонким тенорком:

«За Сибіром сонце сходить...

Карпо з Данилом підтягали басками:

«Хлопці, не зівайте!..

Тоді дід Антип старечим дискантом:

«Лиш на мене, Кармелюка, всю надію майте!..

З того кінця підхоплювались молоді, дзвінкі голоси; гула неголосна, журна пісня, немовби молитва, сповнена глибокої туги, безмежних далечин якогось Сибіру, над яким сходило велике, полум'яне сонце.

«Ой, зберу я хлопців сорок,
що кому дотого?..

Та поставлю край дороги
ждать подорожнього...»

Вставала романтична постать, овіяна чаром борця за волю, одного з безсмертних героїв вічно збунтованої України.

«В багатого відбираю, а бідному даю, —

Та нікого я не вбив ще, бо сам душу маю...» — звучала в пісні душа народу, з її глибоким почуттям справедливості, людяності, правди.

«Усі люди тепер кажуть, — Кармелюк ледащо,
Женуть мене до Сибіру, сам не знаю защо?»

Жінки й собі підтягали вишиваючи, з на шитво ненароком скочувалася сльоза.

«Сонце сходить і заходить, а я гірко плачу,
Що вже більше України повік не побачу.»

Пісня прогула тужно-врочисто і вмовкла. Декілька хвилин стояв замріяний зажур. Перебив його вихватцем Зінько.

— Отуди його, сучого сина! — лягнув з розмаху картою.

— Та як? Нижником кралю?..

— Різало його ма! Хіба розбереш на цих картах? Пів хунта сала на кожній..

— Проте, не одну грайку воза переграли ними.

— Щож то за один, цей Кармелюк? — пада звідкись несміло.

— А хто його знає. Кажуть — був колись такий.

— Десь не в нашу діб?

— Давно був. Накарався по тюрмах, від казни та ляхів, — бубонить у бороду дід Антип.

— Я чув, — він мав своїх хлопців, — весло гука Антін.

— Еге, промишляв по дорогах, — засміявся хтось.

— Неправда, — за нарід стояв, за волю, — розсердився дід. — Мені було вісім-дев'ять років, як переказували люди, що на каторзі замучено Кармелюка.

Це все, що знали про нього.*)

— А за Горкушу чули? — обзивається нічний сторож Конячка, що саме зайшов погрітись.

І всі враз загомоніли: — Де, коли, хто казав? Горкуша об'явився знов?..

— Еге, переказували зятьківецькі люди. Їхали, кажуть, з Ладижина, з ярмарку, а він вийшов із лісу, із Цибового рогу, перепинив фіру та просив тютюну і хліба. Шапка, кажуть, на ньому добра, смушева, а чобіт кат ма, — у постолах. За плечима обріз..

— А, диви! Гаркуша об'явився знов!..

— Люди дали йому тютюну та хліба, — продовжує, шепотом чомусь, Конячка, — хто сала, хто пару сороківців, а один скинув чоботи із себе. — на, каже, бери. В мене дома є другі, доїду і без чобіт, закутавши ноги у дерку.

*) Устим Кармелюк — народний романтик, борець і мстивець, жив саме тутки, на східнім Поділлі, в першій половині XIX століття. Згинув на каторзі 1855 року. Серед жидів, москалів та поляків мав славу „розбійника”, як усі українські борці за волю. В народі жила про нього ця одна пісня.

— Ха-ха-ха! Таке!.. — дивуються в пекарні.

— ... Ну, каже той, — спасибі. Колись може віддячу. Я, каже, Гаркуша. Хутко, каже, вийде наше право. Їдьте здорові, а про те, каже, — ні чичірк.

Розповідь робить на всіх незвичайне вражіння. — То вже щось буде, раз об'явивсь Гаркуша.

— То це, чи не він пограбив цих жидів у Босих коршах? Люди, кажуть, брання всякого набрали, скільки хто хотів.

— Неинакше. Кажуть, -- поліція трусила хуторян сеї ночі. Познаходили повно жидівського краму. Кажуть, Гаркуша роздав усе людям, що набрав у жидів.

— То він непричком, як той Кармелюк, багатого грабує, а бідним дає... — цікавиться Антін Грач. — Мабуть також має своїх хлопців.*)

— А у Полтавській губернії, кажуть, люди бунт підняли за землю.

— Але-але?!

— Я чув, що десь отуди, під Херсон, люди відбирають вже землю від панів.

Гуторять притишено, майже пошепки.

* * *

*) Ім'я Гаркуші було всім відоме, популярніше за Кармелюка, хоч справжній Семен Гаркуша, або Аркуша (1739-84), один з ватажків Колдівщини, жив також тутки у Гайсинщині майже сто років перед Кармелюкім. Та Гаркуша був безсмертний. Спійманий і катований польсько-московськими посіпаками, двічі тікав з тюрми, помер на каторзі, ще за Катерини, знайшовши по смерті низку наступників-самозванців. Збунтовані проти польсько-московської неволі люди, романтики волі, революціонери ріжного часу, селяни, що втікали від панів за кріпаччини, народні вчителі вільнодумні, військові дезертири, звичайні бандити й конокради, появлялися впродовж цілого століття під іменем Гаркуші, в околицях Ладижина, Тульчина, Теплика та Соболівки; шились по лісах; зимою ховались по селах, хуторах, левадах. Селяни переховували й годували такого Гаркушу. Містечка і села гули ім'ям Гаркуші, що появлявся врядигоди то тут, то там. Одні його боялись, другі покладали на нього надії.

Ось і тепер в орестівській пекарні гула про нього притишена гугірка.

А нагорі приходить поволі досебе Грицько. Жовтий, із запалими очима, але гарячки в нього нема вже. Лежить переважно сам та має час думати, передумувати. Його великі чорні очі, нето перелякано, нето здивовано блукають по стінах, по стелі.

На третій день після операції відвідав його д-р Шапіро, а на четвертий — д-р Віноградов.

— Молодець, — прогугнявів у ніс, помацав пульс і пійшов. Шапіро більш ентузьястично висловив своє здивовання. — Я не знав, що ти такий бравий молодець. Будеш жити сто років.

Сологуб заглядав до хворого декілька разів на день, давав ліки, робив переб'язки, приносив двічі на день келих міцного, солодкого вина і щось „доброго” поласувати. Кожен раз сказав щось веселе. Гриць дививсь на нього молящими, покірними очима, з острахом, як на чародія, трохи з надіями; силкувався посміхатись до нього. Дівчата раз-у-раз несли йому їсти, — Палажка челядний харч, Єринка — „панський”.

Вона помагала йому підвестись на руках, примоститись до їжі. Похилена над ним тримала тарель.

— Їж, їж, Грицуню, поправляйся. — Губи її здригались легенько ніби до плачу.

Звівши на ню несміливий погляд, посміхався ніяково, червоніючи. Потім лежав заплющений, перемріюючи вдесьте, вдвадцятье недавнє минуле. Гарячий, духмяний вечір, дожинки, музики, гуляння з нею. Її дзвінкий сміх.

За Єринкою тарагунився нагору Тодір. Сідав на підлозі, біля ліжка й перегортав ілюстровані, великі річніки польських та московських журналів: „Клоси”, „Бєсяда літерацка”, „Ніва”.

Нахилившись з ліжка, Грицько приглядався до малюнків; лице його оживлялося трохи.

— Що це таке, Тодю? — показував пальцем малюнок.

— Це хата вилізла на хату. А це кінь іде на Вкраїну, а дівцинонька плаче. А це Гаркуса стріляє до ляхів.

Грицько на мить забував за ногу. — Ой, Тоді! Який ти чудний, — реготав.

Забігав щодня майже Мойса.

— Не журись, браток! — потішав його. — Дякуй Богові, що ми спасли тобі життя. Бач, що значить хірург'я!..

Грицька недуже тішить це врятоване життя, життя каліки. Зате Мойса наче нетой став від його операції, — веселий, бадьорий.

— От, які в мене тепер знайомства! — чванився. Найбільше доводилося вислухувати це Полюні Шиманській, що мешкала тепер в нього на правах „хазяйки”.

— Мені тепер море по коліна, — говорив, сьорбаючи борщ. — Я вже намацав ґрунт під ногами. Перш думав, що ампутанця — он яка штука!.. А як побачив, — то це зовсім пuste. Отак, як бачиш, — відрізає-би тобі зараз ногу і оком-би не кліпнув. Йй-йй, правду кажу! Раз побачив і знаю. Нема там чого вчитись аж п'ять років.

— Їж, їж, не балакай, — підсовувала йому миску з варениками. — Такого борщу та вареників ніхто тобі не зварить.

— Мені ще якби прахтіки трохи, — продовжував Мойса, попиваючи квас. — Якби ще хоч раз таке щастя, як оце з Грицьком, і я „кум королю”, — негірший хірург від Сологуба. Не віриш?.. Щоб я так жив! — правду кажу.

Слухаючи, Шиманська думала своє. Скільки її коштувала невдача з Сологубом. Чотири роки даремних заходів, хитрощів, запобігань. Через Мойсу. Він її збаламутив цими надіями. Намовляв, умовляв, що Сологуб таки прихилиться до неї, що вона тільки не вміє його взяти. Радив, навчав, замість того, щоб самому посвяти її. Певне, що бути панею докторовою, дружиною Сологуба, це не те, що Квачихою. Але кращий горобець у жмені, як горел у небі. А всетаки своя хата, забезпечена старість. Та він вміє тільки використовувати її всяко, а женитись не хоче. Навіть пійти з нею нікуди не хоче. Нічим його не візьмеш.

Поприбиравши зі столу, сіла поруч Мойси на канапі, поклала голову йому на плече. Розпущене, накучевлене її волосся, ніжно скоботало його шию. Воно все темнішало чогось у неї, від природньо-білявого майже,

до золотистого, мідяного, аж до чорного зовсім. Прозорий, квітчастий пенюар, в ніжно-ліля тоні, з глибоким викотом, ледь прикривав огрядну її постать. Певна була свого непереможного чару.

— А чому ти не хочеш пійти зі мною до Різниченків? — почала пестливо, лащучись до нього. — Просили-ж нас разом на ті ім'янини.

Мойса мовчки джолобав нігтем у зубах, удавав що не чує.

— Скрізь ходиш та їдиш без мене; не береш мене нікуди з собою, — взяла тоном вище. — Ось до Тульчина приїхала нова каруселя... з музикою... прекрасні Гондолі, замість коників... двадцять копійок за десять минут, від душі. Чому нігде не хочеш показатись зі мною? — брнів щораз дзвінкійше її голосок. — Щожто, — може, я тобі не пара?

— Попробував-би я раз тільки показатись з тобою між людьми, — думав понуро Мойса, — вже-б я тебе не спекавсь до смерти.

— За мною упадали самі генерали, коли я виступала на сцені... — щораз істеричніші нотки проривали її голос. Кругло-сині, бездумні її очі блиснули іскрами та вогкотою.

— Тільки не псіхуй!.. — крикнув різко Мойса. — Знаєш, що я цього не люблю.

Підвівся, витягаючись лїниво, з цим радісним замрїянням, що не покидало його від Грицевої операції.

— Ну, піїшли у спальню, — промовив напів наказно, напів ласкаво, обвівши любасно рукою її драглистий, розімлілий стан.

* * *

Улашин прислав короткі привіти з міст, у яких затримувався по дорозі до Ніцци. Першу листівку з краєвидом „Високого замку”, прислав зі Львова, з цього „сутопольського міста”, яке князь Лев Галицький заклав у XIII сторіччі, умісне для поляків.

Львів кипів свіжими емігрантами з Росії, власне політичними втікачами, переважно студентами київського й харківського університетів, після масових студент-

ських заворушень. Більше тижня перевів Улашин по львівських каварнях на зустрічах, балачках, дискусіях.

— Тобі, певне, цікаво, — що уявляє собою так зв. „Галіцька Вихідня” та її столиця „Львуф”? — писав своїм дрібненьким, чітким письмом. — Можу тобі схарактеризувати це трьома словами: шовінізм, клерикалізм, обскурантизм. Твій Проспер.

Другу листівку надіслав з Праги чеської, захоплений цим стародавнім слов'янським і разом європейським містом. З Відня отримав доктор півголу красуню верхи на бочці вина, з піднятим у руці кухлем. „Leben und leben lassen!”*) — бренив під нею обітливий клич.

— Видно, — Проспер весело починає своє лікування, — муркнув просебе посміхаючись.

Згодом надійшла листівка з альпейським краєвидом, — Женева. Щойно в перших днях грудня доктор отримав довгий лист з Ніцци. Врешті Улашин добрів до місця свого спрямування. Їхав до цього чудового міста-курорту, зупиняючись на декілька днів у згаданих містах, два тижні провівши в Парижі. Описував театри, галерії образів, музеї, сьогорічний осінній сальон мистецтв. Був захоплений, розваблений, перетомлений трохи.

В Парижі знайшов Оскара Єловицького і разом приїхали до Ніцци. — Вгадай кого я ще тут здибав? Давню нашу знайому, — Еву Стецьку, по першій чоловікові Кох, по другій — Гаццарі. Це якийсь італієць, з яким вона вже встигла розійтися, чи навіть розвестися. Перший, здається, добровільно помер. Кажу тобі — пишна баба, в Бальзаківській віці! Пам'ятаєш, ми колись називали її „демонічний дівчур”. З цього „демонізму” щось залишилося й досі, під маскою „янгола”, як каже Оскар. Бачиш отже, — я тут не самотній. Товариство prima! Обнімаю тебе. Проспер”. В ріжку допис жіночим письмом: Salut! Ева. І привіт від Єловицького.

— Добре, що врешті доїхав до Ніцци, — зрадив Сологуб. — Добре, що там з ним Оскар. Цього „юнака” треба пильнувати.

*) «Жити і давати жити другим».

Написав зразу лайливого листа, з цілою літанією, як має там жити і заспокоївся зовсім. Оскара окремо просив, стримувати Улашина в його „юнацьким” розгоні.

Тимчасом, зненацька якось, наскочило Різдво. У святевечірній ранок Сологуб вибрався до міста по святошні закупи. Мав звичку обдаровувати всіх гостинцями, особливо челядь. Набирав у Сосі, чи в Орсака, спідниці, хустки жінкам, чоловікам „піджаки”, сорочки, смушеві шапки, теплі рукавиці. Крім того: бинди, намисто, ковтки, бритви, ножиці стрижіям. Сього року Матео чомусь заплізнився, весь зарібок припав Сосі.

В пекарні йшла звичайна святошна метушня, — печення, варення. Єринка робила в кімнатах порядки. Покинутий усіма Тодір нудьгував. На гору до Грицька чомусь його не пускали, з пекарні виганяли, щоб не плутавсь попід ногами. До вітальні двері були замкнені, там Єринка „фротерувала” паркет. Він сидів на сходах та з нудьги співав. Йому було тоскно за доктором.

Сологуб вернувся щойно у пізні обіди, запорошений снігом. Єринка вибігла помагати роздягтися йому; зносила із саею все куплене, — гору клунків, клуночків, пачок, пляшок у соломляних каптурах. Тодора знов погнали з передпокою, щоб не застудився, бо й так бухкає по ночах, не дає бабці спати. Нігде йому сьогодні не було пришибу. Врешті таки наткнувся на доктора у кабінеті.

— Тоді малий! Що-ж ти блудиш сиротою в цьому Вавилоні? — окликував зраділий доктор. — Ходи сюди!

Сів у фотель, взяв малого на коліна. Вони сьогодні не бачились майже.

— Що-ж ти робив весь день?

— Грався пружиною від годинника, а тебе завше не було й не було.

— Ти чекав мене?

— Угум, — зітхнула дитина й щільнійше пригорнулась до нього.

Десь у закутках пам'яті ворухився спогад його чекань колишніх, туга за батьком. Живо відчув в цю хвилину у Тодорі свої дитячі переживання. Порівнював себе тодішнього з ним. Був невесела, дикувата дитина, ма-

буть, менш розвинений за цього. Не мав Тодорової життерадости, його блискуче-здібної вдачі. Процес розумового розвитку йшов у нього видно повільніше, хоч може чуттєво був глибший; мрійник вдачею, любив самоту, мовчати. Тодір росте серед гурту людей, чує від коліски тільки свою мову і ніякої більше. Всі раз-у-раз говорять до нього, граються з ним. Він ульот ловить кожне слово, сприймає посвому мову дорослих. У своїх два з половиною роки, говорить, як інші діти в три-чотири. Співає з челяддю, має знаменитий слух. Взагалі, щасливіший за нього. Він не успадкував співочих, ані музичних здібностей по оперній прімадонні, а які були її інтелектуальні прикмети?.. — подумав скептично.

— З мене може міг вийти письменник, поет (тільки не лікар), а вийшов „трохи поет” у малярстві. Цікаво, що вийде з цього? — пригорнув щільніше до себе Тодора та цмокнув у головку.

— О, а де це ти нагудзанув собі лоба?

— Я вдарився сходами по голові.

— Бідна головка! — поцілував його удруге. — Сходами по голові, кажеш. Ти вже не раз катулявся по цих сходах.

— Так, бо там Грицько.

— А ти-ж обідав сьогодні? Давали тобі їсти?

— Колись давали.

— Щож ти їв?

Бублика і молоко.

— То ти голоден певне?

— Угум.

— Я також. Сьогодні нам, Тоді, не дадуть обіду. Бабка не дозволить їсти аж до вечері.

— Так, — як зірка зійде. Я виглядав і виглядав, а вона не хоче зійдти.

— Пожди, я зараз принесу щось з'їсти. Посидь сам тутки.

Тодір лишився один в кабінеті. Сумерк замітав дбайливо останки дня, наповняючи кімнату синявою каламуттю. Сологуб вернувся хутко, всадовився знов у фотелі, посадив Тодора собі на коліна й ткнув йому в руку кусень свіжої булки й печеної ковбаси. — Їж, а бабці не

кажи, що ми сьогодні ковбасу їли, — муркнув позмовницьки нахилившись. Від нього запахло горілкою.

— Бабка тозе п'є горілку, — завважив малий. Доктор засміявся. — Поїдемо завтра до зайчика в ліс. Карпо запряже нам Шпака до саночок. Далеко поїдемо, Тоді.

— А мені дід Мороз вчора принесе ялинку.

— Думаєш?

— Так, бо я був чемний. І тобі теж.

Саме на ганкові почувся тупіт намерзлих чобіт, шурхіт гилля об одвірки. Антін вніс до передпокою пахуче деревце, щойно зрізане в „казьонному” лісі. Ця контрабанда — була Антонова спелцьяльність. Сологуб посидів ще трохи з малим, не світючи світла, потім відніс його до пекарні й висадив на піч.

— Погрійся тут трохи, — сказав, побачивши в очах дитини докір. — Я знов прийду по тебе. Там, здається, хтось страшний стукає у двері. Заховайся тут і посидь тихенько, бо може це Ірод, що забира дітей. Маєш тут медівничок та горішки.

У вітальні стояла вже заправлена у зрізаний пеньок величава ялинка. Сологуб почав розпаковувати пачки, чіпляв на деревце цяцьки, ласощі, прикраси. Недуже складно йшло йому це. Надбігла Єринка і вмить все пішло жвавіше. Чепурили деревце удвох, — він низом, — вона стоячи на кріслі.

Кинув з-під брів ненавмисний погляд на її струнку постать на кріслі. Піднесені догори руки ще більш виявляли її буйну стрункість, пружкі високі груди, осяяне радістю обличчя. Був відривання у цьому різдвяному настрої, що, звичайно, завертає нас, бодай на мить, у далеке дитинство. Коли Тодір признався сьогодні, що весь день майже перетужив, чекаючи його, — перед ним зринуло його власне дитинство, коли він чекав-виглядав батька з Одеси на свята. Він і няня. Мав три, чотири, п'ять років, і потім, вже більший.

Батько приїздив до Орестова на півтора дня. Навозив забавок, ласощів, — чудес. У вітальні ярилася завжди пишна ялинка, з найкращими цяцьками від „Братів Петрококіно”. Проте, найкращий для нього дарунок —

був сам батько. Майже не злазив з його рук, колін, спраглий його пестошів, балачки з ним, доторку його, його запаху.

Скупий на слова та пестоші доктор Орест „щасливий невдаха”, як про нього казали, ходив по кімнаті, посадивши його собі на плече, відповідав на всі його питання й розповідав різні цікаві речі. Потім сідали у той-самий фотель, що й зараз, — він жадібно тулився до батька, що пригортав його до грудей і часом поцілував навіть. Все це було для нього справжнє щастя, довгоочікуване, солодке і коротке, — Свят-Вечір та перший день Різдва. Пізно уночі батько від’їздив, щоб на ранок бути вже в клініці. Тоді ставало в цілому домі добезтяти нудно. Власне йому малому. Досі ще відчував той невимовний дитячий смуток; — він дотепер залишався десь в ньому. Туга і смуток дитини за матір’ю, за батьком. Особливо на другий день по його від’їзді, бо часто вже спав, коли батько цілував його на прощання. Весь дім ставав для нього порожній, не тішила ялинка, ані забавки. Не хотів гратися, їсти...

— Не нудьгуй, Бенедьочку, грайся, — намагалася розважити його няня. — Дивино яких цяцьок навіз тобі татко, яка красна ялинка!

Власне, ті цяцьки настирливо нагадували йому батька й не могли його заступити. Мертві забавки.

— Не сумуй, татко знов приїде.

Приїде, за півроку, більше. Ті няніні потішання сердили його. Ховався від неї, щоб не заваджала йому тужити, нудьгувати. В цьому була болюча якась насолода. Втиснутий у куток канапи, чи фотеля, де сідав, звичайно батько, або захований на вікні, за заслоною, нудьгував. Ця поглинаюча нудь, відома йому від дитинства, аж досі. Нівякій іншій мові не знаходив від неї слова, тільки в тій „хлопській”, українській, — „нудьга”. Тепер заливав її найчастіш алькоголем, — тоді виливалася в словах. — „Чому тато не з ним?” „Чому нема в нього мамі?” „Де його мама?”

Знав, що була; пам’ятав її ще трохи. На перші запити його „де мама?” — Чув: — „поїхала”. Це слово гостро запало у нього. — „Поїхала” (не вмерла). Чув його

потім часто від няні. Батька ніколи не смів питати, — няня заборонила. Але, скоро поїхала, — чому ж не вертається? — думав. — Хто від'їздить, той і приїздить. На це не отримував відповіді. — Може ще колись приїде, — сказала раз няня. Чекав. Потім перестав чекати, хоч не перестав думати. Інколи ловив у пекарні недомовлені якісь розмови, натяки, співчуття до нього. — „Бідна дитина”, — „мати покинула”, — сказав хтось необачно. Тоді страшно плакав, розжалюючись сам над собою. — Мамо, мамо! — кричав у подушку, в розпуці й засинав у сльозах, з цим словом.

Мав 15-16 років, коли довідався від няні усього про матір. Була оперова співачка, „втікла” з офіцером лейб-гвардії, якимсь фон Сталем вночі, забравши з батькового „бюрка” всі гроші, цінності; кинувши чоловіка і його, дворічну дитину. Всі позначки її існування зникли з дому разом з нею. Ніхто не смів згадувати її імені, ані взагалі, що була.

Мовчки, похнюплено вислухав няніну оповідь, — був уже майже мужчиною. Мокрина не судила її, переказала тільки, на його благання, все як було. Витягнула звідкись і дала йому її світлину, захovanу потай від батька, — (всі були спалені). Красуня в чорній оксамитній сукні на білих мармурових сходах якогось пишного театру, видекольтована, — перли на шиї, в косах дядема. Відвернута плечима й профілем, з віером в руці. Довгий трен сукні спливав по сходах, продовжуючи її пишну постать. Була чарівна. Проте, він уявляв собі матір цілком не таку, — ясну, усміхнену і теплу, зовсім звичайну жінку. Не обвинувачував її також. Прийняв тільки довідома понуру дійсність. Потім, як дорослий вже мужчина, студент медицини, і пізніше, знаходив навіть для неї виправдання, як для оперової прімадонни, красуні, виставленої на спокуси життя. Батько лікар, сухий учений, відданий своїй професії, замкнений у собі, нагло зачарований любов'ю й жагою — одружився з нею. Її, очевидно, спокусив лиш його маєток, ім'я, слава значимості-хірурга. Таке подружжя — обопільний гріх молодости. Одного тільки не міг їй простити, — себе малодого, дитини. Тепер поготів, коли пізнав цю притягаль-

ну силу дитини, і то чужої, не власної навіть. Не міг збагнути її серця. Хібащо не мала його зовсім. Аналізував це сьогодні назимно, по стількох роках, підстаркóватий вже чоловік. Щож йому залишилося по ній? Щось же мусів по матері успадкувати. Хіба не вроду. Все, зрештою, отримав від батька, — реальний факт, — крім замилування до медицини і тої скупости на чуттєвість. А може вона була десь захована в батькові, ця чуттєвість?.. Бо й справді, звідки вона взялась у мене? Хіба не по красуні, що тікає з коханцем, залишивши дворічну дитину? Дотого ще й ті „дорогоцінності”, „гроші”, забрані з батькового „бюрка”.

Сидів у фотелі, курячи цигаро й думав. — Власне, я повиненби бути радше суворий, цупкий як батько. Навіть подекуди, жорстокий, зазнавши змалечку таку жорстокість матері. Звідки-ж це взялося в мені? Ця моя дурна чутливість, розчулювання, жалісливість. Усе на першому місці чуття, на другому розум. Пхав це дурне своє серце де треба й нетреба. До кого тільки й до чого не прив'язувався дитиною й дорослим?! Хороблива якась сентиментальність, „мазгайство”. Адже не по родичах, ні.

— Няня! — зблимнуло враз. — Це вона виплекала в нім змалку цю чутливість, своєю чулістю до всіх, зокрема бідних, покривджених, хворих людей, тварин, і до нього, як до безматірної дитини, силкуючись заступити цю матір. Раз-у-раз стукала до його серця, а воно відгукувалось. Змалку привчала його „любити”. Любити й жаліти всіх: людей, тварин, комах, і навіть траву, — не топтати по ній, бо „це-ж їй кривда, болить”. Нераз бачив, як непомітно виносила попрошайкам свою одержину, тохмачила їм під полу, чи в торбу, нагодувавши кожного мандрівного, чи жебрака. Привчала його віддавати бідним свої гроші, а все так, ніби ініцьятива виходила від нього самого. Тихцем раділа кожним самовиявам його доброти, хоч ніколи за це не хвалила й не казала хвалитись. — Бо так має бути. Всяк повинен бути милосердний і добрий. Роби не для того, щоб тебе хвалили, — всилювала йому раз-у-раз.

Звідки в неї взялися ті здібності педагогічні? Хто її

учив? Картала, коли був недобрий, соромила і плакала навіть:

— „І як це ти міг таке зробити ” — хитала скорбно головою. Його це більш дошкуляло, як найболючіший ляпас, той її, нянін, тихий докір, те її скорбне ображене серце. Алеж вона навчала його також і ненавидіти.

Все лагідна, терпляча, добра до всіх, няня була немилосерна до кривдників всяких, насильників, облуд. Навіть найбільша біда, нещастя такого, не зворушували її чулого серця. Виявляла тоді всю твердість, невгнутість своєї вдачі. Почуття справедливості, правди було в ній дужче, аніж милосердя. — Цеж кара господня, — переконувала. — Так йому й треба! Такого гріх жаліти. Хіба вони людей жаліють? Ті посіпаки. Загубелі на них!.. — кричала обурена, грозячи л'ястуком. Він здивовано, з острахом дививсь тоді на няню. Вона лагідніла згодом, брала його на руки, садила собі на коліна, гладила, голубила, співала і розповідала про ту неправду, на яку надивилася змалку, що з людьми виробляли й сама знала її на собі. Так переконливо, від серця, вміла говорити про людське горе, кривду, і людську жорстокість, несправедливість, насильство, що розжалоблений до сліз, готов був йти „на прою” за цих покривджених. Тільки де вони, хто вони, ті посіпаки?

— А хто-ж, як не твої ляхи!? Отакий слинявий ляшок Цьвіклінський, чи Грабський, графиня Ледоховська. Мало їх тутки? Чи хочби й оця кацапня вошива! Щоб вони робили, якби не мучили людей?

Вона органічно ненавиділа цих „ляхів” та „кацапню”, як насильство й неправду, як беззаконність; як ненавидів їх і весь український нарід у підсвідомім почутті своєї першості, законности тутки, на тій землі, тільки не всі мали відвагу голосно про це говорити. Мокрина не церемонилася, не боялася казати правду. Пригадував собі її розпалену гнівом, коли трапилася комусь кривда (а вона траплялась трохи нещоденно), метаючу громи ненависти, прокльонів, безсилу супроти дійсности, але непокірну, збунтовану.

Вона розуміла життя, як добро богомдане, як доброту і радість. Чому, замість доброти й радости, люди тво-

рять зло, спричиняють горе одні одним? Зло — діло чортяче; його немає бути.

Її життерозуміння було просте, ясне, як соняшний день. Але тільки за добрість треба добрістю платити; лихих не милувати. На лихих має бути кара. Бо якж то справедливість божа — однако ставитись до лихих і добрих? Навіть прощіння приходить після кари. Лихий му- сить спокутувати тягар своїх вчинків, на своїй власній шкірі. Нехай скоштує цього зла, що робить другим. Тільки покайним треба прощати. — Бо якже не прости- ти цьому, що жалує і кається? — казала зі сльозами. — Покайному і Бог прощає.

Таке було Мокринине „вірую”, яким вона керму- лася усе життя й всилувала його йому.

Був малий, не мав біля себе нікого ближчого, крім неї. Няня була для нього тут єдиний авторитет і закон. Від’їзду, батько наказував йому: „Слухайся няні”. Був для нього також „закон і авторитет” тільки далекий, яко- го бачив два-три рази у рік. Цікаво, що доручив його виховання простій „хлопці”, довіривши їй єдину свою дитину. Чим він кермувався, справді, — його батько? Бож не байдужістю до нього. Ні. Дуже уважно ставив- ся до його виховання, освіти та майбутнього. Любив йо- го замкнутою, суворою любов’ю. Знав, мабуть, добре вартість Мокрини з її відданістю дитині аж до самозре- чення, з її здоровим чесним розумом, серцем і морал- лю, які ставив вище „фахових гувернанток”, що йому сторучили сусіди поляки.

— Справді, — все моє виховання завдячую їй, няні, — думав, затягаючись цигаром. — Якщо у мені є який путні первні, чогось людяного, то це вона їх ви- плекала в мені, няня. Невідомо, який я бувби, виховую- чись, як усі ті шановні мої „землячки”, в родинній поль- ській атмосфері? Колиб мене виховувала моя рідна ма- ти „прімадонна оперного театру”, або попавсяб в ла- бети такої Шиманської, чи мадам Кльотильди, що вчила мене в Гумані французької мови? Був-би отакій як Канка, — якби не няня і всі ті люди, — пекарня. Їх лагідна суворість, терплячість, ця тепла живлова весе- лість, пісні, обряди, мова, увесь той дух землі і цього

народу, що мене оточував змалку, формував мій світогляд і мене цілого. Я виростав, власне, з їх розуміння етики і правди, зовсім іншої як „наше” шляхоцько-польське так зване „лицарське”, тобто грабійницько-насильницьке, розуміння історії та патріотизму, яким гордуються тисячі таких Сульфучюшів Канок. Ось чому я для них „хлопоман”, „чудасій”, „кепський вар'ят” і навіть „здрайца”.

А проте, і в ньому було підсвідоме почуття своєї „ліпшости, вищесортности” супроти цих людей-хлопів. Це вщиплювало, всилювало йому те середовище, до якого належав, у якім мусів жити: російська гімназья, усі ті знайомі поляки, польки, у яких „стояв на станці”, з якими зустрічався на кожному кроці. „Хлоп” — це найнижче поняття національно-релігійно-клясове, саме тут в Україні. Щось посереднє між худобою і людиною, „бидло”, яке можна бити безкарно, досхочу, як коня, собаку. Саме цей „тутешній” хлоп, бо вже польський мазур — то щось зовсім інше. Тут дати „хлопові” по пиці, надавати помордаснів, чи нагаєм спороти, — все-одно що заграти в карти, пійти на полювання. Свого роду спорт. Потім ще похвалиться, — „якто він збив гада”. Річ нормальна, цілком законна. Ніхто не дивувався, не противився цьому; навіть сам битий сприймав це як хліб буденний, як невилічний боляк. Рідко хто з поляків „обивателі” та „офіцьялістуф”, не кажучи про „гокоманер'ю”, не займався цим спортом. Може, Проспер, Єловицькі, ну і він сам не підняв ніколи руки на селянина. Раз тільки в життю, як мав вісім-десять років, ударив пругом Антипа та обізвав дуршєм. Той тільки похитав головою. — „Рано ти, паничу, починаеш, рано”, — кинув з докором. І те „паничу” повне глуму та образи. Передтим ніколи не називав його так, — кликав по імені, як усі. Але няня, Мокрина!..

— То це я такого шершеня виняньчила людям і собі? — заломила руки. — І ти не посоромився піднести руки на Антипа? Бери-ж та цілуй його зараз в руку. Перепроси, бо я і ніхто тебе більше любити не будем! Чуєш? То це ти так платиш людям за доброту і вірність?..

Він зопалу кинувся й цмокнув Антипа у руку, — по-

тім розплакався. Антип сам трохи не плакав зі зворушення, і няня. Чомусь в цю мить пригадалось йому це.

Досі ніколи не думав про ті речі. Все це зринуло раптом сьогодні, викликане цілим сплетевом спогадів, настроїв, почувань. Ніколи не аналізував глибше свого ставлення до цих людей, і себе як об'єкту, серед цих обставин, що склалися в його життю. Склалися чомусь саме так, не инакше, і тому він такий, а не інший.

Глянув на Єринку. Все ще стояла на кріслі, захоплена обвішуванням деревця.

— Пам'ятаєш, Єринко? — почав. — Ти була мала ще, трохи більша за Тодя...

— Мені ніхто не робив ялинки, — засміялася. — Тільки той раз, як пан приїхали з молодою панею, ще як мої мама були, — тут була ялинка.

— Ти це пам'ятаєш? Тобі було найбільше — чотири-п'ять років.

— Пані привезли мені тоді ляльку, що казала: „мама” й заплющувала очі. Я пам'ятаю...

— Ага, таке пам'ятається часом. Ти, мабуть, була тоді дуже щаслива?

— Авжеж, — раділа.

— А тепер ось знов маєш ялинку. Цеж тобі і Тодьові.

— Спасибі панові, — сказала, зіскакуючи легенько з крісла. Мала навіть охоту поцілувати його в руку, але згадала, що він цього не любить.

Деревце готове сяло, обвішане цяцьками, блискітками, обтикане свічечками, обсипане золотим, срібним „дощиком”, високе до стелі. В її захоплених очах сяла друга ялинка.

— На скільки осіб накривати стіл? — спитала.

— На три.

— Хто-ж це ще буде? — подумала. — Може аптикар з аптикаркою? Хочби не той лабус — Мойса; — пропаде мій Свят-вечір. (Колись Мойса бував тут на вечері). Але не посміла спитати, вийшла.

— Для неї це деревце, — подія, як і для Тодя. — муркнув у вуса вдоволений доктор. Нагло щось засму-

тило його. „Мені ніхто не робив ялинки”, — немов докір бренив у цих веселих Єринчиних словах.

— Певне. Це-ж привілей „панських” дітей, — думав з сарказмом. — Та чи справді був це кинутий йому докір? Мабуть, ні. Просто навесело стверджена дійсність. Докір сам він відчув у собі. Справді, чому тій дитині ніхто, ніколи не зробив ялинки? Не було спромоги? Тисяча спромог. Була-б це дитина якоїсь Шиманської, чи Водзінського, польська, католицька, „наша”. Але кому-б збрело на думку робити ялинку кухарчиній дитині?.. Взагалі, хто нею журився, коли вмерла ця Марина, її мати? Добре, що дали притулище в пекарні та кусничок хліба. Пригадував собі це веселе дівчатко, з вишневыми очима. Бігало й співало, завжди, майже, босе, невсе у цілій сорочині, у спідничині перешитій з когось. Найбільше нею піклувалась Мокрина. У її серці знайшлося місце і для Єринки. Вже змалечку мусіло щось робити за той кут і хліб. Пасло гуси, гиндики, пололо грядки. Як підросла — прислужувала в кімнатах. Власне, вигодували собі покоївку. Усе це було в „порядку річей”. Мати її, весела Марина, в дійсності, зійшла з цього світу на службі тут, застудившись на ставку зимою. Поковзнула на льоду, перучи двірську білизну, впала в ополонку. Якби на крик не надбіг Антиц, — пійшлаб під лід. Заки зайшла до двору, — все на ній замерзло. В наслідку гостре запалення легенів та скоротечка. Він переживав саме тоді найщасливіші свої два роки з Ганочкою. Чув, що померла в Орестові кухарка та прийняли другу. І це також стало перед ним сьогодні уперше по роках, у всій своїй понурій наготі, — трагедья тієї наймички Марини, Єринчиної мами, та її малої. Стало як докір, викликаний цими кількома словами: „мені ніхто не робив ялинки”.

Як глибоко вкорінилося це у кров і мізок цілих поколінь, — ті абсурдні поняття, що йому, — людині „трохи думаючій” і „трохи з сумлінням”, досі не збрело на думку поставити перед собою ті питання руба, переаналізувати силу зв'язаних з цим життєвих, буденних явищ. Цеж і є оця національно-клясова наша тупість, засліпленість в своїм егоїзмі, в ставленні нашому до тутешньо-

го населення, тобто народу, як до „гадуф”. Фу! — відсапнув з почуттям якогось тягару, що двигав досі, не відчуваючи його. — Обтяженість сумління, — подумав. — Осел не відчува також тягару власної шкіри, а здерта з нього, вона пару пудів важить.

Очевидно, — річ тут не в ялинці, а в цілім комплексі, в системі ставлення до цих людей, в трактованні їх. Пащина тільки формально перестала існувати. Поляки, так звані „пани”, далі трактують тутешніх селян нарівні з худобою. Ані психіка їх, ані дійсний стан, не змінилися зовсім. Він ще від студентських часів протривав цьому. Належав до так званої „поступової” молоді, навіть „соцьялістичної”. Це уважалося за честь серед студентів чванитися „червоною маркою”. Збиралися, дискутували, сперечалися; виповідали скрайно ліві погляди; хто більш міг блиснути цитатами з Енгельса, Маркса, Каутського. Горланили, розпиналися за „народ”. Слова, слова... За ними чаїлася грімка порожнеца. Він, — вдачею мовчун, рідко приймав участь в цих дискусьях, — прислухався мовчки. Теоретично все виглядало дуже просто. Він думав, — як це все практично в життя перевести? Автім, не дуже-то й вірив у всі ті теорії. Вони видавалися йому надто теоретичні, відірвані від дійсности, штучно-мозковичні, а головне — нещирі. За ними крилися вузькі інтереси особисті, або групові, партійні. Під виглядом „борців за волю”, ховалися звичайні кар’єристи, з рідкими винятками. Мав час і змогу придивитися до цих „борців - вістунів” „землі і волі”, скільки між ними було людей широко-ідейних? Як „елемент буржуазний”, тримався осторонь цих „ударників”, намагаючись ґрунтовно пізнати їх прямування й діяльність. Його цікавили реальні докази, осяги, розв’язь цих пекучих, наболілих питань в межах особистого їх життя та спромог. Його живий, шукаючий мозок, не вдоволявся теоретичними програмами „максимум”, словними заявами, маніфестами. Волів бачити „мінімум” здійснення їх в життю й діяльності цих „провісників” „Землі і Волі”, „Чорного переділу” — своїх колег студентів, потім закінчених лікарів, з їх гаслами і спромогою „іти в народ”. Всі вони відхрещувалися від свого „ідейного” вчора, як

„гріхів молодости”, „утопійного ідеалізму”, або вимовлялися браком часу, для таких „нереальних, маловажних” справ. Він вибрав для себе іншу дорогу. Зіткнувшись з дійсністю, як самостійний власник маєтку, по смерті батька, вже будучи лікарем, став віч-на-віч з питаннями, що вимагали розв'язі негайно, як само життя. Мусів їх розв'язувати сам. Знав добре змалку стан, в якому перебували наймити двірські та фільваркові. Намагався поправити цей стан у себе й зразу почав заводити „пілґи”. Збільшив платню усім своїм наймитам і по денним заробітчанам, казав давати казарманам кращий харч, сам лікував хворих, не дозволяв економам бити, як це скрізь водилося по польських фільварках. Зразу здобув опінію „доброго пана” серед довкілних сел, і „кепського вар'ята” — серед сусідів, так зв. „зем'ян”. Не мав ніколи клопоту з браком робітника пілчас жнив, шарівки та копки буряків; зате мав пересправи з цими „зем'янами”, власниками великих маєтків, — титулованими „магнатами”, як графи: Потоцький, Ярошинський, Холоневський та інші власники величезних маєтків, з десятками сел, сотнями тисяч десятин землі, з лісами, цукроварнями, горальнями, броварами, млинами, — зате, що „підносить ціну на робітника”. Закликали його на переговори, щоб устійнити одностайну ціну, очевидно, таку як вони хотіли, мінімальну, й примусити „гадуф” примиритися із силою факту. Сологуб на цей заклик не з'явився. заявив тільки уповноваженому графа Ярошинського, що він платить так, як йому наказує сумління, і його фінансова спроможність. А що графи Ярошинський та Потоцький не мають тієї спромоги, то це зовсім його не обходить.

Подумати тільки, — нікчемний якийсь „шляхотка”, на трьохсот десятинах, у якомусь Орестові, нетільки набиває ціну на робітника, але дозволя собі на таку імпертигентну відповідь уповноваженому графа Ярошинського, — якийсь собі такий Со-ло-губ!

Не могли йому нічого зробити, ставилися тільки до нього зі злобним легковаженням та погордою, не меншою, як він до них.

— Голота! — кинув десь прилюдно.

А проте, здавав собі справу, що ті його полегші, або „вibriки”, як казали „ті”, це річі елементарні, далекі від справжньої людяности і ніякі „реформи”. Життя само наштовхувало його поволі на те, чого не міг збагнути теоретично.

Зайшов колись у пекарню вночі, щоби дати Карпові доручення на ранок. Челядь вже спала. Декілька хвилин стояв поражений зі свічкою в руці. Всі спали на голих тапчанах та лавах, навіть на столах, підстеливши під себе рядно, або мішок, підклавши під голову хвартух, або шапку чи просто руку. Спали в одежі, ледь чим прикрившись, або й не прикриті. Хоч під лежанкою натоплено було, але над ранком ставало зимно у великій пекарні. Тільки на печі „розкошували” на розстеленім кожусі няня та Єринка, а між ними Тодір. На теплій лежанці, скручена колачиком, спала короварка Тетяна, прикрившись дранкою, а на столі, розкинувшись горілиць, хропів Зінько, підклавши під голову верхні штани; лице прикрив хвартухом. Під столом кулились на долівці Каро та Ас. Пекарню виповняли спокійні, глибокі сопіння, дехто хропів. Повітря було важке.

Доктор підняв свічку, обійшов тихо всю пекарню, постояв пару хвилин біля кожного, приглядаючись до цього спартанського сну і приголомшений вийшов. Це був спочинок людей після сімнадцятьох годин праці, від четвертої-п'ятої ранку, до дев'ятої-десятої вечора, заки попорали все, а лягали часто опівночі, хотівши щось зробити для себе, полагодити чоботи, щось пошити, вишити, полатати, погугорити, поспівати, розважитись в карти. Ніколи не уявляв собі цього, не цікавився просто, як і де вони сплять. Це питання ніколи його не турбувало. Ніхто з цих людей не нарікав ніколи, не вимагав нічого. Були „вдоволені” цим „законним” станом річей. Так було тутки тридцять, і п'ятдесят, і сто, і п'ятсот років, як скрізь по „дворах”, у всій Україні, поневіралася челядь.

Лігши у свою постіль з тонкої білої веби (найтонше льняне полотно), з пуховими подушками, під пуховим, шовковим покривальцем, Сологуб довго не міг заснути. Ранком поїхав до міста, накупив сінників з ряд-

нини, казав їх понабивати просяною пеловою. Казав своєму кравцеві нашити насипів з кумачу, понасити пір'ям, що Мокрина дерла його роками, — усім по подушці та по сінникові. Ще й кожному нову дерку до накривання. Це було таке незвичайне, що викликало спершу більш гумору як радості серед челяді. Проте, на третій день гудів уже весь Тульчин та довкільні села, що у Сологуба челядь спить на сінниках та подушках, під покривалами...

— Що ти витворяєш, старий хлопомане, чудасію?! — влетів до нього Канка, щоб перевірити це. — Уся околиця реве зі сміху. Всі тебе за вар'ята мають. Ти справді докраю зсунувся з глузду.

— Дурна голота і ти разом з нею, — почухав брову Сологуб.

Був задоволений. Це вже таки була якась реформа. Виходив навіть пару разів уночі подивитися, як вони сплять. Жінки тепер усі перебрались на гору у другу кімнату біля Грицька. Тішила його також обурена метушня „сусідів” з Канкою включно. Тільки Улашин реготав, стискаючи його в обіймах, — думав і у себе в челядні завести такий комфорт. Сталося це, приблизно, два роки тому.

Сологуб підвівся з фотеля, докуривши цигаро й заглянув у столову. Стіл був накритий до вечері: на середині білого „обрусу”, як годиться, лежав випечений штудерно „струцель”, на нім пачка „облатків”. Няня. Це вона пильнувала його традицій, хоч він до них ставився байдуже, з насміхом навіть. Взяв пару пляшок вина, горілки й пійшов у челядню. Тут був вже зовсім святошний настрої. Чоловіки пострижені, поголені, в чистих сорочках; жінки також повмивані, вичесані. На лаві сидів Грицько в новім убранні, також пострижений. Придворний орестівський стрижей і голяр Онисько, постриг усіх, почавши від доктора.

-- Дотоль, дотоль! — вибіг йому назустріч Тодір.

— І мені дядько поголив болоду, дивися!

Святошний настрої почався загальною веселістю.

- А я не сказав бабці, що ти їв ковбасу і я.

Регіт зростав, тільки Мокрина сплеснула руками, похитуючи головою.

— Доброго товариша маю до секретів, — сміявся доктор. — Може-б ми, няню, сідали до вечері? Що ви там наварили людям?

— Та ось оселедці з вінігретом, студжена лнина, судак смажений, борщ із грибами, вареники з капустою, пироги з горохом, кутя, узвар. Чого тобі ще треба?

— Ну, то сідайте вечеряти, люди, і нам зразу поставте все на стіл, щоб не бігати потім. Бажаю всім вам здоровля, вдоволення, веселощів, а тобі, Грицьку, виду-жувати хутко.

Люди дякують, бажають докторові також здоровля та щастя.

— А ви, няню, беріть Тодора та ходіть зі мною, — закінчив усю цю церемонью доктор.

В їдальні стіл вже заставлений всілякими стравами, зимними й гарячими. Сологуб любить, щоб всі вечеряли в один час, спокійно. Мокрина входить церемонно, ведучи за руку Толя. Переступивши поріг столової, зупиняється.

— Зі Святим Вечером та Різдом Христовим здорові будьте, пане господарє, — каже врочисто, з глибоким поклоном. — Поклонись, Тодіньку, панові докторові, він тут господар.

— Спасибі, няню. Будьте й ви здорові. Ви-ж тут господиня. Бажаю вам довгого віку у добрім здоровлі, а ти, малий Тоді, — рости здоров.

— Подякуй докторові, Тодю.

— Рости здолов, — вклонивсь йому Тодір.

— Спасибі. — засміявся. — Ну, то прошу сідати, хліб-сіль поживати з нами. Чи так, няню?

Це-ж вона навчала його колись малим усіх цих звичаїв, щоб знав, як поводитись з людьми, коли виросте й господарем буде.

— Так, любо, так. Спасибі, що не забуваєш. Це звичаї звичні. Так водилося зпредковіку, — нехай і тепер буде. Ще доки жию... Поздоров, Боже, мир весь, — перехрестилася тричі.

Вона займає своє місце, садовить поруч себе Толя.

— Якої вам, няню, — бенедиктини, коньяку, чи сливовиці?

— Пожди! А деж твої облатки?

— Не знаю. Десь їх там поклав.

— Ні, серце. Так не годиться. Так було за твоєї баби. Царство їй небесне. Була справедлива жінка, чи то пані. Усі роки завжди хтось бував у тебе із твоєї віри. Чи-то Проспер, чи пани Єловицькі. Ти-ж з ними ділився облатою. Тепер нема нікого, то нехай хоч я переділюсь з тобою.

— Спасибі, няню. Най буде повашому, — відломив кусничок облатки й поцілував її в руку.

Мокрина зворушилась раптом. Її старечі губи затремтіли, з очей цюрком покотилися сльози. Обняла його голову обома руками.

— Ну, чого-ж ви, няню?

— Ой, чого-ж тобі серце, бажати? Сама вже не знаю. Стільки років все тобі бажаю, щоб ти знайшов собі пару, не був такий сам...

— Не плачте, няню! Пийте.

— Хотіла-б тебе залишити в парі, бо зле самому...

— Людина все сама, няню, — в парі і без пари...

— Ой, не кажи, серце! Удвох таки легше. Людина парне творіння, як пташка, тужить за другою.

— А ось ви пережили якось вік самі.

— Думаєш, легко? Перетужила ане пережила, — сказала тихо та задумалася. Він також подумав мовчки, потім муркнув:

— Я звик самим бути; давно вже не тужу.

Не зарікайся, серце; не рочися, не знати, що кому нароковано.

— А з тою „парою”, няню, — не всім таланить. От Канка має пару...

Засміялись обоє.

— Канка кращої й невартий, — махнула рукою. — Чвань пустопорожний. А тобі таки треба колись одружитись, бо якже ти так будеш?.. — і заплакала знов.

— Ну, не плачте, няню, ато я ще заплачу. Тоді буде сміятись. Давайте, — вип'ємо!

— Бабка плаче, бо хоче голілки, — обізвався пова-

гом Тодір. Йому надокучило чекати, коли ця сумовита прилюдьа скінчиться.

— Правда, Тоді! І ти знаєш, що бабка п'яниця.

— Цеж тільки воно й звеселить мою душу, — сказала розчулено та пригубилась до чарки. — Аааа! Добрий, міцний... Це той коньяк, що Проспер прислав із Хранцьї?

— Еге.

— Хранцузи мають смак, — кивнула головою.

Почали від „машерованого” (фашерованого) щупака. Сологуб особливо респектував нянін словник. Поклала собі й Тодорові та вихилила урочисто чарку. Після другої заспокоїлася. Малий за той час без припрохи управився з усім, що йому покладали на тарель.

Після третьої чарки жалощі знов прийшли на Мокрину. Сльози котилися й котилися по щоках, — не могла їх спинити.

— Їжте, няню, не думайте про сумне. Не плачте.

— Ой, коли-ж так чогось плачно. Все думаю про тебе... Деж тепер Гева?

— Не знаю.

— Ти тоді не схотів її. А вона приїздила зумисне.

Сологуб насуплено мовчав. Налив старій та собі вина. Довечерювали.

— Захутко приїхала тоді, — промовила замислено, — захутко. В рік по смерті Ганочки.

— Зовсім непотрібно, — буркнув.

— Захутко, — повторила. — А проте, — вона тобі пара.

— На щастя, — вийшла вже заміж.

— За цього тальяна? (італьяна). Казав Канка, що вже розійшлися.

— Ну, і чорт з нею!

Сологуб підвівся й подякував їй за вечерю.

— Поглядіть, няню, малого, щоб не пхавсь до вітальні, — кинув, виходячи.

В пекарні колядували „Бог Предвічний”...

Доктор відчинив широко стульчасті двері до вітальні та покликав всю челядь. Серед кімнати сяло засвічене деревце, біля нього стояла також сяюча, щаслива Єрин-

ка. Грицька внесли Карпо з Данилом, посадили у фотель. Тоді покликано Тодора.

Влетів підскоком, розбурханий і враз обнімів. Декілька хвилин стояв, мов заворожений, задивлений в ялинку, — дивився, дивився.

— Тоді, що це? — спитав його Карпо.

— Бог, — відповів, не відриваючи очей від дерева. Можливо, — йому це асоціювалося з церквою, з багатьма свічками. Потім підняв руки й закружляв довкола ялинки у якомусь екстатичному танці, похитуючись, мов п'яний. Співав, вимовляючи якісь дивні слова. Всі дивились на нього із зацікавленням.

— От чудна дитина! — засміявся Антін. — Я ще такої не бачив.

Малюк розклав нараз руки й упав ниць перед деревцем.

— Тоді! Малий поганче! Вогнепоклоннику! — похилився над ним Сологуб. Взяв його на руки, посадив на коня-гойдалку. Великий, у лошачій шкірі, на бігунах коник.

Таких сильних вражінь Тодір не переживав, мабуть, відколи побував з доктором в стаднині. Неначе п'яний, співав, сміявся. Другий, обнімілий із захоплення, сидів у фотелі Грицько, склавши богомільно руки. Його великі чорні очі горіли таким захопленням, що Сологуб і сам захопився, дивлячись на нього. Розглянувся по залі. Довкола сяли самі радісні обличчя.

— Здається, — я всім догодив сьогодні, а собі найбільше, — подумав вдоволений та підкликав Тодора. — На, занеси це бабці, — дав йому чималий клуночок. На фортеп'яні лежала їх ціла стирта.

— А дідові? — упімнувся малий.

— А це дідові. А це занеси Єринці, а це...

Тодір зразу увійшов в ролю носія; чвалав по кімнаті, розносив усім гостинці, що давав йому доктор.

— А це занеси Грицькові, — дав йому довгий, неважкий загорок.

Хлопець сидів, мов зачарований у цьому казковому світі. Ніколи не бачив, не уявляв собі навіть такого чудра. Такої великої, високої кімнати, з вікнами аж під сте-

лю, як у церкви. Завішені образами стіни, вистелена килимом підлога. Розставлені якісь чудні, похизовані штудерно статки, один від одного кращі. Стілки світел довкола! — розглядався зачудованими, переляканими майже очима. І це чудове гилце посередині, що відбивалося у двох великих, стоячих свічадах, як волосожар, обсіпане вогнями. — „Деревце життя” — чув колись від своєї баби, на купальське гилце. І все це відбите устораз у двох високих під стелю свічадах.

— Он, як пани живуть! У яких розкошах! — думав. І як це він попав сюди, в цей рай? А може це мене напоїли чимось? — зблигнула сполохана думка. — Тумана лиш пустили. Може це лиш чари? Авжеж, авжеж чари. Ось стоїть доктор, сміється до нього. Він-же ворожбит. Це все за цю відрізану ногу. Все, що обіцяв, — я побачив тутки. Ось защо відрізали її! Тепер йому не шкода, не жаль тієї ноги. Щоб лиш так усе було, не мінялося більше. Ось до нього біжить маленький хлопчик. Тоді! Щось кладе йому на коліна. Чорна, довга коробка. Що це? Він відчиня її. Скрипка! Справжня, зі струнами, зі смичком, що він, ворожбит, доктор, тоді йому обіцяв за ногу. — „Куплю тобі скрипку”. Це вона ось.

Хлопець бере її тремкими руками, прикладає собі до плеча, до щоки й тягне смичком по струнах. Саме хтось заводить в кімнаті малу шкатулочку, що грає, але він цього не бачить. Він тягне смичком і йому здається, що це він грає. Грає на скрипці. Всі дивляться на нього здивовані й слухають, як він грає. Грає! Чудово грає! Здається, — це вже раз колись було. Еге. „Повно людей, горять лямки, велика, висока заля, а ти стоїш і граєш. Стоїш на одній нозі. Друга чорна, відрізана лежить. Стоїш серед раю. Цвітуть яблуні, груші. Пташки співають, а ти граєш. Граєш, а біля тебе твоя дівчина, дружина твоя... Єринка”. Цеж той ворожбит казав, що зашіптував ногу. Ні, ні! Це той, що відрізав. Доктор. Ось він дивиться й сміється. Такої музики ніхто ще не чув. І він не чув ніколи. Яке щастя так грати. Всі слухають. І це гилце райське цвіте мов волосожар. Покійні бабка казали: „дерево життя”. Цеж воно. Тому я й живу. Жию

і буду жити. Який я щасливий! Я вже цього щастя не віддам нікому. І все це за цю відрізану ногу.

Грицько протягає руки, кричить: — Можете відрізати ще й цю другу, тільки не беріть мене звідси. Па-не докторе! Нате, ріжте! Тільки залишіть мене тутки... Чого ви смієтеся, Я правду кажу. Жиють-же люди і без обох ніг. Я житиму також. Тільки тут, у цім раю...

Скрипка поволі вивозає з його рук, зсовується на килим, рука зі смичком звисає. Грицько спить, схиливши голову на опліччя фотеля.

— Візьміть його обережно на ноші, занесіть нагору, — каже поблідлий зі зворушення доктор. — Ви, мабуть, забагато дали йому вина? Я-ж казав, не споюйте його. Він ще не здужає, слабий ще.

Грицька несуть нагору. А може це він сам летить кудись високо. Хтось знов заводить цю малу шарманку, — шкатулочку з музикою й пташками, що доктор купив Тодорові на ялинку. Вона крутиться і грає. Музика, якої Гриць не чув ще ніколи.

* * *

Різдвяні свята проходили сумирно, врочисто, якусе, з колядниками, з поздоровленнями. Люди їли, пили й спочивали. Сологуб сидів, звичайно, перший день удома. Відраня приходили старі його службовці, несли „вечерю” — три колачі в хустині. Він частував їх горілкою, м'ясивами, давав кожному, або нагурт гроші. З усіма мусів випити, поговорити. Неодмінні балачки про колишнє, коли він і вони були ще молоді. І про сучасні світові події. Мусів відшповідати на десятки питань; вони слухали уважно. Цей день був присвячений їм.

Під вечір з'явився Канка, саме, коли Сологуб стомлений, мав охоту проспатись. Знов випивання з перекускою; потім сіли до шахів. Так вже водилося, що цей день не належав до нього.

Другого дня, після сніданку, казав Карпові запрягти до однокінних саночок Шпака, взяв рушницю („а нуж”), Тодора, в новім заячім кожушкові та шапці, як мале ведмедя, й поїхав до коней.

Молодняк зимував у стадниці, — великій, довгій шопі, із жолобом через середину, з яслами попід стіни.

Пообростані довгою шерстю, бахматі коники, не були такі гарні як літом. Обділивши їх цукром, куснями колачів, що нанесли „віншувальники” (повну комору), налюбавшись табунком, обидва з Тодором, — поїхали назад навпругки, через ліс. Увесь в инию, засипаний снігом „казьонний” ліс подобав на чародійний терем під білою навісою, поринулий у сон і безрух.

— О, о! ялинка! — радів Тодір обсніженими ялицями, соснами. Шпак брів по коліна в снігу, западав по живіт у замети, саночки поринали також. Неперетерта лісова дорога лежала, мов розгорнута, нечитана книга, пописана тільки де-не-де слідами пташиних лапок, куниць та зайців. Виїхали на галяву. З переліска вискочив заяць; доктор скинув рушницю, прицілився і бахнув. Ліс здригнувся, відгукнувся луною: га-аа-ах!.. Заяць скрикнув, підскочив, вивернувся в повітрі і впав. Під’їхав, підняв мертвого зайця й поклав у санки в ногах. На білій пелені снігу залишилася кров.

— Зайціць, зайціць! — повторяв збентежений Тодір, показуючи розбиту мордочку зайця. — О, о, вава! Ков! — не міг заспокоїтися усю дорогу.

— Треба-ж було вбивати творіння? — з докором покивала головою Мокрина. — Ніби нема що їсти. Бідний заяць.

Коли зайця покладали в пекарні на долівці, — Тодір не витримував і заплакав.

— О, о, ков, вава! Біній зайціць! — лементував на усю пекарню. — Беця, ти! — глянув з докором на доктора, надувши губки.

— В нього жалісливе серце, — посміхнувся нанашко. — Таким недобре в світі.

* * *

Сологуб передягнувся, взяв Карпа й вибрався до Тульчина, до офіцерського клубу. В Тульчині стояв Батуринський полк із своїм штабом; доктор був там завжди бажаний гість. Казав Карпові приїхати по себе увечері, але вернувся додому щойно над ранком. Лежав хворий. Мокрина прикладала йому до голови та грудей компреси; гуділа якусе:

— Іто треба аж так напиватися?! На-но, випий тро-

хи росолу з-під вогірків. І коли ти вже устаткуєшся?..

Зполудня Сологуб прокинувся у мінорному настрої. Лежав попиваючи чай з цитриною; боліла голова. Перечитував останню збірку віршів Верлена й поринав у тім контемпляційно-перечуленім настрої, що появляється часто після перепою. Почув легке стукання у двері. Зовсім не мав охоти до відвідувачів, балачок. В ньому звучали щойно прочитані рядки:

Les roses étaient toutes rouges,
Et les lierres étaient tous noirs.
Chere, pour peu que tu bouges
Renaissent tous mes desespairs.*)

Стукання повторилось.

— Можна до вас, Венедікт Орестовіч?

— Ага! — відгукнувся неохоче, здивований, хто-б це міг бути?

Увійшов вифранчений посвятошному Мойса. Докторові, чомусь, кинувся в очі — чорний костюм і жовті черевики. Мойса привітався весело та присунув собі до ліжка кріселко.

— Щож це ти став мене величати „поотчеству” змосковська? Думав — урядник, чи пристав...

— Ну, та так як усі, — засміявся дрібненько Мойса, потираючи долонями коліна, на зразок Віноградова.

— Хто там — усі? Два москалі і півтора жида. Я-ж ні до цих, ні до тих не належу, а ти либонь також. Котра то година?

— Пів четвертої, — поспішив прислужливо Мойса, витягнувши свій годинник. — Хе-хе! — а хіба „отчество” не понашому, пане докторе?

— Ні. Україна уперше його почула з „матюком” разом, після „возсоединенья”.

Мойса знов засміявся запобігливо, завваживши похмурий настрій Сологуба. Сам він був святошно-веселий та упередливо чемний. Від Грицькової операції в ньому

*) Троянди були всі червоні,
І чорні були усі плющі.
Кохана! Приторки твоєї долоні
Будять у мені безнадійні плачі. (Г. Ж.)

відбувалася явна переміна, немов віродився колишній Мойса, бадьорий, гомінкий, привітний з усіма, особливо з доктором; повен навіть запобігливої уваги до нього. Сологуб це завважив, як і те, що Мойсі дуже імпує Шапіро, — у всьому намагався уподібнитися до нього, — маньєрами, жартами, закидаючи навіть зросійська.

— Що скажеш нового? — спитав, витягаючись в постелі та натиснув дзвінок біля ліжка. — Весело святкуєш?

— Куди там! Нема мені з ким веселитися.

— Якто? А деж твоя компанья, що була досі?

— Яка це мені компанья, пане докторе? — пирхнув легковажно Мойса, — поштилійон Марченко, або писар Стасюк. Вони-ж зовсім не визнаються на літературі, на поезії. Про що мені з ними говорити? Я не толерую з такою компаньєю.

— Тобто, не толеруєш такої окмпанї, — поправив Сологуб.

— Я толерую тільки з письменниками, ученими, взагалі, з інтелігенцьєю.

— Он як! — позіхнув широко доктор. — Досі ти приятелював з ними.

— Ну, бо не мав кращого товариства.

— А твої-ж „дамі”: Гапка Козій, Шиманська?

Мойса засміявся глумливо, сягаючи до коробки з цигарками.

— Які вони мої? — Одна дурна ковбасниця, а друга стара к...

Увійшла Єринка, поставила біля доктора склянку гарячого чаю, прибрала порожню й, не глянувши вбік Мойси, вийшла. Той украдки провів її очима до дверей.

Сологуб закинув за голову руки й позіхнув удруге. Розмова виразно нудила його.

— Недобре говорити так про своїх приятельок, — кинув сухо. — Неподжентельменськи, Мойсо.

— Щотам, — неподжентельменськи! Хіба ви не знаєте тієї зарази, Шиманської? Добре вам що спекались її...

Сологуб стрепенувся, мов короп у мулі.

— Таж ти мені її захвалює, як дуже чесну та поряд-

ну жінку. Ще прилітав сваритись, коли я її вигнав, — пирхнув обурено та сьорбнув гарячого чаю. На покритті біля нього лежав ниць розгорнутий томик Верлена. — “Sagesse” („Мудрість”) — він поклав на нім руку.

— Хи-хи! Та я і сам думав... — бовтнув нівсих — нівтих Мойса. — Вона показувала зверху...

— Здається, — вона показувала тобі нетільки зверху, — муркнув у вуса доктор. — Та це твоя справа; але ти-ж втелюшив її мені.

Мойса знов захихикав стиха, уклавшись у хитро-примильну посмішку.

— Пождіть, — зашепотів, жагуче нахилившись, — я ще про ню вступну таку порнограф'ю, що сам Декамерон не втявби такої. Йй-йй, правду кажу! Ще й добре зароблю на цьому. Я про ню таке знаю, що вам і не сниться.

— Не сумніваюсь, — кинув Сологуб, закурюючи цигаро та підніс до очей книжку. Мойса умисне не завважив цього, нахилився ще ближче.

— Це така зараза, така гетера! — зашепотів жагуче. — Вона думає, що я буду женитися з нею. Пристала, як смола: — „женися й женися”.

— І женися! Ти-ж лазив до неї, підночовував, — всі знають...

Мойса спаленів. Найбільш боявся свідків втаємничених в його амурні справи, — з Шиманською поготів. Не думав, що доктор все знає. Ніколи досі не зрадився з цим; уперше виявив таку недискретність.

— Не бійтесь! — вишкирився хитро. — Вона мала всі надії на вас.

— А ти разом з нею, — кинув знехотя доктор, — у свати збирався.

Це зовсім збило Мойсу. Замовк, покрутившись на кріслі.

— Усе це пусте, пане докторе! — махнув рукою, впадаючи в жартівливий тон. — Ви кажете, що „отчество” вживають тільки руські та євреї...

Еге, москалі та жиди російські.

— А ось наш секретар окружного суду, Матвей Єв-

стаф'євіч, усім „поотчеству” каже і всі йому також. А він-же учений, „Римське право” як „Отче наш” знає.

— Матюша? — муркнув зпоза книжки доктор. — Матюша Крутенко? Той може. На-те він на „казьонній” службі, прийняв православ'є, російське підданство, робить „казьонну” кар'єру.

— Я чув, ніби він вже „статській советнік”, — вставив обережно Мойса.

— Ну, щож, — пнеться по драбині вгору. Тимчасом ще лиш „тітулярний советнік”... Той, що хоч, може тобі доказати, іто „науково”, „юридично”, „історично”, „льоґічно”, чито-пак „логично”, як кажуть „вірнопіддані малороси”. Недурно селяни прозивали його „Матюша Мотій”.

Мойса захихикав підлипливо.

— А всеж він вчений, — почав обережно. — Каже, що „отчество” саме понашому, а руські тільки від нас його взяли. Мене — де загляне, гука іздалеку: — „Тримайся mocno, Мойсей Алексеевіч”! — Щоб я так жив!

Сологуб сьорбнув сердито чаю.

— А ти його спитайся, твого Матюшу, як це так сталося, що москалі взяли в українців те, чого у них зроду нема і не було ніколи? Ти чув, щоб десь на селі, хтось когось по батькові кликав? А село цеж суть і основа української нацьї; воно зберегло найглибші властивості її. Тоді, коли в москалів кожен шолудивий кацап, чи кацапка, як не Іван Метрафановіч, то Матрьоша Івановна. Спитай Матюшу, чи він у себе, в Галичині, чув де це „отчество”? Хіба серед москвофільських попів, що сидять на царських рублях, або ще серед так званих „радикалів”, для яких „отчество” — вияв найбільшого „демократизму”, імпортованого політичними емігрантами з Росії в Галичину, з Драгомановим на чолі. Матюша теж любить почванитися інколи, пошепки, своїм „демократизмом”, ба, навіть „соцьялізмом”. Скажи йому від мене, що він хоч і вчений, „Римське право” як „Отче наш” знає, а дурень, зі своїм „отчеством” разом. Це так, якби старий, гнилий сифілітик доказував, що ти його заразив пранцями, яких у тебе ніколи не було, — висопів сердито Сологуб. — Тай само слово „отчество” — суто

московське, — в українській мові нема навіть такого слова.

— Він каже, що ще наші князі „отчества” мали, — бовтнув несміло Мойса.

— Скажи йому від мене, що він двічі дурень і стобреха. Раз, що ця княжа золота, ті скандинавські зайти, не українці були; а два: вони вживали тільки династичних відіменних назв, як претенденти на київський престіл, за який, те й знали, що різалися. Оті всякі: Володимирковичі, Ярославичі, Святославичі, Всеволодичі. Це радше були призвища їх, так як у нас: Петрівські, Іваницькі, Павленки, Стасюки, а у скандинавців: Андерсени, Петерсени; у поляків: Болеславські, Станіславські. Це нічого спільного з московським „отчеством” не має: Іван Петрович, Мар’я Івановна. Ось і все.

Сологуб втомлено заплющив очі.

— Ви хворі? — спитав запобігливо Мойса.

— Перехопив трохи вчора в офіцерському клубі.

Мойса, проте, не рухався; сидів цупко, розглядаючись по стелі. Сологуба це дратувало, хотів бути сам.

— Я зайшов порадитись з вами у дечім, — почав Мойса, — та ви, мабуть...

— Кажи.

— Мені, пане докторе, надокучило поратися з художобою. Краще вже людей лікувати. Всетаки, що людина, то не худоба.

— Як-яка, — кинув доктор, не розплющуючи очей.

— Біля людини чистійша, інтелігентнійша робота.

— Ти-ж не хотів іти на фельчерський курс, коли я тобі радив. Досі вжеб...

— Ех, колиж-бо той хвершалський курс!.. Де вже мені вчитися, пане докторе?!

— Розумні люди до смерти вчаться.

Мойса знизив голос:

— Це якби так, без цих дурних курсів дістати свідоцтво... Я-б не пожалував вже пару десятків рублів, кому слід дати, щоб видав таке свідоцтво. Все таки зашадивби собі пару років дурної науки. А освіти в мене ітак більш як треба. Медичної також. Мені тільки трохи прахтіки бракує. От, якби так побути у вас, вроді аси-

стентом. Цеж більше, як ті якісь курси. Мені багато не треба. Разів два-три побачити і знаю.

Сологуб розсміявся.

— Ти, Мойсо, наївний, як сільський хлопчик. Раз, — що фальшивого свідоцтва тобі ніхто не видасть ніза які гроші. Треба закінчити трьохлітній курс, відбути практику при шпиталі, скласти іспити на фельчера, з правом практики; а друге: — як це ти собі уявляєш? Братися людей лікувати, не маючи про це найменшої уяви. Цеж звичайний злочин, шахрайство, Мойсо. Ти про це не думав? Хтось тобі довіряє, шука твоєї поради, платить тобі гроші, а ти його дуриш та преспокійно відправляєш на той світ. А третє, — ти опинився-б зразу, навступі, за ґратами, на добрих декілька років за обман та фальшивство.

Мойса спаленів та поблід раптом, — марево тюрми жажнуло його.

— Таж я маю медицину в книжці, — зашепотів переконливо. — „Домашній врач” („Хатній лікар”) доктора Алмазова. Там є всечисто, як пізнавати всяку хворобу, як лікувати. Навіть рецепти є. Я виписав з Петрбурга, — руб двадцять коштує. Нетра ніяких курсів, ані іспитів, ані грошей витрачати. Мені лиш, щоб підучитися трохи біля вас хірург’ї, вроді асистентом, — говорив чомусь пошепки, але упевнено і з захопленням. Сологуб впер в нього понурий погляд.

— Чого в ньому більше: дурня, чи шельми? — думав з почуттям досади і співчуття разом. — Ти, Мойсо, наївний як сільська неграмотна баба, — промовив спокійно. — Якби книжка Алмазова могла заступити лікаря, — ніхто не вчивсяб на лікаря, ані фельчера. Але книжка не вислухає, не обсліджує хворого, вона тільки дає поради-вказівки першої помочі там, де нема близько лікаря. Тобі все видається дуже просте, як кожній примітивній людині, що не доцінює здобутків людського знання, зате перецінює свої здібності й таланти. Ти раз побачив ампутацію ноги і вже певен, що сам можеш бути хірургом. Так, ніби відрізати ногу людині, тесаме що від стола. Збираєшся бути моїм асистентом, не тямлячи, що лікарський асистент, цеж закінчений лікар, що відбува

тільки практику при професорі, чи спеціалісті. Ти можеш бути звичайним санітаром, послугачем шпитальним, небільше.

Лице Мойсове спалахнуло знову, губами ковзнула глумлива посмішка.

— Ти знаєш, скільки лікар мусить вчитися, щоб знати докладно анатомію людини, зокрема хірург? Скільки мусить перерізати трупів, заки почне живих оперувати? Яка велика відповідальність лікаря перед пацієнтом, перед правом, перед власним сумлінням? Скільки його нервів, а інколи спокою цілого життя, коштує така операція? — відсапнув важко Сологуб.

Посміхаючись розгублено, Мойса дивився йому в очі.

— Чом ти не береш річей тверезо? Не робиш того, що тобі посильно? Пориваєшся на те, чого ніяк досягти не можеш. Ти все хотів-би здобувати без праці, хитро-мудро невеликим коштом, або коштом інших, щоб лиш горнути користи для себе, легку славу, гроші. Це шлях дуже непевний, Мойсо; далеко ним не зайдеш. На самі свої здібності покладатися годі. Здібності без знання, без ретельної праці над собою, — неораний степ, на якому бур'яни бувають. Ти не хотів на фельчера вчитись, а збираєшся бути хірургом.

Сологуб упрів від цієї дозгої тиради, незвичний стілько говорити. Голос його згучав твердо, з нотками обурення. Мойса сидів мовчки, похнюплено, іронічно всміхаючись врядигоди. Не сподівався такої відправи. Йшов сюди як провісник блискучого задуму, однаково корисного для нього, як і для Сологуба. Справді, що могло бути кращого, легшого до здійснення для них обох?!. Слово „асистент”, що почув уперше на пропам'ятнім обіді з докторами, осяяло його сьогодні вночі і на ранок встав вже готовим асистентом. Бачив навіть у себе на дверях ніклеву табличку: «Мойсей Алексеевич Квац-Кваченко-Квачов (і нашим і вашим) асистент доктора Сологуба». І такі-ж візитівки із золоченими краями, як у доктора Шапіри.

Та хіба-ж з таким бовдуром можна чогось добитись? Навмисне раз-у-раз стає мені поперек дороги. Із завиді, розуміється! Щоб, бува, не перескочив його. Дарма я

тільки сповірівсь на нього, розкривсь перед ним. Мав кому довірятись?! Ах, дурень, дурень з мене! От, Шапіро жид, а як він ставиться до мене! Я певен, — прийме мене зразу. А це „свій” називається. Пожди! — Ти ще пожалієш колись...

Поворотна хвиля огірчення й злоби проти Сологуба поволі підіймалася в Мойсі. Встав та схвильовано пройшовсь по кімнаті. — Що йому робити? Зривати з Сологубом було ненаручно. Був йому потрібен. Де-б він мав змогу побувати в такому товаристві? Ну, і заробити?

Проходивши трохи. Мойса сів знов проти Сологуба.

— Усе це пусте, пане докторе! — промовив весело, счавивши у собі збентеження й злобу. — Я пожартував лиш, щоб розважити вас трохи. З кого-б ви посміялися, як не з Мойси? Хе-хе! У мене до вас зовсім інше діло. Хотів вам прочитати свої останні твори, поезью, — стягнув рукою у бічну кишеню.

Доктора пройняв нагло струм внутрішнього спротиву, але не виявив його назовні, тільки мовчки заплющив очі, як жертва перед знаряддям тортур. Мойса сприйняв це, як готовість слухати його в більшому скупченні, — почав читати. Читав захоплено, з патосом.

Сплески пальцями руки на грудях, витягнутий не порушно, Сологуб уявив себе покійником, над яким дяк читає заупокійні молитви, а в порозі остовпілий з дива і жаху, Проспер. Це дало йому декілька хвилин розваги. Насилу стримував сміх, від чого здригався йому живіт. Саме отримав від Улашина листа, повного дотепних дигресій і дві останні збірки Верлена. Був весь у зачарованні вибагливою простотою його вірша:

“Qu’ as tu fait pleurant sans cesse?

“Qu’ as tu fait avec ta jeunesse?*)

Нагло впало йому у вухо:

„Знаю я що, ти гетера,
А любов до тебе чую,
Хоч байдужість еманую...

*) Що ти осягнув, плачучи усе?
Що ти зробив з юністю своєю?

— Що цей дурень читає? — насторожився. — Еманує байдужість? Що це за штука?

.....
Я візьму тебе спонтанно,
Наче ще невинну панну,
Роздягну тебе, роззую,
І як сестру поцілую...

— Нащож до цих братерсько-сестриних цілунків роздягати? — спитав весело доктор. Мойса тільки посміхнувся, не спиняючись.

Твої ноги, твої груди
Мучать мене до зануди...
гудів далі патетично його голос.
Жду тебе, як ласку божу,
Бо вже витримать не можу.

— Пожди! Годі! — перебив Сологуб та сів у постелі. — Я також негоден більше витримати. Ти цю хе...ну (він вжив масного московського вислову) називаєш поезьєю?

Мойса підвів на нього здивовано-обурений погляд.

— Цеж лірика, хіба ви не бачите? Слухайте далі, — вам стане ясно.

— Мені ітак ясно, до біса! Ніякої лірики, ніякої поезьї!.. Просто свинство, гідота, Мойсо! Пощо ти це пишеш? Кому це потрібне? Що воно дає комусь? Як вже „не можеш витримати”, — то пиши для себе, не показуй людям. Женешся за славою, а осягаєш протилежне, — відкриваєш всю свою убогість, порожнечу, бездарність. Зрозумій це, Мойсо!

Сологуб кричав схвильовано, виведений з рівноваги тією „творчістю”. Вона вдерлася в його благодний верленівський настрій і брутално його зруйнувала.

Доволі терпляча, вирозуміла його вдачу, витримувала якось досі ті Мойсові читання. Не міг відмовити йому, з почуття якоїсь „дурної” гуманності, — жертвував часом і терпцем. Слухав, звичайного, цього одним вухом, збуваючи Мойсу декількома заввагами, радив кинути цю писанину. Проте робив це лагідно, спокійно. Цей несподіваний вибух вдарив сьогодні Мойсу більше, як вся попередня Сологубова нищівна промова. Бив у найболю-

чіше його місце, в його письменницьку, поетичну творчість, в його найбільші амбіції, надії.

Мойса вп'явив у нього остовпілий погляд. На стиснутих щелепах набігли йому м'язи. — Ні-ні-ні! — кричало в ньому. — Неправда! Нічого ти не тямиш. Це все із завиді, із завиді. Мудрійші за тебе мене хвалять. Матвій Євстаф'євіч Крутенко — учений більш за тебе, каже, що я талант, вмю гарно розповідати, малюю живо справжнє життя. Навіть Стасюк більш тямить за тебе, каже, що мій „Зоть Пройда” безсмертний, як „Мертві душі”, що я другий Гоголь.

Він схопився з крісла, — здавалося, що кров його заливає. Потемніле, набрякле обуренням лице його пашіло. Сологубові кинулось це в очі, — пожалів Мойсу.

— Справді, йому припало сьогодні трохи забагато, — думав, чухаючи брову. — Мені терпець обірвався.

— Ось послухай лірики, — промовив лагідно, лігши знов у постіль. Мойса сів.

«О, дякую, що ти прийшла таки!..

Я цілу ніч в безсонні знемагався,
З примарами химерними вагався,
Та розважав сполохані думки.

Вони ось тут безладним роєм грали,
Сміялися над мрійником старим
І в тиші злій немовби докоряли,
Що я життя своє пустив, як дим...

Відкинувши голову, з заплученими очима, доктор говорив півлежма, неначе мрів у півсні.

«Ох, та невжеж?! Відкинь важку заслону,
І відчини затемнене вікно.

Як соняшно! Мов світла ціле море
Влилось сюди та хвилями буя...

Мойса застиг, стиснувши між коліньми зложені долоні. Мав зібгане натугою обличчя, затиснені губи.

«Не сонце то, а ти, небесна зоре!

Розрадонько єдина моя!
Не віднімай з моїх грудей правиці,
А лівую лиши ось тутки на чолі.
Від приторку моєї чарівниці
Стишаються і болі, і жалі.»

Здавалося, — Сологуб не дихав. Щойно по хвилині муркнув:

— Так пишуть поети.

— Це ви? — спитав хрипко, пополотнілий нагло, мов переляканий, Мойса.

— Ні, — Михайло Старицький.

— Старицький? — повторив з полегшею той і спалах знов залив його лице. Був певен, що се вірш самого Сологуба присвячений Єринці. В Мойсі враз заворушилися давні почуття пристрасти, голодних, виючих рев-нощів. Нехай той вірш і якогось там Старицького, але переказав його він, Сологуб, і як!.. Просто самого себе переказав та її. Всі ті слова спрямовані до неї. Цеж ясно, ясно!..

Уявив собі все тут, у тій спальні. Паморочні сцени рафінованих любовщів старого розпусника, розкошеля-ба, з нею, з Єринкою. Недоуявні, недосяжні йому, витончені панські орг'ї, старого бабія, розсолоди, п'яниці. Якась похитна містер'я божевільних, гріховних пестощів.

— Як він говорив цей вірш!.. Наче сочив по краплі, смакуючи. Старий прилюбник, розпусник, що забрав йому її. Ах, ти-ж!..

Щось причаєне поривалося в Мойсі до скоку. Міг ось зараз кинутись на нього й задушити, стиснути обома жменями горло, як зашморгом, тільки захарчавби й не тріпнувсяб навіть. Галапас, загарбник!.. Пан! — гарчала в Мойсі причаєна ненависть, пружилась до скоку. Поблідлий зібгався, тремтів увесь.

— А ось Куліш, — почув спокійний, м'який голос, ніби звіддаля звідкись. — Вслухайся у цей величавий епічний ритм.

«Чом, Дунаю, став ти мутен?

Став ти мутен, каламутен?

Чи то хвилі тебе збили?

Чи лебеді сизокрили?

Чи коники вороненькі?

Чи козаки молоденькі?

Сологуб нагло схопився з ліжка босий, у білизні, розхристаний, зі скуйовдженим чубом. Ходив по кімнаті, деклямуючи поривисто, в естазі.

«Чого, серце, ти сумуєш?!
Так сумуєш, умліваєш?
Чи ти нове горе чуєш?
Чи давніше споминаєш?
Ой, хоч чую — не боюся!
Я кривлею розіллюся.
Розіллюсь по ріднім краю,
Від Османі до Дунаю...

Несподівана, розбурхана сила біла з масивної його постаті, як і зі слів Панька Куліша. У Мойсі враз упало щось, затихло і погасло. Увесь бунт злоби, ненависті, пімсти. Дивився здивовано, мов перелякано, на Сологуба. Ніколи досі не бачив його таким.

— Це, Мойсо, поезья! Так пишуть поети. Але для того треба мати тут, — ударився в груди, — і тут, — стукнув себе в чоло. З порожнього не наллеш. Поети, письменники родяться, не робляться. Зрозумій. Крім того потрібна освіта, праця над собою, вроджена чутливість, інтелігенцьа, культура. Тобі-ж, Мойсо, всього цього бракує. Навчися, бодай, читати письменників, поетів, збагнути суть мистецтва, замість пороти всяку хе...ну. (Сологуб знов висловився нецензурно).

Мойса силувано засміявся. Це розпружило неначе цупку атмосферу. Доктор допив вихололий чай та упав на ліжко.

— Болить голова, — пробурмотів стомлено.

— Хотівби прочитати цього Старицького, — бовтнув Мойса.

— Маєш там у книжниці. Бери, читай: українських, російських, польських письменників, нових і клясиків.

— Я вже цих давно поперечитував спонтанно, — махнув рукою Мойса.

Підійшов до книжниці, взяв декілька книжок і спанталичений вийшов навшпиньках. Доктор вже спав. Був розторощений, проте, в голові його зблигнула нова ідея, саме в цю мить. Зайшов ще на гору до Грицька, посидів декілька хвилин, взяв пару старих річників „Ніви”, „Основи” і з цим вантажем подався додому.

— А він таки, зараза, і у віршах розбирається трохи, — думав ідучи подвір'ям.

Під Новий Рік Мокрина казала винести коровам теплого пійла — сироватки; кинути в ясла „різдвяного” сіна, вівса; насипати курам та индикам чистої пшениці замість посліду, як це водиться одвіч. Вона зберігала стародавні звичаї.

Господар в цю ніч повинен вийти нишком, постояти біля стаєнь, короварень, хлівів, — послухати, що про нього говорить худоба, — хвалить чи нарікає? Це-ж тільки раз у рік, у Маланчину ніч, дано худобі право говорити. Сологуб ще дитиною ходив з нянею підслухувати, що говорить худоба, та якось ніколи не довелось йому почути, хоч прислухався пильно. Мокрина потішила його, що то він малий ще, не справжній господар, хоч і первак, бо лиш первак може таке почути. Коли-ж став господарем, — не мав вже охоти ходити з нею на підслухи, хоч як його намовляла.

— Ідїть, няню, самі, це тільки вам худоба правду скаже, мені, як стій, набреше, — сміявся. Мокрина таки вірила в таку силу, дану худобі у Маланчину ніч. Кажуть, — колись пійшла підслухувати сама, як молода ще була та вела в Орестові усю господарку. Почула таке від лисої корови, що вже потім ніколи більше не ходили підслухувати. Не призналася навіть, що їй Лиса сказала. Зате Антип, що також був ще тоді молодий, достоменно здогадався, але також не сказав нікому.

В той Маланчин вечір дівчата з хлопцями ворожать, як і на Андрія. Тільки-ж новорічна ворожба важливіша й навіть страшна буває, бо інколи сам „він”, не під ніч згадуючи, показатися може. Єринка з Тетяною палили папір на лопаті від хліба, дивилися на тїнь на комині. Єринка побачила їздця на коні й пізнала Кереля.

— Приженеться, приженеться хутко, не бійся, — зраділа й Мокрина.

Потім приходила із села Маланка з циганом, з жидом, з козою. Було сміху з кози й з Тодора, що її бо-вся. Приходили щедрівники щедрувати під вікнами:

„Щедрий вечір, добрий вечір,
добрим людям на здоровля”.

Так прощали старий 1902 рік. На „Новий” доктор

сидів весь день удома, приймав, як усе, посівалників, гостей. Із самого ранку приходила челядь, потім фільваркова старшина: обидва отамани: Онисько Колос від коней, та від волів Кость Кривицький, осавул Макар Сокольвяк, Артем Квас лановий, кашовар Юхим, нічний сторож Конячка, старий штельмах Захарко. Входили шанобливо, з поклоном, сипали кожен три жменьки збіжжя край столу, бажали докторові багаторіч. Дід Антип станув на порозі перший:

— „Вінчуємо пана із цим Новим Роком, із щастям, здоровлям. Дай Боже усе гоже на той рік, щоб було ліпше як торік. Щоб було згідно і в оборі плідно, дай Боже!” — виголошував урочисто новорічні побажання та посівав стіл.

— „Сійся, родися жито, пшениця, всяка пашниця!.. Роди, Боже, пшеницю, як лава!”

За ним повторяли поздоровлення всі. Сологуб дякував, бажав людям також, садовив їх за стіл, гостив горілкою, м'ясивом, цигарками. Вони сиділи цупко, достойно, ніби посла сторонської держави на дворі великого везира XVI-XVII сторіччя. Цеж тільки той єдиний день у році вони були тут гістьми — не слугами. Це їм давало почуття самоповаги, гордощів, бажання продовжити цей короткий час якомога довше. Найстарший віком із всієї челяді, дід Антип Сокір, одноліток покійного ще доктора Ореста Сологуба, передував на цьому бенкеті. Його всі слухали поштиво, уважно. Наймолодший був Грицько безногий, соромливий, боявся пити, щоб не було як на Святвечір. Другий також наймолодший з усієї челяді, табунник Антін Грач, в короткому кожусі, перехопленому ремінцем у стані, стрункий, з осяяним радістю обличчям. Він затесався в куток, захищений за всіма, соромився пити, їсти. Радість самої нагоди побути тутки, почути про що люди балакають з паном, тримала його у своїх тенетах.

Усі ті „дядьки” тодішні як і доктор, росли з ним разом, гралися малими у війни, потім підросли рибалчили, полювали з „паничем”, відбували призви, женихалися, дружилися та згодом старілися поволі, аж досі. Припиваючи, згадували молоді літа, пригоди юнацькі й

сміялися гучно. Доктор реготав також, почухуючи зі зворушення брови, наливав усім горілку. Сам пив небагато, маючи ще перед собою увесь новорічний день з усякими гістьми.

Після котроїсь чарки балачка зійшла на політику. Декого з дядьків ця розмова найбільше кортіла, почути від доктора, що діється у широкому світі, на „високих верхах”? Він умів усе ясно, докладно й зрозуміло розтолкувати.

Саме недавно прокотилося світами дві війни: з Бурами в Африці, та в Азії з Китаєм. З цього, що казав доктор, виходило, що нетак Китай почав цю війну з „нашим царем”, як говорив у волості писар Стасюк та батюшка в церкві, — як на сумирний Китай напала ціла згряя європейських держав. Доктор так і висловився — „згряя”, „ніби неситі собаки на ведмедя”, усі імпер’ї: Англія, Франція, Німеччина, Італія, і „наш”. До них ще пристали: Америка, Японія й давай рвати той Китай з усіх боків, кожен жаден вирвати собі якнайбільший шмат живого м’яса. Відсталий зброєю Китай невисилі боронитись від стількох, підняв повстання „боксерів” проти чужинців, що обсіли його мов воші, став їх проганяти. Та сила на боці займанців; обскубли той Китай. Росія загарбала собі Порт Артур та Манджур’ю...

— То цеж виходить зовсім непоправді, — дивуються дядьки. — Аж стільки государств на одного Китайця... Нехай він і не нашої віри, а всеждно люди...

— Англієць, кажуть, також непозакону зайняв бурську землю.

— Авжеж непозакону. Бури мужньо боронили свою батьківщину, п’ядь по п’яді, та їх жменя супроти великої британської імпер’ї, — толкує Сологуб, і думає разом: — Яке глибоке почуття законности й справедливости у цих людей. Цеж отой український етос, світорозуміння, духовість народу.

— Якже це так? — підводиться з кутка кучерява голова табунника Антона. — Раз моя земля, я її доробився своїми руками, чи то мій дід, чи батько, то яке кому право до неї?

— Отож-то, стотно так, — притакують усі.

— Я своєї землі не давби, — спалахує враз лице табунника і голос його звучить жагуче і твердо. — Сокирою зарубавби гада, або він мене, а живий не давби. Тут йому смерть на моїй землі, або мені.

— Гименно так. Аякже инакше? Над таким тільки самосуд. Хоч моєї землі? На, їж! Гризи її своїми кістками.

— І позакону. Такого не гріх убити. Стотна, стотна правда. Ти прийшов мое займати? Хто тобі дав те право? Я-ж по твое не йду.

Всі голови похитуються притакливо й звертаються до Сологуба.

— То може після тієї війни, — з „налогами” попустять? Може знов наділятимуть землю, як після турка?.. Може трохи ціна впаде на землю?

Стільки цих питань і доктор мусить на все відповісти; таж читає всілякі газети.

— А що це воно — „імпер'я”? — цікавиться хтось.

— Імпер'я — це така держава, що жие розбоєм, як звичайний бандит; заграбує чужі землі, гнобить, винищує народи, що споконвіку живуть на цих землях. Ще й гордиться своєю силою.

— Якже це так? — веде недоумно очима по людях табунник. — Виходить — государства достоту, як бандати, граблять одні одних, займають чуже, ще й людей беруть собі під ноги. Хібаж це закон?

— На світі, Антоне, закон — це сила. В кого дужчий кулак, — того закон і правда.

— Та цеж **непоправді!** — **скрикує** Антін. — А я усе думав, що то лиш у нас, мужиків всякі конокради, злодії та панське право... Не знав, що государства...

— Думай, мой, скільки хоч, — всього не назнаєшся, — перебива хтось глумливо. Декому смішно з Антона. Зовсім безземельний наймит, береться самосуд робити над цим, що займе його землю. Ха-ха-ха! Зарубавби, каже сокирою гада, а сам коня вдарити шкодує.

— Та цеж кінь! — кричить майже Антін Грач. — А це злодюга, загарбник. Яке його право до моєї землі? — блискають гнівом його лагідні очі. Він стоїть, мнучи в руках шапку; хтівби ще щось сказати та спанталичений сіда.

— Правда, Антоне! — гука до нього доктор. — Достотна твоя правда. А чого це ти заховався там в куток? Ходи сюди! Сідай біля столу, бери чарку, їж!

Всі знають, що Антін докторів любленик, тільки він сам не думає цього. Підводиться несміло й виходить з кутка, посміхаючись, потрушує чубом.

— А якби так усі государства станули разом проти такого, вроді самосуд над таким зробили, над імпер'єю? — каже радісно, дивлячись докторові в очі.

— Ба! — сміється той. — Колижбо всі вони, Антоне, оті „государства” одним ликом шиті. Кожне хоче імпер'єю бути, загарбувати чуже.

— Отож-то! — підхоплюють весело дядьки. — Ха-ха-ха!

— Одно тільки лишається, Антоне, — налива йому велику чарку доктор, — рубай сокирою гада, що займа твою землю. Іншої ради нема.

— Стотна правда! Ха-ха-ха! — гуде веселий гомін.

Зовсім безземельний наймит, табунник Антін Грач, струшує кучерявим чубом та бере свою чарку.

— Ну, то будьмо здорові, — припиває до всіх.

Пляшка „калганівки” порожніє; появляється нова. Стіл заставлений рясно; посередині коробка з цигарками. Дим хмарою стелиться під стелю.

— Мо й справді наділятимуть землю, раз підкубили китайця? „Победа” значить. Після „Восточної” (так зв. „Східня” війна з Туреччиною 1877-78 рр.) були попустили трохи, а після „Кримської кампанії” (1853-56) вийшла свобода, панщину скасували. Після кожної війни попускають трохи. Ще багатьох пам'ятає ті війни. Дід Антип саме заходивсь розповідати (у стосотий раз) за цю першу й за другу війну з турком, коли надійшов Мойса з гокоманом Водзінським та перебили; а за малу годину появився й алтикар. Станув на порозі у шубі та шапці, обкинув поглядом згори усе товариство й звернувся голосно до Сологуба.

— Що це у тебе сьогодні, — волосна сходка?

Люди прийняли це за веселий жарт, — засміялися хором.

— У мене Новий Рік, — відповів весело доктор. —

Ти цього не знаєш? У тебе, мабуть, „Кучки” чи „Йом-кіпур”, що стоїш у шапці, як жид у божниці.

Сміх загудів знову. Канці це не сподобалося.

— Я прийшов по тебе, — сказав роздражено, з натиском. — Ядзя чекає нас з обідом.

— Ти знаєш, що я сьогодні нікуди не виходжу з дому, — відказав спокійно Сологуб. — Скидай шубу, як хочеш, та присідайсь до столу.

Це, мабуть, ще більше роздратувало Сильфуцья Щепанського vel Канку. Він скинув на доктора повен їді та обурення погляд.

— Ти, здається, остаточно схлопів вже? — горкнув через зуби. — Сам не помічаєш, що стаєш смішний ма-ньяк, піввар'ят.

— Пів тільки? — зажартував Сологуб. — Бо я тебе маю за цілого.

Кімната знов дихнула сміхом. Аптикар здригнувся.

— Скажи, до чого це все подібне? — фукнув сердито. — Тут ще тільки бракує двох-трьох п'яних баб.

Сологуба смішила набундючено-арогантна постава Канки; людей, мабуть, також. Вони знали аптикаря не гірше як і Сологуба, — не любили його. Збагнувши його озлоблену неприхильність до себе, перестали сміятись; прислухалися мовчки до тієї розмови. Хоч вона велася попольськи — розуміли все.

— Я не знав, що ти прийдеш так рано, — віджартувався далі доктор. — Бувби запросив спецьяльно тобі до товариства Гапку та Шиманську.

Дядьки не витримали, загули знов сміхом. Мойса від реготу затупав під столом ногами. Канці на мить заткнуло дихавку. Сологуб кепкував собі з нього в приявності „гадуф”, дарма що сам він викликав це, своєю безтактною поведінкою. Метнув на доктора громовий погляд, але зустрів широкоусміхнене, підхмелене його лице з полуботківськими вусами та цілу галер'ю подібних йому розпровеселих облич. Атмосфера була святошно весела, простодушна. Стоючи посеред кімнати в кожусі та шапці, Канка силкувався вгамувати гнів.

— Пора з цим кінчати, — обізвався похмуро. — Ма-

еш хіба досить цього товариства. Збирайся, — я чекаю.

— Дарма, — я нікуди не збираюся. В мене сьогодні увесь день гості.

— Отже — не їдеш?

— Ні.

Аптикар відвернувся й пустивсь до дверей; перед порогом спинився.

— Їдеш?

— Ні.

— Cochon! (свиня) — кинув сердито й почав скидати шубу.

— Ха-ха-ха! — гримнув загальний регіт.

— За здоровля пана аптикаря! — підняв чарку дід Антип, як визнаний усіма церемоні-майстер і дипломат.

— За здоровля, за здоровля! — підхопили дядьки.

— З Новим Роком, — підняв набундючено келих і Сильфуцій Щепанський.

Селяни почали дякувати докторові, прощатися і гурмою вийшли.

— Кого ти чекаєш? — звернувся до доктора Канка.

— З Ладижина і з Гайсина, мабуть.

Це означало: — „казьонна компанья”. Канка відчув щось вроді солодкого скоботання у здоховину і зразу впав у веселий настрій. Підійшов навіть та обняв Сологуба.

— Бажаю тобі одружитися врешті та устаткувати те твоє життя, старий фантасте!

Сологуб щось буркнув, посміхнувшись. Канка був пустославий, панолубний сноб; перся в „аристократи”; запобігав перед сильними світа цього. У Сологуба збиралася інколи повітова, ато й губерньяльна „знать” урядова, з якою він мав усякі справи, з картяними й пляшковими включно. Вони приїздили до нього радо, знаючи широкий стиль тієї гостини. Тутки нераз бували й цікаві дискусії, з якими нечасто можна було здібатися на провінції. Все це гіпнотизувало Канку. Навіть пекельний бешкет дома, з трьохденним цокотінням Ядзі, не примусивби його відмовитися від такої приємности, з таким товариством, почванитися тут своєю російською мовою, льояльністю своїх поглядів, похизуватись вибагливими

маньєрами, ерудицією. А головне, розповідати потім своїм знайомим, з ким то він недавно вів таку і таку дискусью.

Щось подібне переживав і Мойса, певен, що й він опиниться в цьому товаристві. — От тільки якби спекатися Водзінського, — думав зажурино, — бо він сюди ніяк не підходить, буде тільки заваджати. Та Марцін Водзінський плекав достоту тісамі думки і надії. Обидва сиділи за столом, розперті у кріслах, раді, що спекалися врешті приявности мужиків, яким доктор присвячував чомусь усю увагу, майже, не звертаючи її на них. Поставив перед ними пляшку горілки й полумисок з м'ясивом та повідчиняв вікна накуреної вщерть кімнати. Хвиля морозного повітря влилась до їдальні, натомість густо-сиза хмара тютюнового диму притьмом погналася радісно надвір, як визволена з грішного тіла душа покійника. Сологуб позіхнув широко, втягаючи в легені свіже повітря.

— Я трохи втомлений, — промовив. — Вибачте, хлопці, — маю сьогодні гостей, хочу трохи спочити. Приходьте колись другий раз; тимчасом частуйтеся самі. Ходім, Канко, продріматися трохи.

* * *

— Скажи, звідки у тебе ця твоя хлопоманья? — обізався миролюбно Канка, скидаючи сурдут, щоб лягти на канапі. — У твого батька зовсім її не було.

— Батько був тільки лікар, — муркнув Сологуб, лягаючи у постіль. — В мені, мабуть, лікаря найменше.

— Найбільше хлопомана, — кинув жартівливо Канка.

— Ніякого хлопомана. Я родився та виріс серед цих людей; жию з ними, як і вони зі мною. Це щось більше як хлопоманья, як тобі здається, як „пан” з „наймитами”.

— Але не мусиш їм присвячувати, аж стільки часу та уваги, — м'ярко продовжував Канка.

— Це буває двічі, тричі у рік. Вони цього жадібно чекають. Мій обов'язок і бажання...

Сологубові зіпалися очі, насилу говорив. Канці саме зібралось на розмову.

— Колиж-бо той твій дурний демократизм... Ти просто почувашешся з ними, як риба у воді.

— А звідки в тебе твоє хлопожерство? — засинаючи муркнув Сологуб.

— Не хлопожерство, а почуття національно-клясової вищости, особистої гідности, — почав з натиском Сильфуцій Щепанський, підвівшись на ліктеві. — За мною стоять покоління чистопольської гербової шляхти, без домішки льокального намулу...

— А за мною самі „льокальні” нетяги й п'яниці. Я не маю в гербі левативи... — пробурмотів через сон майже доктор.

Канка замовк і більш не обзивався.

Збудив Сологуба дитячий щебет і тепла, м'яка лапка на його носі.

— Дотоль, дотоль! Инка каже щоб ти вставав, бо вже їдуть гості.

Сологуб схопився, пірвав Тодора на руки й підкинув трохи не до стелі. Малий упав комітьголовою йому на груди.

— Ану ще, — просив розсміяний.

Підкинув удруге. — Біжи, потурмоси за ніс цього дядька, най встає, — показав на Канку та пійшов умитись.

У вітальні застав ладижинського мирового суддю Карпіелього. Середнього зросту, смуглявий brunet, років тридцятьох пару, ішов до нього, протягнувши руки.

— Дородий докторе! Дозвольте вам побажати...

— Сердечно радію, що бачу вас сьогодні у себе, пане Евгене, — привітав його доктор.

Грек з походження, роджений в Україні, з матері українсько-польського роду, Капріелі говорив поправно польськи і поукраїнськи (з селянами в суді). Мав опінью культурної, милої людини; був нежонатий.

Майже водночас увійшов доктор Шапіро у візитці, напаханий гелійотропом, з мушкою на лівій вилиці, переборщено елегантний та самопевний. Був разом з першою формальною візитою тутки.

— Я повен подиву, високоповажаний і дорогий, Венедікт Орестовіч, для ваших талантів, як хірурга так і мистця; щирий ваш приклонник, — почав з переборщеним палом після формальних новорічних вітань, та звер-

нувсь до судді. — Я щойно недавно довідався, що наш високоповажаний Венедікт Орестовіч, не тільки блискучий хірург, але не менш знаменитий „художник” (мистець маляр). Знаєте, — це все його образи, — повів рукою по стінах.

— Ні, не всі, — відповів Капріелі. — Він переважно майстер портрету. Ось ті його портрети і там в кабінеті. Я все захоплююсь ними. Його портрети прегарні. Вони надихані якимсь особливим, тонким символізмом. Зверніть увагу на портрет тієї старої селянки з кужелем, або он той, над писним столом, в його кабінеті, портрет молоді красуні, серед соняшників. Ви відчуваєте...

— Ах, так! Символізм тепер наймодніший напрям у мистецтві і в літературі, — перебив його Шапіро. — Я бачив у Петербурзі...

— Ви щож, — часом не критик мистецтва? — вмішавсь у розмову доктор Віноградов, що саме появився й з черги перебив Шапірі, звернувшись до судді.

— Ні, я тільки звичайний любитель мистецтва, — відповів Капріелі. Він не долюблював Віноградова за його ущіпливо-саркастичний тон, інколи навіть цілком недоречний, як ось в тій хвилині.

— ... в портретах Сологуба, — продовжував, звернувшись знов до Шапірі, — ви відчуваєте отой його дискретний натяк на щось заховане, недосказане ще, що вас зупиняє недовго перед портретом, затягає і чарує...

— Так, так, це правда. Ви, як видно, тонкий знавець малярства, — захоплено скрикнув Шапіро. — Я бачув у Петербурзі виставу „передвіжників”, ах, яке величаве вражіння!..

Доктор увів до вітальні нових гостей; разом появився відсвіжений і вдоволений Канка. Була четверта година. Саме в цю пору звичайно, починалися тут новорічні візити, чи пак „непрошений” новорічний обід у Сологуба, на який цікаво було потрапити з декількох оглядів; товариства, знаменитих страв та горілок, а також часто несподіваних зустрічей. Цим разом такою несподіванкою, й для самого Сологуба, була візита голови окружного суду, Шафірова, що приїхав разом з адвокатом Канд-

рацьким та „маршалком шляхти” Чайківським Садик-Пашею, — всі три з Гайсина.

Сологуб зразу попросив усіх до їдальні, де було вже прибрано після ранішніх гостей, провітрено, виблещений паркет і заставлений гобзовито стіл. Всі зайняли місця при ньому; господар посадив тільки на першому місці Леопольда Кондрацького.

Невисокий, вертлявий дідок, з гостро-допитливими очима та розвіяним білим волоссям, à la Ібсен, старий адвокат, п'яниця й першорядний скрипаль, тішився загальною симпатєю та пошаною. Сильфуцій Щепанський покwapно зайняв місце біля нього, вказавши ласкаво Шафірову крісло біля себе, яке той зайняв з легко саркастичним поклоном.

Був огрядний, високий, в смокінгу, з бездоганно білим горсом сорочки; з клинувато підстриженою шпакуватою бородою, у золотих пенсе.

Весело-урочистий настрій, з новорічними тостами, пересилана дотелними жартами загальна розмова, спершу торкалася місцевих біжучих справ і непомітно перейшла до політики. Після декількох випитих чарок почала набирати несподівано гострих наголошень. Неначе із самого порядку річей, президьяльне становище за столом зразу зайняв Шафіров. Людина, що скрізь і все почувала себе провідною, чито з почуття особистої першости, чи просто із професійної звички голови окружного суду, виробилася в нім маньєра говорити недопускальним заперечень тоном, кидаючи на опонентів легковажно-саркастичний погляд. Це надавало йому якоїсь особливої значливости й панталичило співрозмовця. Любив інколи видавати себе за поступовця, будучи типовим російським бюрократом. У цьому також було щось із сарказму, чи глуму над співрозмовцями, чи самим собою.

Були це роки глухої реакції, на тлі якої трохи поміркованіший бюрократ міг видатися інколи навіть лібералом. Шафіров вживав цього засобу, як деякого кокетування потрібних йому, в дану мить, людей.

Закінчений щойно 1902 рік, що позначився в Росії, як і його попередник, низкою замахів на визначних державних діячів, не заповідав надійної спадщини по собі.

Доведена до останніх меж реакція, ваготіла над тією розкачаною імпер'єю, мов градова хмара, що кожної хвилини може розвертисся громовицею.

Саме хтось обережно натякнув на це.

Не підводячи очей від тареля, між двома навилками страви, голова окружного суду відрубав коротко, з притиском:

— Реакція, панове, — явище цілком природне й неunikнене, як гарячка лідчас тифу — і разом як симптом його. З другого боку це протиставлення, чи запобіжний засіб проти анархії, „крамоли“. Засіб самозбереження держави (государства), єдина надійна зброя, якою розпоряджає й орудує держава.

— Цілком погоджуюсь з вами, — притакнув повагом др. Віноградов.

Потім запала спанталичена мовчанка, тільки Шапіро засовався нервово на кріслі, сковзнувши поглядом по всіх обличчях.

— Беручи під увагу інтереси держави, — почав непевно аптикар, похилившись шанобливо до свого „козирного“ сусіда, але не докінчив. В сам час перебив йому Леопольд Кондрацький, звернувшись до Шафірова з „неутральним“ запитом:

— Кого ви, Александр Николаєвіч, вважаєте найвизначнішим із сучасних російських міністрів і державних мужів, якщо вільно спитати?

Це, назверх наївне питання старого правника і дилльомата, було влучно спрямоване, з метою відхилити дражливу тему й викликати другу. Сологуб водночас поналивав усім чарки.

— Із недавно живих, — безумовно покійного Нікалая Павловича Боголепова, — не надумуючись, відповів Шафіров, немовби чекав цього питання. — А з живих...

— Вибачте. — впав у слово суддя Капрієлі, піднявши здивовано брови. — Його так зв. „Тимчасові правила“ про віддання студентів у солдати, ніяк не потверджують вашої тези, пане голово. Навпаки, — свідчать про недалекозорість покійного міністра освіти, що стверджує також і сам факт його вбивства.

Шафіров повернув голову вбік опонента з виразом,

ніби хоче його прожовтнути. І знов саме впору прийшлося вмішатись Кондрацькому, що повторив своє питання.

— Я питаю, хто із живих сучасних міністрів...

— Із живих, — міністер юстиції, Ніколай Валер'янович Муравйов, — кинув авторітетно голова окружного суду. — Він найправильніше оцінює сучасне становище внутрі держави і найраціональніше, мудро поступає.

— Ви поділяєте погляди і дії міністра юстиції? — знов висловив своє здивовання суддя Капріелі. — Схвалюєте ті зміни в судівництві, що завів Муравйов, які обмежують право прилюдности й незалежности суду?

— Так. Безумовно. Я прихильник рішучих заходів, так зв. „твердої руки”, коли йде про порядок та престиж і безпеку держави.

— На мій погляд, найбільш державно-практичного думання виявив досі Вітте, на становищі міністра фінансів, — уперше обізвася Чайковський Садик-Паша. — Дивіться, як він зразу поставив на ноги державний бюджет, упорядкував фінанси заведенням горілчаного монополю, золотої валюти, піднесенням побічних податків; упорядкував цукрову промисловість. На мою думку, це один з найздібніших, наших сучасних державних мужів.

— Я не заперечую здібностей і заслуг де Вітте, — струснув головою Шафіров. — Але для мене в цю пору найважливіша справа, — це безпощадна боротьба з антідержавними елементами внутрі держави, з крамолою. А Муравйов саме за це взявся з енерг'єю знавця свого діла.

Видно, ніхто не збирався перечити Шафірову, хоч загальна мовчанка проречисто говорила, що не всі поділяють його думку. Шапіро знов засовався на кріслі, з наміром забрати голос, коли саме заговорив Сологуб.

— Цікавий рід ті Муравйови, — пробурмотів, чухаючи брову. — Їх доволі багато і всі вони, як не очейдушні революційонери, почавши від голови „Південного товариства” (Южнє общество) — Муравйова Апостола, що згинув на шибениці разом з двома своїми братами, як і Муравйови декабристи із „Союзу спасенья” — все праведні революційонери. А поруч них непритоненні чорносотенці, як генерал Муравйов Карський, здо-

бувешь Карсу та „усміритель” польського повстання 1831 року, або віленський генерал-губернатор так зв. „вешатель”, що повісив у шістьдесят третьому році 250 поляків, та декілька тисяч заслав на каторгу, ну і цей ваш міністер, — кивнув головою вбік Шафірова. — З тієї нагоди, пропоную, панове, випити за Муравйових, хто за революційонерів, а хто за „вешателів”.

Сологуб підніс чарку, з міною найдобродушнішого дурника-п'яниці й цокнувся з Шафіровим. — І за цей новий 1903, — промимрив під носом.

Можна було подумати, що Сологуб здорово випив; тільки Кондрацький та Канка, що добре його знали, переглянулись мигцем. Доктор любив інколи „строїти дурня”, хотівши покепкувати з когось. Крім того належав до цих щасливців, яким усе якось „щасливо минається”. Чи то завдяки вродженому дотепові, відважній безпосередності, яскравій індивідуальності, своїй пановитій, незалежності думки й становища, чи загальній талановитості хірурга й маляра, — Сологуб міг собі дозволити таке, що другому ніяк не пройшло-б дарма. Усім був відомий його жарт з приставом Рябошейкіним, відомим хабарником та злодієм. Річ трапилася на якомусь публічному бенкеті в Гайсині, з приводу якогось державного свята, серед всієї повітової „знаті”. Сологуб сидів між протойреем та городським головою Савацьким, напроти пристава. Саме обносили полумисок з печениною.

— Мерсіс, — подякував церемонно протойрей, — я herbivog (травояд), — їм тільки „растительное” (рослинне).

— А я навпаки, я carnivog (м'ясоїд), їм виключно м'ясо, — весело заявив Савицький, радий почванитися і своїм знанням латини.

— А ви, пане приставе, просто „вор” (моск. злодій) — їсте одне і друге. — підсунув до нього полумисок доктор Сологуб.

Дотеп цей хутко розійшовся по всьому Поділлі.

Сьогодні Сологуб пив обережно, був мало підхмелений, хоч це не всім було видно; зате адвокат Кондрацький, ревний його побратим щодо чарки, був в „одушевленім” стані, як сам висловився. Підвівшись з чаркою

в руці й дивлячись розчулено на „побратима”, вигукнув патетично своїм істеричним трохи дискантом:

— Підношу тост на честь нашого дорогого, незрівняного і неповторного “elephant terrible”*) — Бенедикта Сологуба.

Всі підхопили цей тост оплесками та вибухом сміху.

— Ха-ха-ха! — реготав Чайковський. — Клясичне! Це-ж до нього незвичайно пасує! “elephant terrible”. Ха-ха-ха!

Навіть Шафіров, счавивши почуття особистої образи за Муравйових, сміючись, стиснув Сологубові руку. Проте злість і жадоба пімсти зачалися в ньому, готова до скоку кожної хвилини. Зачіпати Сологуба йому не хотілося, — було незручно і ризиковито. — Паршивий писок, — подумав понуро, пересовуючи погляд з обличчя на обличчя, довкола столу і враз зупинив його на своїм *vis à vis*.

Долі захотілося, що це місце за столом, припало Шапірі. У Шафірова заворушилося щось подібне до муркоти тигра, що рихтується скочити на свою жертву. Він добре завважив і запам'ятав оплески Шапірі та оклик „браво, колего!” коли Сологуб закінчив свій тост за Муравйових.

Шапіро декілька разів поривався відповісти голові окружного суду, на його апольог'ю реакції, та не міг спіймати відповідного моменту й не мав достаточного відваги. Після виступу Сологуба та цілої сер'ї випитих чарок, ця відвага раптом нахлинула на нього й він висловив її оплесками та цим окликом. Саме погляд Шафірова зупинився тепер важко й уважно на обличчі Соломона Аврамовіча. Яскраво семітська фізйонм'я, з виголеним, круглим підборіддям, самовдоволенна і самопевна, весь час підсвідомо дратувала „істинно русскую” толерантність голови окружного суду, як і нудкуватий запах гелійотропу, що віявся до нього через стіл від Шапіри, разом з пересадною куртуазністю, з якою Соломон Аврамовіч посміхавсь до нього.

*) “Elephant terrible” — вередливий слонь — навмисне перекручення із “enfant terrible” — вередлива дитина.

— Чую через стіл, що від вас несе соціялізмом, — кинув жартом москаль, витягнувши шию понад свій тарель. --- Іто „ярим” (палким, завзятим) злобним соціялізмом.

— А від тебе кримінально-погромницьким чорносо-тенством, — пролетіло блискавкою через мозок Шапіро.

— Який соціялізм ви маєте на увазі, пане голово? --- спитав він з приємним усміхом.

Шафіров: — Я знаю тільки один соціялізм, — ваш, інтернаціональний, марксистський, тобто жидівський, як державно-розкладову доктрину. Іншого й нема.

Шапіро, посміхаючись миролюбно: — Дозвольте, пане голово, звернути вашу увагу, що є декілька яскравих відтінків і навіть різних відмін соціялізму. Візьмім, наприклад, соціялізм Сан-Сімона кінця XVIII століття, або соціялізм Фур'є, Бабефа, чи Прудона, — всі вони ріжняються, хоч всі майже одночасні, не кажучи про утопійний, суто теоретичний, так зв. „науковий” соціялізм російських соціялістів 70-их років. Таксамо миролюбний, сальоновий соціялізм Михайловського, Лаврова, чи західньо-європейський соціялізм Маркса-Енгельса-Бебеля. А з другого боку новітній революційний соціялізм, тобто наше російське народництво Чернишевського-Добролюбова, соціялізм „Землі і Волі”, „Чорного передела”. А сучасному світовому робітничому рухові, як і нашому революційному соціялізмові, — протиставиться соціялізм „реформістський”, яскраво висловлений в мільєранізмі, з його принциповим еволюційнізмом.

Шафіров: Вибачте, — яким правом ви говорите від імені російського революційного соціялізму, чи пак народництва — ви єврей (жид)?

Голос голови окружного суду прозвучав цим разом доволі піднесено й різко. Загальна розмова при столі нараз обірвалася; всі скупчили увагу на мовнім двобої між доктором Шапірою та Шафіровим.

— Я говорю про російське народництво, як громадянин російської держави, що поділяє народницькі погляди. — почервонівши густо, закричав майже Шапіро.

Шафіров злорадно: — Ах, он як!.. Що і слід було доказати.

Шапіро, ледь олановуючи збентеження: — За Чернишевським, Добролюбовим — це народництво приймає два основні напрями: з одного боку, як позитивний ідеал, воно визнає західноєвропейський соціялізм Маркса-Енгельса й стає в його ряди; з другого боку наше народництво, прямуючи до цього ідеалу, набирає суторосійських форм, оперте на общинні та артільні засади, — воно революційне. А ще-ж є соціялізм Плеханова, Кропоткіна, Бакуніна, — бож анархізм — це також форма соціялізму...

Шафіров з деяким спанталиченням: — Одначе, ви не погано ор'єнтуєтесь у цих справах, щодо всяких препаратів соціялізму, — тієї розкладової доктрини, яку ми поборюємо з цілою рішучістю і безоглядністю. Мушу признати вам, пане докторе, немалу відвагу, признатися до прихильників тієї доктрини.

Легенький шелест сміху в кімнаті.

Шапіро, силкуючись на веселий спокій: — Я, високоповажаний Александр Ніколаєвіч, найбільше як звичайний обсерватор, яких в Росії сотні тисяч, коли не мільйони і, які так як і я, не скривають свого критичного ставлення до політики нашого уряду...

Др. Сологуб: — Панове, пропоную запити цей блискучий диспут, який ми всі мали приємність вислухати, за здоровля обох шановних диспутантів.

Наливає всім чарки. Загальновеселий настрій.

Шапіро, взявши з поклоном свою чарку, хоче стукнутися з Шафіровим. — Ви говорите, пане голово, про всю рішучість та безоглядність уряду в поборюванні легальних вимог народу, та забуваєте, що кожна акція виклика протиакцію...

Сологуб: — Панове, дозвольте нагадати вам, що на ваших тарелях простигає поросля в хроновій підливі.

Шафіров, стримуючи доктора рукою: — Пождіть, — нехай говорять.

Шапіро: - - Ця неуступливість уряду, його репресії звернули мирний рух „Землі і Волі” з її гаслами іти „в народ”, для освітньої праці серед нього, — на шлях революційної боротьби. В результаті маєте замахи та вбив-

ства шефа поліції Мезенцева, міністрів: Боголепова, Сивігіна, а передтим царя Олександра II.

Шафіров: — Це-ж вам доказ, що говорити даремне. Нема з ким говорити. Хіба не робились спроби? Реформи Олександра II, „Диктатура серця” Лоріс-Мелікова. На терор є терор. Ви правду сказали. Усі ті ваші „рівності”, „свободи” — утоп’я, панове-

Капріелі: — Вибачте, Александр Нікалаєвіч, алеж тоді і реакція — утоп’я. Коли і уряд і запілля грозять собі терором, — виходить якесь блудне коло, перманентний обопільний терор.

Шапіро: — Еге, оцеж „рішучість” та „безоглядність” роблять з мирних, ідейних людей вбивників: Карповичів, Балмашових, Кравчинських; процес декабристів. Це не красить держави, це чорна марка для держави, — кричить, зовсім блідий. — А до всього цього візьміть ще наболіле, роз’ятрене вічно аграрне питання в Росії. Масові аграрні розрухи тільки за минулий рік в Полтавській та Харківській губернях. Маєте повну „картину благополучья і благоденствія” (образ добробуту і щасливости).

— Він рішуче забагато випив, — нахилився до Сологуба суддя Капріелі.

— Угм, — посміхнувся той. — Нема відважнішого створіння на світі, як переляканий жид. Він скаче з п’ятого поверху, тікаючи від гаркоту хатньої собачки.

Присловивши рукою обличчя, Капріелі труситься від сміху.

— Бо забагато маємо таких як ви, носіїв соціялістичної чуми, — кричить і собі обурений Шафіров. — Змилуйтесь панове! — звертається до всього товариства. — П’ять мільйонів жидів у Росії, — це п’ять мільйонів чуморозносних щурів.

Доктор Віноградов, сміючись, заплескав у долоні, за ним аптикар Канка. Перший, мабуть, із істинно російської толеранції („терпимості”), другий з почуття польсько-християнського мес’янізму. Чайковський кинув в їх бік іронічний погляд.

— Цікаво, до чого ті два договоряться?

— Боюсь, щоб не стало зовсім нецікаво, — відмуркнув доктор.

— Пождіть, — шепнув Капріелі. — Тут вже вигульк-
нув „єврейській вопрос” (жидівське питання).

Блідий і спотілий Шапіро жадібно випив своє вино і похапцем доїв страву на тарелі.

— Надаремне ви, Александр Ніколаєвіч, обвинувачу-
єте „єврейство” у змовницько-протидержавній акції, —
почав, витираючи серветкою губи. — Я вас запевняю що
в російськ'ім запіллі зовсім незначний відсоток жидів.
Покажіть, будьласка, хоч одного жида серед терорис-
тів, — кинув майже тріумфно і разом заспокойливо-при-
мирливим тоном. — Ось маєте три замахи стану, — хто
їх виконав? Карповіч, Балмашов, Кравчинський, — всі
три „руськіє люди”.

Шафіров, згорда: — Ви сказали, що серед терорис-
тів нема ані одного жида. Це істинна правда. Жиди не
йдуть туди, де небезпечно, де падають жертви, де пахне
порохом і шибеницею. Вони позасідали на керівних ста-
новищах в партях: бувшій „Землі і волі”, „Народньої
волі”, „Чорного переделу”, „Соцьял-революційної пар-
тї”, заснованої рік тому, — а боеві функції, акти те-
рору ви зіпхнули на „руських людей”, щоб вони гинули
на шибеницях та по Шліссельбургах. Зато в запіллі аж
кишить від вашого брата, а ви кажете, що там жидів
зовсім незначний відсоток. В це можуть повірити темні
широкі маси, або десь закордоном, не знаючи, що всі ті
„жиди-революційонери” позаховувалися під „руськімі”
прзвищами. Я можу заподати зараз цілу низку прик-
ладів. Прощу: Ви їх напевно знаєте краще за мене. Ві-
домий соцьял-демократичний діяч Мартов (чи не істен-
но „руській человек”?), насправді Цебербавм; член цен-
трального комітету партї так зв. „народнього порядку”
— Бобров, — уявіть собі панство, — настоящій Маркус
Натансон; член організації одеських народовольців 80-х
років Ілля Адольфовіч Рубіновіч, посправжньому — Ра-
біновіч, — як вам здається, — не чистокровний „руській
человек”? Поет-революційонер Семйон Акімовіч — Со-
ломон Рапопорт, хтоб повірив? Народоволець Єфім Сле-
пой — найсправжнійший Гальперін, а ось Еспер Серебря-
ков, або Грігорій Іліч Швайцар. Народники-революційо-
нери так зв. „руськіє яacobінци” — самі жиди, ви чуєте,

панове? — обкинув оком стіл. — Достоменно такі „руські люди”, як ви, „мілейшій” Соломон Аврамовіч.

Шафіров говорив надто спокійно, всупереч попередньому свому вибухові й роздратованню, б'ючи самими доказами. — А Йосіф Соломонович Мінор, засланий на Сибір за „вредное вліяньє” (шкідливий вплив) на молодь, не кажучи про явних жидів, як: Гершуні, Фігнер, Розенбавм, Гурвіц і вся ота Р.П.П.С., тобто „Революційна Партья Політичного Освобожденья” — суто жидівська організація робітничої молоді, — а ви кажете, „почтеннійший” Соломон Аврамовіч, що в російськїм запліді нема зовсім жидів, тільки цілком непомітний відсоток?

Шафіров скінчив. Ефект був блискучий. Віноградов заплескав, відкинув голову на опліччя крісла й неголосно реготав. Власне, сміялися всі, крім Шафірова і доктора Шапіри.

— Ну, це, властиво, випадкове зіставлення декількох призвищ. — розвів руками останній. — Хоч мушу визнати, що ви також непогано поінформовані, пане голово.

— З уряду і морального обов'язку, — кинув Шафіров. — І колиб в Росії дійшло колись до революції, яку підняли-б збаламучені вами „русскія масси”, — то правлячі верхи захопили-б неодмінно жида, а „русскій мужік” опенився-б у вас під ногами, гірше, як тепер, за так званої буржуазії. Але цього не буде ні-ко-ли! Зарубіть собі, Соломон Аврамовіч, — **ніколи!** Дятого існує так зв. „реакція”, щоб унешкодливлювати таких як ви, — кинув з презирством та відвернувся від Шапіри.

Запала незручна мовчанка, яку перебив Сологуб, чухаючи зажуриано брову:

— Годі узагальнювати деякі явища, — почав. — Так само, як годі підтягати усіх жидів під категор'ю „крамольників”, змовників.

— Між жидами є чимало людей консервативних поглядів, навіть монархістів, — докинув Капріелі. — Чимало навіть служать в „охранці”.

— Я не перечу, — підхопив живо Шафіров. — Скрізь, де пахне рублем — зустрінете жида.

— Жиди на становищі державних мужів віддали великі послуги своїм державам, — вмішався Садик Паша.

— Хто?

— От, хочаб Дізраелі.

— А може ще скажете — Сенека? — засміявся Шафіров. — Цей „римський філософ” і „державний муж” — типічний юдейський „гнильний бацілюс”. Цеж він виплекав Римові Нерона, був його дорадником і надхненником впродовж років кривавого його царювання. Це йому не заваджало зрадити врешті й Нерона, як передтим висмівати свого добродія Клявдья по смерті. Зрада — прикмета всіх юд.

— Вибачте, — перебив суддя Капріелі. — Хібаж Сенека був жид?

— Абязательно! (обов'язково) — кинув з вервою Шафіров. — Жиди скрізь були, є і будуть розкладовим, руйніницьким чинником у кожній державі, в кожному суспільстві, де вони затесуються під виглядом громадян. Я-б не допустив ніколи, ні на які державні становища найгеняльнійшого жида...

Шапіро: — Чомже ви тоді берете жидів до війська, дерете з них податки?

Шафіров: — А ви як хотіли-б, щоб всі гинули на війнах, а жидів тримати тільки на розплідок? Щоб вони користали тільки з усіх „благ” держави, не платили податків, підточували її як шашлі? Навпаки, всіх жидів обов'язково бравби до війська, без розбору, тільки як рядовиків, та пускавби у перший вогонь на війні.

Шапіро, з сарказмом: — Дуже гуманно! Як гарматне м'ясо.

Шафіров: — А як „русскіє” гинуть, німці, французи, то це не гарматне м'ясо? Це гуманно? Обов'язково, — всіх жидів повинні брати урядовики, тільки Боже-збав не в офіцери. Жид старшина — неодмінно зрадник. Ось вам свіжий приклад — Драйфус. Цьому жидівському офіцерові (ви можете, панове, уявити собі жида — офіцера? Я ні!)... Цьому жидові в однострої французького офіцера, доказано чорне на білому, державну зраду, шпигунство в користь другої держави, — розуміється, за гроші. І от, дивіться, як він зумів викрутитись, той „Аль-

фред”, ха-ха-ха! — Алтер Драйфус. Вийшов чистий як янгол, з-під гільйотини.

Капріелі: — Драйфуса, властиво, спас Еміль Золя своїм „Обвинувачую”.

Чайковський Садик-Паша: — Його спасли два Емілі: Еміль Золя та Еміль Люб’є — президент.

Шафіров: — Це правда. А от, попробували-б спасти вас, не жиди, коли-б перед вами лежав такий акт обвинувачення, з таким доказовим матер’ялом, як перед Драйфусом. Ось які послуги віддають жиди своїм державам, у яких живуть і користаються усіми „благами” й правами. Ви ще вказали на Дізраелі, як на позитивний тип державного мужа. Бен’ямін Бікенсфільд, — той справді прислужився Англії, особливо в агресьях. Але-ж Англія, властиво, — жидівська країна.

Це викликало загальну веселість. Взагалі розмова починала набирати веселішого тону, підігріта шампаном та новими стравами. Трохи вимушено сміявся й Шапіро, личкуючи своє збентеження.

— А ось маєте Баруха Спінозу, — вертаючи до теми, промовив Кондрацький, щоб підтримати на душі спанталиченого Соломона Аврамовіча. — Один з найбільших філософів новітньої історії...

— Спіноза?! З його отруйним атеїзмом? Якого самі жиди прокляли й відлучили від свого кагалу, — засміявся Шафіров. — Ви поділяєте його погляди?

— Думаю, що погляди Спінози поділяє багато сучасників наших, — посміхнувся Чайковський.

— Я перший, — муркнув Сологуб.

— Я також.

— Виходило-б, Александр Ніколаєвіч, що ви поділяєте погляд жидівського кагалу.

— Спаси мене Господе! — розреготався голова окружного суду, на цю шпильку Капрієлього. — Але я не приклонник Спінози. Я знаю одного тільки порядного жиди...

— Чи можна знати кого? — поспішив поцікавитись Шапіро.

— Ісуса Христа.

Як-не-як, — настрій був бенкетний, хмільний і до-

сить очайдушний. Назнущавшись, мабуть, досхочу із своєї жертви, Шафіров впав у трохи жартівливий тон, забавивши останнім дотепом ціле товариство; прилив навіть до Шапіри, цокнувшись з ним чаркою.

Саме доктор поналивав усім коньяку, коли на столі появився, мов на глум, — імпозантного вигляду, — шупак „пожидівськи”, — рекордове творево Зінькове. Кімнату виповнив упійливий пах знаменито приправленої риби, — всі погляди й захоплені усмішки звернулись до неї.

— Ось він, „крамольник”, якого треба нищити з цілою рішучістю й безоглядністю! — зажартував очайдушно Шапіро, стрельнувши поглядом убік Шафірова й повторивши достотні його слова. Очевидно, голова окружного суду сприйняв це як виклик, хоч не відповів нічого.

— Маєте знаменитого кухаря, колего, — промовив з блаженим виразом, опасистий смакун, Віноградов, затикаючи собі за ковмір серветку.

— Ще тільки в Одесі, у „караїма” можна зустріти подібне чудо, — докинув Кондрацький.

— Пам’ятаєте, Александр Ніколаєвіч, цей ресторан на розі Пушкінської та Грецької?

— Я у жидівських ресторанах принципово не буваю, навіть коли його власник караїм, чи вихрест, — процідив через зуби Шафіров. — В остаточному разі, коли в даному місті іншого ресторану нема, тільки жидівський, — кажу собі подати цілі варені яйця. „Ібо тільки туди не может пранікнуть проклятая юдейская душа”. (Бо лиш туди не може пролізти проклята жидівська душа), — кинув, не дивлячись на своє *vis-à-vis*.

На це ніхто не зареагував, крім аптикаря Канки, що захихикав вдоволено, — усі мовчали. Спаленілий Шапіро похилився низько над тарельом.

— Я раз у життю смертно був затроений рибою, — обізвався доктор Сологуб. — Це був першорядний російський ресторан Козлова у Москві.

На це також ніхто не відповів. Розмова покотилася на загальні, місцеві та столичні теми. Обід протягнувся майже до смерку. Шапіро перший, вимовившись лацнен-

том, що чекає його, — почав прощатись. Сологуб провів його до передпокою.

— Мені дуже неприємно, колего, — муркнув, помагаючи йому надягнути шубу.

— Коли я провинився чимнебудь супроти вас, як господа... — почав Шапіро.

— Ви, супроти мене? Нівякому разі. Ви були тільки трохи необережні.

— Так, я загарячився.

— Це зрозуміло.

— Як ви думаєте, — ця каналья може мені накапостити?

— Не думаю, — посміхнувся Сологуб. — Але...

— Ручитись годі, — засміявся нервово Шапіро.

— Українська поговорка каже: „Не вір собаці спереду, а коняці ззаду. А москалеві — ні спереду, ні ззаду”.

— Ха-ха-ха! — засміявся Шапіро, стискаючи Сологубові руку. — Я вам вельми обов'язаний, дорогий Бенедікт Орестовіч! — Ви справжній мистець, як хірург, як маляр, і як господар.

* * *

Сам Сологуб вибрався в гостину до Гайсина, на запросини Кондрацького та Садика Паші, щойно на Йордан. Саме ударили йорданські морози. Напередодні Йордану падав відраня лапатий, мокрий сніг, що згодом перейшов у густу, суху задму з морозом.

Доктор вибрався ще узадобіддя; стояв на ганкові в шубі, готовий до дороги, коли Данило подав йому пошту. Чомусь зразу кинулася в очі невелика, блакитна коверта з дрібним „дамським” письмом. Запах гелійотропу нагадував щось. В листі було три речення поросійськи:

«Допобачення, Вельмишановний і Дорогий Колего! Не знаю, на якдовго.

Ваш щировідданий і вдячний С. А. Ш.»

Соломон Аврамовіч Шапіро, — здогадався доктор. — Шльомка здрейфив, — засміявся у вуса, ховаючи лист і сів у сані.

Під вечір дівчата з Антоном поїхали до Собу воду святити. Мокрина з Тодором на печі, Зінько на талчані, прилядли смерком „комарика задушити”. В печі

допрівала вечеря: борщ з грибами, голубці, вареники; в коморі студинець з линів, смажений на олії судак, кутя, узвар.

В пекарні було тепло, пусто, посвятошному затишно. Враз стукнули сінешні двері, затупотіло декілька пар чобіт, веселі голоси, сміх. — Антін з дівчатами привезли свячену воду. Поставили на столі відерце, глечики, пляшки з водою, кинулись до лежанки гріти заклаклі від морозу руки. Зінько прокинувся, засвітив гаску. Мокрина з Тодором позлазили з печі.

— Із святим Йорданом, бабко, здорові будьте! — весело гукнув Антін.

— Здоров і ти будь, синашу! — підійшла до столу Мокрина та перехрестилась.

«Очищаєш ти, водо явлена, помагаєш ти від усюго, водо свячена», — промовила врочисто, перехрестившись удруге й перехилила глечик. — Ааа!.. Ото добра вода! Аж подужчала зразу, — перехрестилася втретє.

Тоді всі випили свяченої води й сіли вечеряти, намерзлі, голодні, цілий день не ївши. Ніхто й води не мав у роті, аж до цієї свяченої, — цеж „Голодна кутя”. Взялися з припалом до їжі. Не обійшлося і без „казьонки” (монопольна горілка). По вечері стали щедрувати.

«Йордан річка широкая, Йордан річка глубокая...»

А за вікном щедрівники:

«Ой, на річці, на Йордані, сидить баба в калабані...»

Після вечері дехто зайшов на гутірку. Так вже завелосся здавен, що двірська пекарня усім за клуб править. Доктор не противився цьому, — тепер ще нема його дома. Сюди збігаються усі „світові” новини, — звідси й розходиться дещо.

— Кудиж це наш старий подався? (Це про Сологуба).

— До Гайсина на днів три, мабуть, вибравсь.

— Хочби не заблудили, — хурделиця, що світа не видно.

— Авжеж, у таку діб легко збитись з дороги.

— А кудю поїхали: на Ладижин, чи на Мачуху?

— На Мачуху ближче, — верст двадцять п'ять буде.

— Дорога важка, — до вечера може доплуганяться якось.

— То вже Карпо привезе десь додому, як дитину в ночвах.

— Неінакше, ха-ха!

— Віз і я його нераз, — засміявся Онисько. — А він нагалуниться було, ледь тримається у тому сидінні. Бувало, більш оглядаюсь на нього, як на коні, щоб не загубити де по дорозі. Ха-ха-ха!

— І що то за сила у тій чмелянці? Недиво мужикові, що інколи набереться з горя, як жаба мулу, а з чо-го-ж пани п'ють?

— Пани із розкоші. От наш, — вчений, у добрі, а прихилиється до скляного бога.

— Один перекладає мед над горілку, а другий горілку понад усе, — завважив хтось. — Який в кого прирід, природа яка до чого.

— Не кажи. Як найде на людину кортячка — смоли напився-б. Хоч гвалт кричи, — не видержиш.

— Еге, до горілки й до баби однаково чорт пхає мужика і пана. От нехай Зінько скаже.

— Мене ні до баби, ні до горілки не тягне, — відказує скромно Зінько. — Це вони самі тягнуться до мене.

Пекарня гуде сміхом.

— Що не кажіть, а наш на бабей не ласий. Я ще не бачив, щоб мав з якою діло.

— Ото, він зараз тобі скаже і покаже...

— Ні, таки непадкий. Як вже до нього реп'ячилась Кульга, — три роки полювала, — не дався.

— Ну, бо то Кульга. На ню й Бровко не поласився-б, хіба лиш Мойса. А якби якась путня молодиця...

Дехто зиркнув ненароком у той кут, де жінки поралися, качаючи собі святошні сорочки назавтра, шепталися, сміялися і Єринка між ними. Потім на Тодора, що сидів у діда на колінах. Вмовкли.

Погуторивши, покуривши, почали розходитися, поморяні за день. Тепло та горілка розмлоїли людей. Вже й лягати поблагословилося. Челядь стала стелитися також. Тільки Єринка мила ще голову, розчісувалась. Потім полізла на піч до Тодора й до Мокрини спати. На

комині мляво блимала гасочка. Стара ще відшіптувала „законні” молитви та чесалася також.

— Ой, бабко! — припала до неї Єринка. — Поворожіть під цю ніч йорданську; цеж всеодно, що й під Новий Рік. Киньте хоч разок на карти. Чогось так довго нема листа від нього. Вже п'ятий місяць. Щоб це могло бути?..

— Маньоври, — відповіла півсонно Мокрина, розплющивши одне око. — Писав-же, що маньоври.

— Докиж ті маньоври будуть?

Ні ця, ні та не уявляли собі цих „маньоврів”, хоч Антип колись толкував їм щось на цю тему. Стара, проте, розклала на подушці карти й схилилась над ними, міркуючи щось, чи може продовжуючи дрімати. Може надумувалась, що саме сказати Єринці, щоб розважити її.

— Добре тобі виходить, серце, — сказала. — Далекий шлях, пізня дорога... З пізньої дороги прибуде. Не журись, — судженого конем не об'їдеш. А несудженого — штирма не доженеш, — додала тихше. — Все тобі гаразд виходить. — І ще пожебоніла щось півсонно...

Єринка заспокоєна, щаслива заснула.

* * *

Кажуть, — „Свята Варвара ночі обірвала, приточила дня”, — та цього дня прибуває щойно під Новий Рік, іто „на гороб'ячий скік”. Ночі стоять ще довгі, морозні. Вечір заходить зарань, тягнеться аж до півночі. Людям доста часу набалакатися й виспатися. Роботи великої нема, тільки: „дзень-брень, минув день, вже і вечір близько”. Довгі вечерниці з гутітками, зі співами, картами.

На вечерницях сидить і Грицько. Його обережно, попід руки спроваджують з гори Данило та Антін. Нога вигоюється поволі, хлопець приходить до себе. Старі хотіли вже навіть забрати на Різдво додому, — він такими перелякано-благущими очима глянув на доктора, що старі обніміли з дива. Думали, — він он-як рветься до хати, до своєї компанії.

— А диви! За три місяці звик до панських розкошів, вже йому своя лома осоружна стала; мамин борці

та хліб в ніс колять. Вже й Марійку Боженкову забув, а вона за ним виплакала очі.

— Марійка ітак мене без ноги не схоче, — посміхнувся гірко.

Доктор почухав брову. — Ви вже ним не журіться, — муркнув. — Я взяв його на себе. Тимчасом нехай видужує, набирає сили.

Гриць сидить на вечерницях в пекарні, наслухується всячини, про казкових якихось героїв: Кармелюка, Гаркушу; грає зі старими у „хвалька”, у „воза”, з молодими співає, — тут веселій ніж дома. Вже не побивається, що не буде гуляти. Коли по пекарні інколи закуриться тропак, чи полька під дідову сопілку, — він витяга з кишені свого варгана-дримбу й ріже на ній з таким палом, наче сам гуляє, дивлячись на других. Життя взяло верх над смертю, радіє в ньому само із себе, вирвавшись із її лабет. Воно вже нетаке як було, і думки у нього неті, що були раніш. То була земля, Марійка, яку мав сватати, — дівка з приданим, гарна, роботяща. В неї шнур поля та його три морги, — було біля чого нагріти спину й руки. Дівчата за ним пропадали, — був багатир, красень, танцюриситий на усе село. Любив те своє сільське, паробоцьке життя, робітне і гуляще. Без нього ніяке весілля, хрестини, гуляння. Не знав, що є якесь інше, ще краще життя. Відійшло. Пірнуло у безвороть, як вчорашній день, з Марійкою та землею разом. Нащо він їм здався — каліка?! Їм треба господаря, дужого. Земля вже не для нього, — він не для землі. Йому мріється зовсім щось інше.

Відколи лежить тутки, після операції, — навчився думати, мріяти. І це п'янить, як вино. Якби не це, — може наклавби на себе руки. Але він пам'ятає, що сказав йому доктор, коли мав різати ногу: — „Життя вартніше, Грицю, одної ноги. Жиють-же люди і без обох та радіють життям”.

Яка вже ця радість..., а всеодно життя — життям. Хіба вся радість в гулянні?.. Всяк може знайти собі якусь свою радість, — думає хлопець і до нього всміхається також якась його радість. — „Будеш музикою.

Будеш грати на скрипці”, — сказав тоді доктор. Він пам’ятає кожне його слово, що сказав тоді. — „Велика, ясна зала, неначе церква, повна світел, людей. Ти стоїш і граєш. Чудово граєш. Всі слухають, плещуть у долоні, сиплять тобі квіти. А ти стоїш і граєш... Або сидиш в саду, кругом цвітуть яблуні, груші, — ти граєш, а біля тебе твоя дівчина, дружина...”

Є про що мріяти. І Грицько мріє днями і ночами. По ночах найбільше.

Сологуб пам’ятає токож. Неговіркий, муркитливий, але сказане має в нього вагу. Він взяв життя Грицькове „на себе”, втілив його у своє. Скільки разів зайде до нього, здибує вліплени у себе, повні богомільного довір’я і разом питаєно-тривожні Грицькові очі. На відході неодмінно мовчки гляне в ті очі. Один коротенький, глибокий глип з-під брів, німа коротка розмова.

— Мусиш навчитися, Грицю, читати й писати, — сказав одного дня. — Вже здужаєш стільки, що можеш вчитись потроху. Менш нудьгувати будеш. Як думаєш?

— Еге, — відповів коротко хлопець, але спалах в очах сказав недосказане.

— Мойса буде тебе вчити. Ось маєш буквар.

У мрії — „грати на скрипці”, вилуталася нова — „читати книжки”.

Мойсу договорив доктор приходити тричі на тиждень, займатися з Грицьком по годині. Мав за це діставати обід, чи вечерю (як йому прийдеться), — та шість карбованців місячно.

Мойса погодився радо. Поки там що, а він вже вчитель. І нагода раз-у-раз бувати в Орестові. Проте, з’являвся на науку невчасно, часом зовсім пізно, коли хлопець вже спав, не діждавшись учителя. Казав собі нести на гору вечерю. Гриць сонно кліпав очима. Хутко виявилось, що ні учитель, ні буквар московський, не годяться. Доктор нарізав з картону чотирикутників, завбільшки Тодорових „кубиків”, понамальовував на них букви, з одного боку велику, — з другого малу, — почав сам учити, вигаданим нашвидко своїм способом. Спершу показав хлопцеві усі голосні; потім прикидав кожен раз по дві-три приголосні, складаючи короткі

слова: кіт, дід, око. Гриць букви засвоїв хутко; головою — збагнув суть читання. Воно об'явилося йому, як чудо. Сам процес складання із букв слова, упоював його. Дотого ще радість, що він читатиме книжки. Досі вони його не цікавили, як річ недосяжна, — зайві панські витребеньки. Тутки уперше зіткнувся з ними, побачив таку силу книжок. „Що в них такого багато напечатано?.. Хочби те знати, що написано під кожним малюнком”.

Малюнки розжевірили у ньому цікавість. Мусів здогадуватись. Більшість лишалася таємницею. Жага знати поглинала його. Зустрічав доктора радісним поглядом, коли той приходив учити. Крім пильності, виявляв второпність і здібність. Доктор радів. Навчання йшло жваво, в неодмінній приязності Тодора. Цей сприймав грамоту посвому, сидючи біля Гриця на ліжку. — Це „око”, — кричав радісно, показуючи пальчиком букву „О”; а це дід нанашко — А,,” (Антип); а це Муркотій „К” (кіт). Грицько реготав з Тодора, — доктор з них обох і з себе.

— Це не навчання, а дурні виграшки, — вирішив ображений Мойса.

Не видихав ще образи, що доктор не покликав його на новорічний бенкет у себе, — „а це знов підклав мені свиню, — ходив похмурий. — Подумаеш, — велика мація — Гриць! Ніби я не вчив мудрійших за нього...”

До всіх Мойсових жалів, претенсій до Сологуба, приплелось почуття ревнощів, завиді, що той присвячує хлопцеві стільки уваги. — Не бійсь! Зі мною не панькався так. Умисне до мужиків підлазить, щоб його хвалили, який то він демократ, добродієць Я знаю твою доброту. Мене не обдуриш. Ще ти побачиш, хто більший поет, — я, чи твій Старицький...

* * *

Сонце перегинається поволі на весняний пруг. Ночі убуває, — прибуває дня; коротшають вечори. Та зима найлютіша при відході. Вдень пригріє сонце, пустить мороз, сніг таллю візьметься, потече зі стріх, талина залива дороги. Вночі війне морозом, вхопить ожеледа. Від стріх до землі понамерзають соплі льоду. Схопилася звідкись віхола, сипле, мотлошить снігом. Весь світ завіяний. Заваль снігу лежить по дорогах, в полі. Ночі

темні, аж чорні. Теленькає у безвісті самотній дзвінок балагули. Хропуть насторожено коні. З лісів виходять зграї голодних вовків. Саме на Стрітення (ляцька „Громнічна”), виводиться їх непрозренна сила. Шийються попід села, фільварки, де замкнена по хлівах худоба; шукають поживи та гильняться разом. На снігу, кругом сел, великі вовчі тирла. Чути, як заводять ночами по лісах, яругах.

Горе тоді мандрівній людині, пішій та їзній. Переказують, — там десь вовки роздерли коня, а там вівцю, корову. А ще десь з’їли венгерця з кіньми, тільки віз з „крубками” лишився та порозтягане по снігу маслаччя, кожух і повстянки. А ще десь, кажуть, — ішов чоловік, саме у цю хукавицю, — вовки обпали його серед поля. Рятуючись, кинувся лізти на телеграфний стовп. Виліз аршинів зодва від землі й видно так сильно зі страху тримався, що примерз до стовпа. Вовки його до пояса з’їли, а на землю не стягли. Щойно над’їхало з лісу багато фір з дровами, — люди сокирами вовків розігнали та зняли зі стовпа остань чоловіка.

— Господи! Скільки страхіть та горя натворив ти на світі, — думає Мокрина, світячи перед образом Почаївської свічку; молиться, щоб помилувала заблуканих в дорозі, взяла під свою опіку, захистила від лютого звіря та руки лихої.

Відшептавши навмання всі молитви „законні”: „Отче наш”, „Богородицю”, „Вірую” — молиться Мокрина відсердно своїми словами, що самі десь беруться. — Бож моління із душі Бог чує, а те, що з кривого серця, — не хоче.

... За цих, що мандрують глухими шляхами в цю ніч завійну, що збились з дороги, що плывуть по водах глибоких, великими морями. За цих, що не мають ні роду, ні хати, що безневинно караються по тюрмах; за всіх страждених, болящих, скорблящих, слабих та недужих, що терплять, не діждуться смерти, — молиться Мокрина. — А цих, що вже переставилися, праведних, смиренних, прийми ГоспODE, в своє царство небесне. Усіх кривдників, душолюбів безсердних, що живуть з кривди та крові людської, покарай пеклом довічним, Судителю все-

мудрий, пошли на них кару ще тут на землі, щоб знали Твою справедливість божу. А цим, що спокутували провини свої, — вкрати їм муки. І вислухай молитов мою та прийми мою грішну, покайну душу і його, Віталюкову, душечку чисту у Твоє святе надро. Серцем моленним і сокрушеною душею молю Тебе, Повсякчасний Боже!

* * *

Вже й зимні м'ясниці. Гуп-стук за дверима, — вечернишники.

— Пускаєте в хату?

— А чому жби ні, — відповіда Мокрина. — У нас без заовин, — хто зайде, тому й раді.

Обидва отамани, лановий, статечно, з поклонами. Дехто пів ока витяга з-під поли.

— Та сідайте вряд, щоб Господь був рад.

Стаєнні хлопці, воловики з цукорками, горіхами, зернятами і також з „півоком” — до дівчат. Співи, сміхи, варган, сопілка... Веселі вечерниці.

Куряться люльки, цигарки, йде замашиста „хвилька”, „віз”, підкидний та невірний „дурень” і політика, — Гаркуша, ціни на хліб та худобу, пани і земля. **Земля** — суть усіх думок, балачок і прагнень. Коли-то її знов наділяти будуть? І **пани** — коли вони переведуться вже на тій нашій землі? Два питання, що зливаються в одно вічне, живе, жагуче, обкипіле кров'ю — незаспокоєне питання.

— Кажуть, — у Полтавщині люди відбирають вже землю від панів (це пошепки майже).

— Хто казав?

— Та чув від жидів. Навіть у газетах пишуть про якісь-то „гаргарні” безпорядки (аграрні заворушення).

Про ті заворушення віють звідкись чутки, доходять аж сюди, в челядню.

— У Херсонщині також... — не чули? Кажуть...

Земля, земля, пани і ще... Гаркуша.

— Як не схотять віддати позакону, позгоді, то кажуть, — Гаркуша зробить сам порядок з панями...

— Ну, то гайда за це діло!.. Бери, Ониську, — протяга налиту чарку Зінько. — Пий!

— У кого в руках — у того й в губах, — відказує той. — Пий, мовляв, перший.

В челядні стає усе гомінкіш. Навіть якийсь мрійний настрій віється разом з димом, стелиться під стелю.

— Кажуть, — колись-то було малолюддя, а землі гулящої незміренна сила. Земля зпредковіку була нічия, людська лиш та божа, — наша, значить, народня, мужицька, доки не набрело усякого чужого наброду: ляхів, кацапні, німоти. До них ще й наша голота пристала, що сама в пани пнеться, поперехрещувалися на ляцьку віру. Мов ті круки кинулися розхапувати землю. Беззаконно. Всяк запосідав собі займань, скільки оком засягне. Такий пійшов нахлин тієї сарани... Тоді-ж то й поробились ті великі маетки. Мій дід розказував, я пам'ятаю. Ляхи на свою руч, москалі — на свою. Цар своїм прибічникам, всяким генералам, роздавав скільки хто хотів. Так і поділили собі нашу землю, а людей у кріп закрепили, щоб на них робили. А колись нарід був вільний.

— І хто це вигадав таке беззаконне право, щоб люди людей топтали під ноги?

— Колись, кажуть, і звірно було у нас по лісах, — мріє угорос котрийсь із мисливців. — Куниці, кажуть, водились, лиси, олені, борсуки, ведмеді. Повно було звіря такого, що тепер і нема вже. Кругом заростав диколіс, — нічий, божий та наш. Иди, бий скільки хоч. От було життя!.. Колись, колись... удавнь, не за нашої пам'яти.

— Ба, ще я пам'ятаю, — обзивається Антил, — коли кругом ось тутки тяглись непрохідні ліси. Чорноліс з дібровою напереміну, йшов геть від Тульчина, через Брацлав. Ладижин, Зятківці, на Теплик та Гумань — одна дубина.

— Колись, кажуть, і богів було більше, — засміявся хтось. — Доки цей, найдужчий, не порозганяв усіх. та сам став богувати. Є таке в книжках. Кожен божок глядів свого діла: той худоби, той поля, врожаю, той садів, той погоди, той смерти...

— Ха-ха! Ото десь сварились.

— Хто зна. А може й був більший порядок.

— А воно може й правда. Бо як це так, щоби один Бог і натворив такого? Доброго й лихого?..

— Лихого, майбуть, більше. А як ти добрий, то твори добро лиш. Ну, ні?

— Не грішіть на Бога, Бог невинен, — чорт натворив зла.

— Як, без божої волі? Чорт дужчий за Бога?..

— Договорились...

— Чуєте!.. Бога не гніви, — чорта не дрочи.

— Еге. А все через цю чмелянку. Недурно, кажуть: грішниця, блудниця, до гріха доводить.

— Ну, то доп'ємо, — нехай не спокушає. Пийте, діду!

— Дайбо сміятись, аби не слабувати, — припива до всіх Антін.

У тім куті пекарні хтось приграє на сопілці. Хтось затягає: — Ой у полі вітер віє... Приказки, загадки.

— Хто вгада? — „Два костюки, два лопухи, чотири ходори, дев'ятий Матвій”.

— Корова! — гукає радісно Антін.

— Вгадав. Ну, давай ще! — „Родився — не хрестився, і до смерти не молився, а богоносій”. Вгадай, хто це?

— Піп.

— Та як? Піп-же хрещений.

— Рабин.

— Ні, не рабин.

— Мабуть — ксьондз.

— Осел, бо на нім Христос їздив.

— Ооо! Ха-ха-ха!

— А от, хто скаже, чим Бог доточив світлість?

— Справді, це годі відгадати.

— Вогнем.

— А моєї загадки ніхто не втне, — вихоплюється Антін Грач. — Що дорожче в людини — голова, чи с...а?

— Певне, що голова.

— От і неправда! Голова — кістка, а с...а м'ясо, то що дорожче?

Реготи аж надворі чути. — Побий тебе трастя з Антоном!

Так аж до Пущення, до Колодія. Жінки начепляли чоловікам колодок, — навіть дід Антип та Зінько не викрутились, мусять волочити колодку. А Мокрина приумилася докторові вчепити колодку, — мусів викуплятися горілкою, цукорками. Сміху, жартів до пізніх облягів. Пущення — останній день м'ясниць, — борщ зі свининою, з бараниною, пироги, вареники, горліка, співи, тропак. Доктор запрошений до Канків на „блини” та „пончики”, з преферансом.

* * *

Вже і по запустах. Великопістя. Прощальна неділя, Жилавий понеділок, або Полоскозуб, — перший день посту. Пісний борщ, тараня, капуста з олією. Тихі вечірніці. Скінчилися веселощі, співи. Колода Зінькових карт сумирно спочива на полиці. Жінки вишивають, прядуть, чоловіки лагодять, — хто чоботи, хто упряж; стругають пужална, плетуть мати до парниць, до росадників. Тихі гутірки. Антип, або Мокрина гомонять казки, — всі залюбки слухають.

... Ну, каже кінь: — Пустити мене на три зорі, на пшеницю, на зелену кошеницю... — Лети, — каже змії. — Тільки-ж, як свисну, — вертайся...

Сходяться поволі вечірнішники погрітися, поділитись новинами.

— Чули? Водзінський штельмаха побив сьогодні.

— Як, Старого Захарка? Та за що?

— Що десь пролав шворень від п'лятформи.

— То це вже така втрата? Коваль не зробить нового?

— Та й що Захарко винен, що хтось загубив швореня? Щоб бити старого... Таж він йому у батьки годиться.

— Хіба йому що? Свіість на заваді? Треба-ж показати свою гокоманську владсть.

— Ох, наївся і я за свій вік цих помордасів! Щоб мені стільки сороківців, — багатий бувби. (Сороківець — 20 копійок, 40 шагів).

— Скоштував і я панського хліба та панської ласкии. І голодом наморився, і помордаснів наївся. Нехай воно згорить разом з ними!

— А я де вже не попоходив, по усіх фільварках, —

як то кажуть, — риба шука, де глибше, людина де ліпше, — якогось людяного прихилища шукав. Скрізь панський безсуд, безправство. Б'ють гокомани старші, підстарші, паничі фільваркові. Нізашо мають людину.

— Нема на них Хведька Пугача. Той не дав собі в кашу наплювати. Гокоман до нього у хату з гарапником, а той, — здоровий був козак, — хвать його за плечі, та об землю, та давай пороти його-ж таки нагаєм. Так його відшпандьорив, що той забув звідки відчиняються двері. Ха-ха-ха!

— О, Хведь мав відвагу та силу!

— Це він так покійного Марцінкевича?

— А тож. Ще за старого доктора. Хоч і прогнали Хведя зі служби, — а той не ліз вже так з гарапником. Дивиться, бувало, яка в мужика сила. Ха-ха-ха!

— А харч казарманий!.. Боже, твоя воля! Коники з хліба можна ліпити. А того кулішу насиплять у ваганиці, — шкварок чорт має... а тарган отакицький, — кобовть, кобовть по ньому, як заяць. А я його за задні ноги, та — бразь, об землю...

— Ха-ха-ха!

— Добре сміятись, а воно-ж кривно. Їсиш, бо голоден, а людина-ж не худоба. Ще доки молодий, — витримуєш якось, а на старість не ця вже сила.

— І скажіть, — де ця сила дівається в тебе?

— Як, де? З'їдає робота й панота. Яка в мене була колись сила!.. Було, куль муки одною рукою закидав собі на плечі. А де вона тепер?

— А я цієї молодости і не пам'ятаю. Так наче її і не було. Не зазнав ні радости, ні добра, ні доброго слова. Усе в наймах, та в наймах і свята не маєш. Йй-йй, правду кажу! Жиєш, жиєш і смаку не чуєш. Оце тут трохи віджив неначе за цих пару років.

— І коли вже якась переміна настане?

— Хочби не на гірше, — скептичний змах рукою.

— Чи то переведеться ця неправда на світі?

— Мабуть, — ніколи.

— От Кармелюк боровся за правду... доборовсь Сибіру.

— І Христос благословив правду, — зате його розп'яли.

— Та то тепер нетак вже, відколи вийшла воля, — обзивається дід. — А я пам'ятаю, як за панщини було. От і Мокрина знає. Ми з нею захопнули ще трохи прадіднього віку. Розкажи, Мокрино, як тебе стара Ледоховська проміняла на гончу собаку.

— Проміняла, — притакує, сміючись Мокрина. — За собак людей міняли. Я вже була довелика, років здесять, або й більше мала, як мої батько та мати повмирили, коли-то мертвиця людей морила. Більш пів села вимерло тоді. Графиня набрала сільських сиріт, котрі кращі, второпніші, та давай їх потай перехрещувати на свою яцьку віру. А я не схотіла. Ані віри, ані мови тієї. Сікли мене розками, голодом морили, — а я ще більш затялась. — Вмру, думаю, а в ляхи не піду. Та стара Сологубиха, баба нашого доктора, царство їй небесне, знала що я робітлива, кметлива до всього, — сподобала мене. Я взяла та й втікла до неї, бо цеж недалеко було. Графиня довідалася, — прислала по мене козака зі шворею, що собак водити, щоб привів мене. А Сологубиха взяла та й не дала. Замість мене послала їй хортицю, ще й козакові сказала, що то графиня певне по собаку його зі шворею прислала, а не по людину. А ця давно вже сподобала була собі цю хортицю, — прийняла. Може й посоромилася ще більшого глуму Сологубихи, бо ця мала язик як бритву. Так і виміняли мене за собаку.

Хтось засміявся й запала моторошна тиша; жебонить тільки тихий Мокринин голос.

— Мені злюбилося в Сологубихи. Легше було жити. Не била, не карала. Навчила мене всяко вишивати, гаптувати. Говорила з челяддю нашою мужицькою мовою. Було на Спаса, на Покрову залюбки ішла в церкву. Люди її уважали. Весела, добросердна була, мабуть, із нашої віри. Я привязалась до неї; плакала як вона померла; сама їй навічне стулювала очі. А вже покійний доктор Орест не вдався у матір. Невеселий був, ні. Все було мовчить; рідко коли посміхнеться, відколи його покинула жінка. Не був лихий, ні скупий, — гріх казати.

тільки нетерпій, химерник, займистий як сірник. Не знаєш, коли спалахне без більшої притоки. Як яка планета найде на нього. А як захимерить було, то вже декілька днів не чіпай його. Мовчить, тільки ходить і ходить, доки не висопиться. Наш у батька не вдався, — у бабу пійшов, у стару Сологубиху.

— Еге, він незовсім такий, як усі ляхи.

— І не лях справжній, і не нашої віри.

— Кров і кіски наші, а шкіра ляцька.

— Суржик, — кинув хтось і всі засміялись. — Стотно, стотно, суржик.

— До костела не їде, і не йде у церкву.

— Хучій всього — безвірник. Є такі між панами.

— А проте-ж, чоловік не кепський, обіхдливий з людьми, справедливий, — гріх відказувати. Щоб ще усі такі були...

— Ще той з Красносілки, кажуть, людяний пан, — Чікотень, ха-ха! А-то кругом собачня.

— Проте, не збиткуються так над людьми, як за панщини було. Трохи попустили відколи вийшла воля. Отоді витворяли!..

— А це-ж я ще й досі по Ледоховській пам'ятку ношу, — показує Мокрина свою ліву долоню. — Це мені ножицями діру викрутила, до самої кости, що нетак їй вигаптувала. Бувало просися й молилися — не помилує. Добра скаженюка була; закляклого серця. Як здохла, люди з радощів гуляли.

— Мабуть, десь і досі по лісах вовкулачить, — кинув з-поза люльки Антип. — Ехех! Панщина-крепаччина!

— Було, затемна людей виганяли в поле, — затемна йшли з поля. Челядь лягала спати опівночі, а вставала, — на світ ще не благословилося. Я ще пам'ятаю...

— Не кажіть, — добра панщина ще й тепер. То лиш на папері воля. Панами була воля і є, а мужик як був під ногами, так і залишився.

— І хто це вигадав такий закон на світі, щоб одні люди над другими панували, мали таке право?

Гутіржи, спогади сукаються, мов дим бакуновий, хмарою розповзаються, тіннями лягають на стіни.

— А ти, Мокрино, безпремінно скажи старому про Захарка, най знає.

— Не журись, Антипе! Якби це я мала не сказати?

Вона все відстоювала людей, ще за старого, покійного доктора, щоб не дозволяв бити, сварилася з Марцінкевичем, і з „цим слинявим ляшком” — Водзінським.

— Ти, Бенедю, нічого не знаєш, що в тебе робиться, — прийшла ранком, коли доктор лежав ще у ліжку. — А той гариштант, розбивається, як який министир.

— Що сталося, няню?

— Та он побив старого Захарка. Другий день відлежується в Антиповій хаті. Ще й з фільварку прогнав. — „Мені, — каже, — тутки торботрасів нетреба”. — Бач, він вже став важнійший за тебе.

Сологуб послав по Водзінського. Кричав, тупав ногами. В пекарні було чути. Гокоман вилетів посинілий з люті.

— А диви, як старого розібрало.

— Еге, і дремлюх часом пошулячому каркне.

— Його треба накручувати, як той дзигар, що б'є у столовій. Ха-ха-ха!

* * *

В початках лютого надійшов лист з Ніцци. Улашин збирався вертатись.

— Маю цього лікування та Європи „посаме годі” — писав весело.

Власне, за цих чотири місяці більш навештався, як лікувався. Наздибував закордоном силу всяких людей, наслухався, наговорився, надумав чимало. Був розбурханий і втомлений. Радо думав про „контемпляційний спокій” в Красносілці, як писав. Лист був веселий, в Просперовім стилі.

— Везу повну голову задумів, проектів господарчого й соцьяльного змісту. Щось вроді твоїх „сінників”, — жартував. Хтівби ще захопити київські контракти. Ми моглиб здибатися з тобою у Жмеринці на двірці та поїхати до Києва разом. Що ти на це? Виїздючи — задепешую. Будь готов, Губсало, кожної хвилини...

Сологуб зрадів, мов стрепенувсь зпросоння. Починав уже дошкульно відчувати брак Улашина. Проект був за-

хопливий. — Київ, контракти, Улашин після заграниці; після років безвиїздного сидіння його в Орестові. Далі Гайсина, Гуманя не рухався майже. Зразу відповів депешою — „згода”. Також телеграфно замовив дві кімнати в готелі „Ермітажі”, спакував свій дорожній клунок та чекав з дня на день Просперової депеші. Не міг вже нічого робити, наставлений на цю подорож із зустріччю в Жмеринці. Ходив, приспівуючи під вусом:

«Ой, бре море, бре...»

— вияв найкашого гумору у нього.

Зіпсував йому трохи цей настрій Водзінський, а потім ще й Мойса, як це нерідко траплялося останніми роками.

Після драматичної сцени в докторовій спочивальні, з віршами Старицького та Куліша, на Мойсу найшов небувалий смир. Ходив порушений, прибитий, приголомшений цими віршами. Ніколи ніщо не зробило на нього такого вражіння, як ті вірші.

— От, сучого сина, якби мені таке щось шкварнути!..

Ходив, лягав, надумував; схоплювався серед ночі одушевлений „геньяльними” думками й згаряча записував. Ранком перечитував і дер з досади та люті. — Не виходить, зараза! Не те, що в Старицького.

Таке з ним не траплялося досі, був „затроений самокритикою”. Уперше в життю відчув творче безсилля. Досі сипалось йому все, як із рукава, не потребував зовсім думати, — „само йшло”. Аж цей Старицький забив йому клина.

Старицький став для нього зразком найвищої міри в поезії та прозі. Всі свої твори рівняв тепер на Старицького. В Орестові зовсім не показувався. Сологубові слова: „з порожнього не наллеш” — воронячим карканням гули йому у вухах. Мойса переживав „кризу”.

Всі ті умучливі сумніви, зневіра в свій талант, — гнобили його недовго. Інстинкт самозбереження, що все тримав його на поверхні хвиль, виводив із усіх скрутних становищ, і цей раз підказав Мойсі геньяльний вихід. По декількох тижнях влетів до Сологуба осяяний тріумфом.

— Ну, що ви тепер скажете на мою творчість? По-

рожнеча, чи ні?.. — помахував грубезним зошитом. — Двадцять сім поезій і роман накатав за місяць.

— Дійсно, рекордова творчість, — посміхнувся доктор. — Ти справді „катаеш”.

— О, у мене це виходить спонтанно! Тепер я вже знаю, що і як писати. Ніякої лірики. Це добре для гнилозубих Старицьких. У мене чиста ідейність, як у Некрасова. Прочитати?

— Ну, ну, „катай”, Господь з тобою. Тільки не все підряд, — вибирай найблискуційше.

Мойса завважив добрий гумор Сологуба, — це піддало йому ще більшої самопевности. Почав „ударно”, із захопленням. Спершу вірші, потім роман.

Сологуба справді ударив небувалий досі зміст цих творів. — Богомільні оди; що не речення, — то Господь, Діва Марія, Ісус; славословлення „слуг божих, священнослужителів”, богомільниць, жіночої чесноти; любов ближнього, милосердя до всіх покривджених, бідних; навіть до тварин, що „також мають душу”, і т. п. Мойса, що ніколи гроша не дав жебракові, відмовляв тваринам природнього чуття фізичного болю, кусня хліба жалувалав голодній собаці, — скупар, бабій та безвірник. Сологуб розреготався гомеричним сміхом.

— Чого ви смієтеся? — визвірився на нього Мойса.

— Це, Мойсо, найкраща твоя сатира. „Катай, катай” далі!

Мойса не чув ще від доктора такої заохоти, — посміхнувся вдоволено. — Аж, ось коли ти побачив мій талант... От, слухайте далі. — сказав.

Сологуб слухав, закривши лице рукою. — Ах, шельма, мотіяка! — сопів у вуса. — І що за дурень!..

— Слухай, Мойсо! — перебив йому раптом. Ти-но вистерігайся пляг’ятів. Це-ж не твої вірші. Ти їх „позмотував” десь.

Впало це так несподівано, раптом, що Мойса витріщився, ніби враз подавився чимось. Знітився, — на губи виповзла розгублена посмішка. — От, зараза, — пізнав! — проковтнув, дивлячись спанталичено докторові в очі.

— Та то я так, знаєте... хе-хе! Запозичив дещо, —

почав затинаючися, — обережненько, щоб не пізнати...

— Ті вірші я давно читав десь, чи не у „Ніві”?^{*}) Дещо у Некрасова. Ти поперекладав їх кепсько, не розібравши якслід справжнього їх змісту, поперекручував на свій лад, підсилавши всякого святобожництва, — подаєш за свої.

Сологуб впер у нього важкий погляд, під яким Мойса знітився ще більше, але вмить опанував перше розублення. — Що ви мені говорите?! — фукнув, з притаманною собі аrogантністю. — Найбільші письменники, поети запозичають одні від одних і ніхто їм нічого не каже. Думаєте, — я не читав? Не знаю?..

— Ти чув десь дзвін... Мабуть, про так зв. „вічні теми”, проблеми, як от „Фауст” — середньовічна легендарна постать, чи „Дон Жуан” — герой еспанського перекладу, що їх використовували різні світові поети, драматурги, трактуючи кожен по-свому. Це не пляг’яти, не „запозичення”. Справжні письменники не „запозичають”, мають свої ідеї, сюжети; цим звичайно займаються бездари, трутні, що галапасують на творчості других.

Мойса насуплено мовчав.

— Ось і це твоє... як воно?.. „Грішне кохання”, що ти його чомусь охрестив „романом”, не тямлячи, що таке — роман, — „запозичене” також

— Звідки ви знаєте?

— Це-ж видно зразу. Задум зовсім не твій. Ти залюбки шпортаєшся в бруді; винохуєш, вигадуєш всілякі вонливі теми, любиєшся в цьому. Тутки виразно ідеалістичний підклад, дарма, що ти зрозумів його й спотворив по-свому. Можливо, — у когось це навіть і справжній роман, де автор — господар своєї теми, знає що пише. У тебе це неграмотна, бездарна писанина. Просто, ти вліз у чужу свиту, не на тебе шиту. Це зразу кожному кидається в очі. Пишеш про речі, про які не маєш ніякої уяви, та нагородив несусвітніх дурниць і ні слова правди. Ось звичайний панський возій у тебе розмальований ямарочко-лубочний „ухар”, з претенснями на ли-

^{*}) „Ніва” (Нива) російський популярно-літературний тижневик цих часів.

царя часів Мазепи. Або ця двірська наймичка, „бідна сиротина”, над якою ти проливаєш сльози, — це-ж розпещена дама, „княгиня” (як ти кажеш), біля якої всі скачуть, ще й дотого особливо дурна. І де ти виріскав такого польського „магната” в „кришталевих залах”, що зветься „пан Стась”? Ха-ха-ха! Він може бути останній дурень та шельма. Чому ні. Але неконче подібний на тебе. Трохи иншого стилю. Ось ти жениш цього свого „пана Стася”, з панею Касею (призвищ чомусь у них нема), такою-ж аристократкою як і він. Гості — самі польські пани, аристократья, — п’ють на честь молодят і ревуть у цих „кришталевих” залах кацапсько-візницьке „горька”! Ха-ха-ха-ха! — чисто, як на твоєму власному весіллі, в якихось Дмитрушках біля Гуманя. Таж навіть у селян наших нема тієї дикої московської звички. Але ти-ж вже „інтелігент”, „поет”, „письменник”, у тебе напевно кричали.

Мойса понуро дивився з-під лоба на саркастично розсміяне лице Сологуба. Той глумився, насміхався з нього.

— Коли ти вже берешся писати про тигри й гієни, — то подивись на них перше, бодай на малюнку, не роби з них телят та овечок. Такісамі у тебе й селяни, — штучні паперові фігури, манекени, те й роблять, що б’ють по церквах поклони, вимолюються. Це ти так хочеш показати „позитивні типи” і який ти сам святий та божий. Можна-б подумати, що все це проповіді пренепорочно-богомільної черниці. І все-ж це брехня, Мойсо, гидка твоя облуда, щоб приподобатися зовсім наївним людям. Це після того, що ти виписував недавно на попів та церкву; коли від тебе відкинулись міщани й селяни; не кличуть більше на празники, весілля й хрестини, а головне, до хворої худоби; — коли обірвались твої заробітки, — ти б’єш тепер на „відбій”, — з легкістю акробата перекидаєшся з „атея-поступовця” у „святеника-мораліста”. Ти так забрехався, що в тебе навіть дворічна дитина, — це ліп готовий. Для нього єдина радість ходити до церкви, бити поклони, слухати проповідей попа, про життя святих, і т. ин. Де ти виплодив таке чудо-диво? Таку дворічну дитину? Таж треба, Мой-

со трохи сорому мати. І у брехні навіть мусить бути міра. Коли ти сам дурень, — не роби дурнів з других, бо ніхто тобі ітак не повірить.

Ти ось картаєш цю свою героїню „бідну сиротину” (і разом „княгиню”), за її „нешлюбне”, „грішне” кохання, мов якийсь середньовічний скитник-аскет. Кажеш їй цей „страшний гріх” „тяжко спокутовувати”. Вибрався з цим із середньовіччя у двадцятий вік. А хто-ж ти сам? Таж тебе всі знають, і твоє життя. Хто тобі повірить? Де твоє обличчя, що ти його так легко міняєш? Я не знав, що в тобі стільки фарисейства. І всю цю гидоту, свою писанину, ти ще нахрапом накидаєш людям, пхаєш всім у руки, видурюєш гроші.

— Неправда! — крикнув Мойса. — Моїми творами всі захоплюються. Плачуть над цим романом, коли я читаю...

— Обріхуєш себе і людей. Люди обурюються. Якщо навіть якась брехалівська курка пустить росу з ока, над „сиротиною” цею, це не виправдує тої писанини. Темні папуаси віддають дорогу слоневу кість за безвартне скляне намисто всяким шарлатанам, що обдурюють їх.

— А чого-ж Матвій Євстаф'євіч каже, що це цікава, добра моя повість? Він-же тямиться на літературі.

— Еге, видно з цього. Або сам він має смак папуаса, або свідомо обдурює наших папуасів, кожучи таке.

Доктор позіхнув широко. Мойса похнюплено мовчав, — шукав у думці, щоб їще сказати.

— Що в тебе за нахил до брехні, до шахрайства? — продовжував по хвилині доктор. — Письменники пишуть з багатства особистого змісту, шукаючи вислову для своїх ідей, образів, сюжетів. Тебе розпирає порожня жага дешевої слави, розголосу серед „папуасів”, кар'єри, легких заробітків, плодючи цю макулятуру наклепницького, брудного змісту. Ти-ж іншого не знаєш. Вигадуєш всяку неможливу погань на людей тобі неприязних, розводиш бруд і смерід. Цим лиш виявляєш свою власну нужденність. Нема в тій писанині ані краплі мозку, ні душі, ні серця. Душа і голова у тебе порожні. Не маєш про що писати. Хапаєшся пля'ятів, щоб чимось блиснути. Це тебе не врятує. Поминаючи бік етичний, — ти з най-

кращої теми зробиш таку карикатуру, як он це твоє „Кохання”. Бо ти не письменник і письменника з тебе ніколи не буде, хочби ти нагativ дві сотні „романів” і таких поезій. Ще років тому десять, можна було чогось сподіватись, якби ти мав глибші аспірації, працював над собою; був інелігентнійший. За ті роки ти не виріс ні на волосину. Навпаки, — ти знизився ось, аж до пляг’ятів. Я тобі нераз говорив, — краще бути добрим, чесним коновалом, як бездарним графоманом, „запозичником”.

Останні слова впали важко й підняли у Мойсі хмару чорної куряви. Він тільки на мить відчув цей удар та усю свою катастрофу. У другу хвилину в ньому вже клетотіла буря сліпого бунту проти тієї жорстокої правди, проти Сологуба. Мойса скинув на нього злий, понурий погляд, повен ненависти. Той бовванів перед ним наче інквізитор, мов скеля, що виросла на його дорозі й загатила йому шлях до щастя, до багатства, до слави. Це-ж він, він проклятий, Сологуб, знівечив усі його задуми, надії, забрав йому дівчину. Тепер хоче знищити його самого. Останню дошку порятунку, на яку він покладав всі свої надії — цей роман, ті вірші, — він вибива йому з-під ніг, здира з нього маску. Сологуб — прокляття всього його життя.

Мойса схопився з крісла та почав кричати.

— Все це брехня, неправда! Я справжній письменник, мене всі поважають, більше як вас. Розхапують мої твори. Ви це із зазиді, з заздлости, що я талант...

— Іди ти по три чорти із своїм талантом! Ти просто маньяк і дурень.

— Так, так, так, — талант! А ви стара непотріб, п’яниця. З вас усі сміються, ніхто вас не любить, ніхто не поважає, тільки ваші гроші... Я давно знаю хто ви... давно вас розкусив вже. Хе-хе! Ви думали мене обдурити, але я не дався. Тепер знайшли собі нову жертву, — Грицька...

— Ти здурів? Що ти верзеш, дурню?

— Оце що чуєте. Думаєте, — не знаю?.. Ви йому відрізали ногу, щоби показувати потім своє милосердя. Це усім відомо. Ви не дали мені ходу в медицині, не даєте у літературі, із зазиді, з боязні, що я пережену вас

у всьому... Ви вкрали мою дівчину, що вам у доньки годиться, сілодили з нею байструка... замість взяти собі чесну, законну жінку, Павліну Шиманську...

— Ти збожеволів, чи блекоти наївся?..

— Ви старий разпусник, обманець, злодій! Ви...

Важка Сологубова рука блискавкою впала йому на лице. Мойса не спам'ятався, коли доктор вискочив з-за столу. Від удару й несподіванки весь подався назад, розкинувши руки, трохи не звалився горілиць на поміст.

— Геть мені звідси! Щоб я тебе більш тут не бачив.

Розвихрена, скуйовджена чуприна, набрякле гнівом лице, рука владно показувала відімкнені двері. — Забирайся!

Мойса зопалу вискочив у них. За ним полетіла вишпурнута його шапка. Він підхопив її на бігу, не спиняючись, перебіг неоглядки подвір'я і щойно за брамою спам'ятався. Наклав на голову шапку, обкинув поглядом дім, дідинець та усю садибу й збагнув, що це остаточний його розрив з Сологубом.

Доктор сопів важко, стоячи посеред кімнати. Був збурений і обурений, з бридким почуттям скандалу. Ледь зокурив цигаро, — від схвильовання тремтіли йому руки. Разом мав виразне почуття удоволення.

— Добре, що раз вже спекався цього дурня, — думав, чухаючи брови. — Скільки ця каналья зз'їла моїх нервів, спокою і часу, часу, — відсапнув з полегшею. Почув тупіт дитячих ніжок у вітальні. До кімнати вбіг Тодір.

— Дотоль! А в буді маленькі гавки, — сповістив радісно. — О, стільки, — показав розчепірені пальчики руки, — сім, три, п'ять. Такі, — зажмурих тісно очі й запищав: ум-ум-ум! — та поліз на канапу. Все це впродовж одної хвилини.

На підвікінні лежав ряд яблук: зелено-малинові ште-тини, воскові кальвілі, золоті й сірі ренети. Не питаючи дозволу, малий вхопив одно й вп'яв у нього жадібно зуби. Доктор не завважив цього. — Візьми собі яблуко, — муркнув.

— Я вже візьмив, — відповів Тодір, сидючи верхи на

поручні канали й підскакуючи мов на коні. — Спасибі, — додав, подумавши.

Сологуб ходив по кімнаті, — був ще схвильований.

— А чому в Муркотія нема маленьких нявок? — упало питання.

— Не знаю, спитай Муркотія.

— А він не говорить.

— З таким дурньом як ти не хоче говорити.

— А з таким як ти хоче?

Сологуб засміявся. Розмова з Тодором, сама його поява — розвіяли зразу важкий дух після Мойси. Близька зустріч з Проспером, Київ, контракти, теплий образ недалеких днів, вернули йому попередній настрій. Улашин був чудовий товариш до всяких гулянок, розмов; милий, веселий, з добрим смаком, повен ініціативи. Сам передсмак цього підносив Сологуба.

За Тодором, не поспішаючи, увійшла погідно усмінена Мокрина.

— О! — показав їй яблуко малюк.

— А ти-ж сказав панові що треба?

— Я поспасибів.

— У нього своя мова, — засміялась стара. — Стільки й розради, що ця дитина.

Сіла статечно на каналі, поклавши на колінах згорнуті руки й чекала, що доктор почне щось казати. Власне тому й зайшла сюди. Але Сологуб мовчки ходив по кімнаті, поринулий у своїх думках.

— А чого це той лабус вискочив від тебе, наче опарений? — не витримала.

— Я його вигнав, — муркнув похмуро.

— Ти його вигнав? — здивувалася. — Ото мені дивизья з тебе! А то що сталося?..

— Забагато вже розібрав собі.

— А ти-ж чого панькався з ним стільки? Всякому потураєш, а воно тобі потім на голову лізе.

Сологуб мовчав. Ходив далі, посмикуючи вуса. Його думки бігли в іншому напрямі. Чекав депеши від Улашина. П'ятнадцятого лютого, як усе, кінчався київський ярмарок, так зв. „контракти”. Проспер мусів поспішати, скоро хотів ще захопити їх. Тимчасом збирався як чай-

ка за море. Доктор починав нетерпеливитися, знаючи Просперову неточність. Сам ніколи не заставляв нікого чекати на себе. Уважав це за вияв некультурности, поганого звичення. Не терпів також чекати на когось. Між солідним, словним Сологубом та розвіяним, забудькуватим Улашином усе на цьому тлі виникали непорозуміння. І тепер доктор був вихитаний з рівноваги цим двотижневим чеканням, з дня на день, готовий кожної хвилини рушити в дорогу. — Та, от... жди море погоди!

— А можеж йому щось притрапилося? — обережно завважила Мокрина, дивлячись у вікно на пустий дідинець. — Він може вдарив телеграму, а вона десь іде помаленьку. Такий світ далекий, аж іззаграниці...

— Телеграма, няню, йде звідтам сюди лиш пару годин. Хіба ви не знаєте Проспера? У нього завжди сім п'ятниць на тиждень.

Пригадала собі якусь смішну подію з Проспером і засміялась. Скільки цих веселих подій траплялося!.. Всіх не пригадаєш. — А он, дивно, — гукнула, — це не той із пошти, що телеграми возить?

Доктор глянув у вікно та вибіг на ганок. Накінець довгождана депеша! Вертає в кімнату, наклада окуляри. — “Prosper est mort aujourd'hui matin. Oscar Meran”. (Проспер помер сьогодні ранком. Оскар. Меран).

Спертий обома руками об стіл, Сологуб стоїть похилений над розгорнутим папером. ...est mort aujourd'hui matin... Prosper est mort... перечитує раз, другий, третій, заки це доходить ясно до його свідомости. Здається, — нічого безглуздійшого не трапилося у його життю... Якийсь злобно-ідьотичний жарт, — зблимує на мить думка. І зараз за нею: ...цього-ж можна було чекати... з цим його серцем...

— Коли-ж він приїде? — зазира йому у лице Мокрина. — Чомже ти не кажеш?..

— Помер! — майже сердито скрикує доктор.

— Хто помер?

— Таж не я. Той дурень. Доскакався...

— Проспер помер?! Як помер?..

— Не знаю.

Вона стоїть хвилину у тім питайнім здивованні, з на-

пів відчиненим ротом і враз стає їй ясно. Вона заплющує очі, кладе собі на тім'я долоню; з губ її виривається скімліт: — Просперко, Просперко, Просперко! — і з цим виходить з кімнати.

Сологуб поволі згортає телеграму. Руки його важкі, мов налиті оливом, зумисне повільні, ледь рухаються. Він блідий і чуває брови. — Власне, це-ж усе вже раз було, було, — думає зпроквола. — Це лиш повторення. Повторення тамтого... коли прощались. Раз вже пережите.

Далі зовсім механічний хід думок. Їхати до Мера-ну? Закордонний пас, гроші з банку... Там, з ним був, значить, Оскар... Не був сам... І чому Меран? Не Ніцца?.. Ах, Проспер! Проспер!.. Як це все сталося? — Невже?.. Стискав собі горло, затулював рот. — Цить, цить! Пізніш. Ще буде час. Щось треба робити... Карпе! — гукнув у вікно. — Коні до санок. Хутко.

На почті депешував до Кондрацького — свого адвоката в Гайсині, про закордонний пас, і ще до когось із спільних знайомих про смерть Улашина.

— Ось моя зустріч з ним у Києві, контракти... Життя знов наглумилося з мене, — посміхнувся втомлено, полагаджуючи ті формальності. Рухався, робив все механічно. Під вечір отримав другу депешу з Мера-ну.

«Не їдьте. Тіло експортую. Їду.»

Отже, їхати нетреба. Все полагаджує Оскар. Цупкий тягар зсунувся з нього і разом прийшло відпруження. Відчув раптом незвичайну втому, охлялість усього тіла, загальний отерп і майже байдужість. Хотілося спати, але не заснув. Ходив по кімнаті темпом годинникового вагальця. Далекі, зовсім незначні, призабуті речі, виринали звідкись, мов пливкі оболочки, міняли форми, розпливалися; напливали другі, як обривки снів і разом надзвичайно плястичні, до болю живі епізоди пережитого разом, — аж від цієї зустрічі на софіївській лавці. І хочби одна сльоза. Тільки холонучо-пекучий біль в грудях.

Удруге змінив у ставнику свічку. Було вже золівночі. Почув у вітальні знайоме чалапання старечих кроків.

— Не спиш, — сказала тихо. — Побачила, що світиться... Смуткуеш, серце...

— Не спиться.

— Скорба велика, — покивала головою. — Краще бувби не їхав.

— Чого-ж ви, няню, босі? Застудитеся.

Махнула байдуже рукою. Сіла у фотелі, підбгала під себе ноги, обтягаючи їх спідничиною, зібгана, маленька, імжилась від зимна.

Накинув на ню теплий плед, обгорнув цілу.

— Спасибі, любо, що турбуєшся. Я й не чулась, що зимно.

— Ще бракує, щоб ви мені вмерли, — муркнув.

— Та чи не краще було-б, щоб я, не він? Мені ітак вже обтяж жити, — укучилося. Та нашось-то Богові він був потрібен.

Сологуб ходив далі, безперебійно, як годинник, за-клавши за спину руки.

— І скажи-но, — чого людина так тягнеться за тим життям? Чого його так шкода? Тамже краще, ясній, як тутки. Як потвому? — підвела на нього червоні від сліз очі.

— Не знаю. Я там не був і не збираюся бути.

— Як не будеш? А деж ти подінешся?

— Там, де кожен трухлявий пень.

— У землі? А душа-ж?..

Вийняв з шафи пляшку, налив два поставці. — Ви-пийте, няню, розігрійтеся.

— Бенедіктін, — пригубилася.

Намастив кавяром кусник булки. Стара ласо випила горілку та взялась за булку. Після чарки їй ще жаль-кіш стало. Обтирала й обтирала сльози.

Налив знов дві чарки.

— А ти налий ще третю, — промовила. — Може його душечка десь тут, біля нас чалиться, бо деж йому бути? — сказала тихо і заплакала. — Він-же був тобі „названий брат”. Це більш як рідний.

Налив мовчки третю.

— Душа за життя звекає до цього світу, до свого місця, — жебоніла далі, — то їй там тужно; нудьгує. Думаєш, — йому не тужно за нами?..

— Пийте, пийте, няню!

— Я знаю, — ти не віриш в душу, а душа-ж є в людини.

— Хто сказав, що не вірю? Таж без душі не булоб життя.

— Отожто. А деж вона дівається, як людина вмре?

— Ну, пиймо, няню!

— Ні, ти скажи. То я темна, нічого не знаю, а ти-ж вчений, ти мусиш знати.

— Вчені власне не знають, — то лиш „темні” все знають.

— Ти не смійся, — скажи.

— Вся правда, няню, на дні чарки, — пийте.

— Якже-ж потвому, — де дівається душа, як людина вмре?

— Вмира разом з тілом.

Стара жажнулася. — Як, душа вмирає?

— Дивіться, — показав на свічку, що саме догоряла. — Полум'я гасне зі свічкою разом, — само не може бути. Свічка згоряє і полум'я гасне. Душа — це полум'я, а свічка тіло.

— Ааа! — вліпила у нього вибільшені плачем і здивованням очі. — Свічка, кажеш, як тіло, а душа полумінь, — сама не може бути... Ага, ага! Може і так, — кивала головою. — Коли вмирала твоя покійна баба, стара Сологубиха, в мене на руках, — я вже так пильно дивилась, як тая душа виходить із тіла? І хочби тобі яка мушечка маленька вилетіла з неї. А вона-ж душу мала. драведну, хрецену.

— Яке матер'ялістичне, поганське розуміння душі, — думав. — А християнська, католицька, православна душа не вариться в смолі за гріхи, або не бенкетує в раю зі святими? А „вчені” окультисти не кажуть про так зв. „матер'ялізацію” душі? Яка ріжниця?..

Доказ зі свічкою захитав Мокринену віру у „вічну душу”. Сиділа замислена, задивлена у догоряючу свічку, ніби вперше бачила її. Її глибокі, слізні очі горіли також, мов дві тьмяні свічі. В них бовваніла нажаханість.

— Авжеж полумінь без свічки сам не горить, — покиувала головою. — Свічка — це тіло, а душа полумінь, гасне зі свічкою разом...

— Дурень, — нащо я їй це кажу? Людина ніяк не може примиритись з небуттям. Повірити, що вона може не бути. Вигадала собі на радість безсмерття душі, з жаху перед небуттям, з туги за життям, за вічним життям. — Ну, пиймо, няню!

Випили ще, і ще.

Вона все з натугою думала щось, вліпивши нерухомий зір у свічку. Очі її раптом зблимнули живим, особливим блиском на блідо-жовтавім лиці, в пачісках білого волосся, ніби в авреолі.

— Лунь, — глянув на ню з-під брів. — „Лунь біла забирає душу”, — пригадав собі її казки, як був малий. — Ось таку її малювати, таку...

— Неправда, — прозгучав твердо її голос, хоч мова плуталася. — То свічка, а тож душа людська. Хіба душа може вмерти? Моя душа? Нащо-ж вона мучиться тутки, болить, тоскує? Щоби померти? Душа не може вмерти. Вона горить сама із себе, без тіла. Ти гадаєш, що як я помру, то мене вже тутки не буде? Буду. Бо тут моє місце, всі радості і печалі, і ти, і Тодьо, життя усеньке. Душа усе тримається місця, де вік звікувала. І моя душа звідси нікуди не піде... — лебеділа жалісливо, в слюзах, затулюючи уста рукою.

— Правда, няню, правда! Ви все тут будете. Якже без вас моглоб тутки бути? І я, і Тоді, і дім цей. Ви все тут будете. Ви моя старенька. моя няня! Єдина, справжня моя мати. У мене-ж другої не було. Тільки ви одна. Моя лунь біла!..

Нахилений до неї, тулив голову до її плеча, грудей, поклав руку на її руці, гладив, поклесував, промовляючи ніжно, зворушений і п'яний.

— Ще вип'ємо, няню. Бачите, — вся правда на дні...

Вона з натугою вп'яла у нього гарячі, мокрі очі. Ніколи не чула від нього таких слів, такого виливу чулості, ніжності, за усе життя. Усміхнена, щаслива, вся потяглась до нього, силкуючись обняти його голову.

— Натє, пийте, няню...

Хотіла взяти чарку, але рука упала безсило, мов зі-в'яле било, голова схилилася набік, на поручень фоте-

ля. Спала. З напіввідчиненим ротом, подібна на стару, замучену птицю.

— Лунь біла, — бурмотів, розглядаючись блудними очима за олівцем і папером, але налапав на столі невиниту чарку. Підніс її до губ з блиском свідомости: — Просперова чарка! — і захлипав, захлистуючись горілкою й сльозами.

Спромігся ще встати, взяв стару на руки, поклав на канапі, прикрив її пледом, сам ледь дочовгавсь до ліжка та завалився у нього. Свічка в ставнику догоріла й погасла, залишаючи в кімнаті неприємний чад.

Прокинувся пізнім ранком зі словом **помер**. І щойно в цю мить відчув, збагнув весь зміст цього слова, у всій його непохитній правді. Втулив лице в подушку і розридався, як мала дитина.

Старої вже не було в кімнаті.

* * *

Сиділа на печі, дерла пір'я й обтирала сльози, що самі бігли та бігли. Смуток і жаліб опосіли її разом із спогадами. Вже нетільки за Проспером, — жаль за усім, що було, що вязалося з ним, з її молодістю. Жаль за усім минулим.

Здається, — так недавно усе це було. Вони гімназисти, приїздили з Гуманя на фер'ї, а потім студентами з Москви, із Одеси. Привозили з собою гамір, сміх, співи, та купу пірваної, брудної білизни. Вона молода, гожа, усе весела, хоч як бувало часом тужно на серці, — вона це ховала у собі, завжди усміхнена. Облатувала, обшивала їх, прала, прасувала крохмальні сорочки „своїм хлопцям”. Вони шугали з вудками, з рунницями по полях, по лісах. Привозили їй гостинці й все підсміхалися з неї, з її „клясичної” мови, молитов.

— Куди-ж це наша няня так вичепурилася?

— Таж то Рахманський Великдень чи русальчин Великдень русалочки бідні справляють. Або: сьогодні свяченько Митаря, або, — святих Фарисеїв, — казала побожно, а вони сміялися з неї. — Ну і чого вам смішно? Таж сам батюшка казав у церкві.

А раз Проспер підслухав, як вона молиться, стелючи йому увечері ліжко. — ... і воплотився від Духа свята,

і від Диви Марії, і почоловічився, і розп'ятий присівся співати, і страждаша, і погребена...

— Як, як, няню? Ану перекажіть ще, — підняв голову з-над книжки Проспер. Вона переказала вдруге, а він упав на ліжко й регоче, як самошеший, а Бенедьо й собі.

Вона-ж так молилася тридцять років, як її навчила ще її баба та мати. Потім вже знала, що то треба казати: „під понтістім Пилатом”, а хто його розбере, що воно? Може Господь і розбирає...

Мокрина сміється до спогадів, а сльози всеодно течуть. — І оцеж вже нема Проспера. Хоч і білий, а все стрункий та жвавий, із своїм ясним, соколиним зором, приїздив разів три-чотири у рік, а з ним усе той повів молодости, що й тоді, за цих давніх років; і добре шпакуватий, вайлуватий Бенедьо, — вони усе лишилися для неї „хлопці”. І вона при них раділа, молоділа неначе.

— Ой, Проспере, Просперочку! Завгорив ти моє старе серце. Чи-ж то було мені плакати по тобі?.. Заблаглося тобі тої заграниці... Поїхав шукати смерти. Перепрощався з усіма, наче знав, що не вернеться більше, — жебонить півголосом, сякаючись у підтичку.

— І чого там плакати? — обзивається від плити Зінько. — Хоч і непоганий був паниськс, гріх відказувати; та нажився у добрі, по саме годі, відпанував своє та й помер. На всіх своя пора прийде. Як кому на смерть йдеться, то вона його і зараницею найде.

— Та тут без причти не обійшлося, — обзивається Антип. — Це неінакше, тільки причтова смерть. Хоч він її шукав, хоч вона його... Причалив до свого берега, — най спочива з Богом.

Пекарня реагує на цю смерть посвому — філософічно, повагом і стримано. Ніхто не має охоти до зайвих балачок. Всі знають, що доктор сумує, замкнувшись у себе. Навіть Тодір сидить біля діда нанашка й мирно грається цурпалками на тапчані.

Після нічного бенкету з нянею, доктор виніс пляшку горілки челяді, мабуть, щоб пом'янули Улашина та кож. — Ну, то най спочиває з Богом, царство йому небесне, — припив кухар Зінько до нанашка.

— І пером най йому буде земля, — відповів урочисто Антип, випиваючи чарку.

— То це ми поминки по красносельським панові справляємо? — зойкнула Єринка, пригубившись до чарки та розплакалася.

— А ти чого? — видививсь на ню Зінько. — Баби аби оказья — вже й сльота під носом. Ну, нехай Мокрина, що з молодих років знала його, а чого ти плачеш?

Єринка схопилась від обіду й вибігла з пекарні.

— А може їй ще більш є чого плакати як мені? — уступилась за нею Мокрина. — Не всякому відь, що кого болять. Він-же їй був як названий сват. Прислав, привозив листи від Кереля, її судженого, Тодьового тата.

— Оо! — здивувався кухар. — А хіба-ж я знав?! То це таке діло?.. А всі думали...

— То це той, що перше з Улашином їздив? Керельо. Що його у матроси взяли?.. Я здогадувався... — признався нанашко.

— А вона мені зразу сама сказала, — посміхнулась Палажка.

— Та ти аж досі мовчала?

— Та це Єринчине діло, не моє.

— Палажці скажи, — всеодно, що закопай в землю.

— А мені ще у жнива сказав сам доктор, що Тодів батько у матросах служить, — вигукнув весело Антін. — Я здогадався, що це той Керельо.

— То теж вона його цієї осені чекає. Ну, й хитра Єринка!

— Еге, по жнивах зробимо весілля, — оживилась Мокрина.

— Ось яке діло! То це недурно-ж вона за Улашином плаче.

Єринці, справді, є чого плакати. З Улашином вьжеться уся істор'я кохання її з Керельом. Всі листи від нього йшли через Улашина. Всі надії, що як вернеться іззаграниці, то зараз напише до нього. Таж там в Улашина і той Керелів дядько. Усі надії на Улашина були. Тепер з його смерттю обірвалася остання нитка, що її з Керельом вязала. Він чомусь так довго не пише. А може там у Красносільці й є листи від нього?..

Недиво, що Єринка поплакує нишком. Та їй таки жалько красносельського пана, веселого, доброго Чікотня.

* * *

...І ось ми прощаємо Проспера Улашина. Незабутнього нашого, ясного Проспера, з його прометейською вірою в життя і Людину. З його сердечною приязню до всіх. Вічно молодого, надхненного радістю життя; вічно захопленого, закоханого в життя і красу, — найближчі його друзі-побратими, братчики біблійомани, лицарі зеленого поля... — кінчав свою прощальну промову над домовиною, на гуманським цвинтарі, — Адам Єловицький.

Сологуб стояв позаду всіх, захищений за нагробниками, й кущами вічно зеленої туї, похнюплений і неприязний, серед численного похоронного натовпу.

На передніх місцях стояла найближча рідня покійного та спадкоємці; — жінки у тяжких крепах і лисі чоловіки: Улашини, Равські, Ясеницькі та всякі „кресові дуки”: Липковські, Гуляницькі, Залютинські, Підгорські та ин.

Сологуб не бачив нікого, не відчував навіть приязності їх, не чув промов. Мав заплющені чи захищені під бровами очі, поринулий в себе, — бачив лиш одне промінисте Просперове обличчя, як тоді на прощанні, під час „брудершафту”; чув його тільки голос, слова.

Важка, бронзова труна почала поволі поринати в землю. За нею посипалися грудки гливікої глини. Юрба розпливалася звільна й всякала в провесняну млу. Сологуб підійшов останній, взяв жменю землі, але не кинув зразу. Йому пригадалося щось, пов'язане з Проспером і зі жменю землі. Потім кинув її, покивав головою, відвернувся і пішов геть. Оце і все. Все, що лишається матеріального по життю людини. Ця скриня, що має вмістити у собі весь зміст, що зветься людиною, з її окремістю, душею, мисленням, серцем, з її життям. Неповторний феномен — **людина**.

Йшов, ковзаючись у розмоклій глині. Цвинтар був повен ще снігу, тільки від Софіївки повівав вже пах молододі, напучнявілої брости і землі. Провесна висіла вже в повітрі. Йшов перед себе, не здаючи собі ясно справи,

— куди йде. Відчув стиск чиеїсь руки на своїм плечі. Його наздогнав Оскар Єловицький з розвіяним чубом, в розтібнутім плащі, з капелюхом в руці. Щойно тепер привіталися.

— Ходім. — Оскар взяв його під руку. — Шукав вас, докторе, і не міг знайти.

— Я йду до своїх саней, — відповів зпроквола Сологуб. — Десь тут повинні чекати. Хочу від'їхати зараня, — дорога тяжка.

— Пообідаєм перше. Щойно друга година. Нас чекає Адам.

В ресторані „Франсуа” застали Адама Єловицького. Декілька хвилин всі три мовчали, зайнявши окремий столик. Сологуб відітхнув важко, ніби вийшов на високу гору, та підвів на Оскара важкий, питайний погляд. Той почав неголосно, схилившись в його бік:

— Він приїхав до мене, до Мерану з Ніцци, коли довідався, що я збираюся вертатись додому. Він збирався також, — конче хотів ще застати контракти. В Мерані я пересидів останні два місяці. Улашин за той час вештався десь по півдні Франції, хоч я йому радив не рухатись з Ніцци. Він здибав давню свою і вашу, знайому, паню Еву Кох-Газзарі. Був захоплений, очарований нею, та усім. Почувався добре. Так бодай казав. Ми мешкали в одному готелі, — кімнати поруч. За пару днів ми мали виїхати разом; лишалось ще полагодити деякі формальності з візами. Та він, мабуть, застудився в дорозі до Мерану, або заразився інфлюєнцією. Ця епідемія захопила всю середню Європу. Я викликав лікаря. Він ствердив легку інфлюєнцію; казав пару днів полежати в ліжку, дав ліки. Це зупиняло наш виїзд на декілька днів. Не знаю, як це сталося... чи це було свідоме?.. але вночі Проспер вискочив з ліжка, відчинив вікно, щоби „провітрити кімнату” й „дихнути чудовим гірським повітрям”, бо йому було гаряче, — як сказав мені потім. Ви уявляєте собі, докторе. З піднесеною температурою, при інфлюєнції, в одній білизні, в гірську, морозну ніч...

— Угум, — муркнув Сологуб, не підводячи очей, та почухав брову. — Проспер...

— Дораня температура піднялась до 39°. Я викликав лікаря. Він вислухав серце та знизив плечима. Після ліків вона трохи спала, а перед полуднем підскочила на 40°. Мабуть, запалення легенів. Серце не витримало. Він помер нагло. Майже нагло, коли лікар збирався щось йому дати, а я сидів напроти. Одна секунда.

Мовчки докурили цигара, допиваючи каву і коньяк.

— Спасибі, — кинув коротко Сологуб, підводячись.

— Ми вас незабаром провідаєм, докторе, — сказав Адам. — Десь за пару тижнів, як перетреться дорога...

— Тоді розповім вам усе більш детально, — докинув Оскар. — Привезу ваші чудові коні, ваш „шматок України”. Він з ним не розставався ані одного дня. Висів у нього над ліжком скрізь, де зупинявся. Казав, що не може насититись ним і, уявіть собі, — доручив мені передати вам цей образ, якщо... неначе перечував щось.

— Так, — відітхнув глибоко Сологуб та почав прощатись. — Чекатиму вас, чекатиму, — муркнув.

— Оскар знов взяв його під руку, коли вийшли на вулицю та провів до саней. Ступаючи важко, доктор ішов з почуттям, що раз-у-раз ступа в порожнечу, на лапував під ногами ґрунт, і з цим почуттям упав у сидіння саней.

Оскар тепло стиснув йому руку.

— До скорого побачення, докторе. Бувайте здорові.

Кінець першого тому.

11067

415
750
\$ ~~400~~ 375